

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:

ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.

Випуск 19

Частина перша

КИЇВ, 2010

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: факти, судження, пошуки:
Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19: В 2-х ч. – Ч. 1. — К.:
Інститут історії України НАН України, 2010. — 249 с.

Збірник наукових праць містить статті, присвячені висвітленню маловідомих сторінок історії України ХХ ст. Призначений для науковців, викладачів і студентів історичних факультетів вузів.

Відповідальний редактор: доктор історичних наук, професор
С. Кульчицький.

Редакційна колегія: доктор історичних наук Я. Верменич, кандидат історичних наук О. Веселова, кандидат історичних наук Л. Гриневич, член-кореспондент НАН України В. Даниленко, кандидат історичних наук Г. Єфіменко, доктор історичних наук В. Марочко, доктор історичних наук О. Мовчан, кандидат історичних наук О. Юркова, доктор історичних наук Л. Якубова.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 2 від 25 лютого 2010 р.

Автори висловлюють особисту думку, яка не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

ISSN 0869–2556

**©Інститут історії України
НАН України, 2010**

Адамський Віктор (Хмельницький)

Кам'янець-Подільський університет у добу воєнного комунізму: виборювання автономії

Протягом останнього часу з'явилось чимало науково-теоретичних розробок, присвячених висвітленню різних аспектів діяльності Кам'янець-Подільського державного університету. Досліджуючи історію розвитку вищої ланки освіти на Поділлі, автори нагромадили значний емпіричний матеріал¹. Однак залишається чимало питань, які потребують подальшого предметного дослідження. З-поміж них варто виокремити проблеми, що стосуються становлення нової системи управління в навчальному закладі, взаємин професорського корпусу вищої школи з органами влади, політичних завдань, що стояли перед системою соціального виховання та ін.

У цій статті автор ставить за мету розглянути епізод з життя Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, пов'язаний з фактом публічного обрання ректора у 1922 р. Він мав важливі політичні наслідки не лише для навчального закладу, а й в цілому для втілення засад адміністративної автономії вищої школи в Україні. Попри свою значимість, заявлений сюжет залишається невисвітленим у науковій літературі. Архівні матеріали дають можливість зрозуміти внутрішню логіку більшовицьких лідерів, яка спрямовувала їхні дії, та спонукальні мотиви, якими керувалися комуністи.

Зусилля радянських владних структур у сфері реформування вищої школи були спрямовані передусім на встановлення нової системи управління, яка б відповідала світоглядним принципам більшовизму. Задля успішної реалізації завдань в культурно-освітній галузі більшовики вважали за доцільне якомога скоріше покінчити з відокремленням вищої школи, законодавчо закріпити її структуру і принципи функціонування. Це завдання значною мірою досягалося завдяки "Положенню про вищі навчальні заклади РСФРР", згідно з яким усі вузи були включені в загальну систему радянських установ і організацій. Положення скасовувало адміністративну автономію вищих шкіл та запроваджувало централістські засади в організації управління². Ця доктринальна зміна базувалась на ленінському розумінні пролетарської суті функціонування нової системи освіти. За констатацією заступника наркома освіти РСФРР М. Покровського, лідер більшовиків "не терпів жодної думки про будь-які буржуазні автономії", а відтак "саме це слово було нещадно понівечене в тезах про вищу школу"³.

Втім, ввести нормативний документ в дію виявилось справою непростою. На знак протесту проти запровадження нових порядків взимку 1921–1922 навчального року застрайкували професори Москви, Петербургу, Казані

та інших міст, додавши до своїх гасел вимогу оперативного вирішення частини економічних проблем, передусім вчасної виплати заробітної плати.

Хоча в Україні існувала власна нормативно-правова база, що регламентувала діяльність вищої школи, ці події детермінували певні процеси і в вузах Києва, Одеси, Харкова. Аби спробувати зняти напруження, Народний комісаріат освіти УСРР, який користувався досить широкою автономією, прийняв достатньо сміливе й наразі ризиковане рішення про проведення експерименту щодо публічного обрання ректора.

Постановою колегії Укрголовпрофосвіти від 21 лютого 1922 р. та відношенням НКО УСРР за № 967 від 23 лютого таке право було надане Кам'янець-Подільському ІНО⁴. На користь Кам'янецького вузу спрацювало декілька обставин. По-перше, навчальний заклад пережив ряд істотних реорганізацій, основна мета яких полягала у ліквідації видимих ознак існування університету, що постав у роки революції⁵. Зміни позначилися не лише на організаційній структурі інституції, методичних та фінансових аспектах діяльності, а й на долях конкретних людей. Після вступу у місто червоних військ частина відомих і авторитетних науковців вузу (І. І. Огієнко, В. О. Біднов, С. В. Бачинський, Л. Т. Білецький, Б. Й. Крижанівський, А. П. Чернявський, В. К. Добровольський, Л. Ю. Биковський та ін.), прізвища яких безпосередньо ототожнювалися з українськими визвольними змаганнями, емігрували за кордон⁶. Тому професорсько-викладацький склад інституту вважався в Наркоматі освіти УСРР цілком лояльним до радянської влади. У доповідній записці голові РНК УСРР Х. Раковському в грудні 1921 р. політкомісар ІНО С. Чалий доповідав про прихильне ставлення Ради професорів до більшовицької влади, що яскраво засвідчило урочисте засідання з нагоди святкування третьої річниці відкриття Кам'янецького університету. Чалий пропонував Раковському обов'язково відзначити цей факт у звітній доповіді шостому Всеукраїнському з'їзду рад⁷.

По-друге, ректор ІНО комуніст С. Д. Сидоряк, призначений на посаду розпорядженням політкома В. Сазанського в серпні 1921 р., не користувався повагою колективу через непрофесійну організацію виробничого підрозділу, безгосподарність та зловживання. В інституті почасти з'являлися написані студентами "гумористичні накази" на кшталт: "Знову в їдальні вкрадено 100 пудів картоплі. Це вже здається в дев'ятнадцятий раз. Пропоную зробити негайно ревізію. В склад Ревізійної комісії увійдуть тт. проф. Огієнко, проф. Русова і бувш. упродкомісар Алтаєв. Комісія має розпочати ревізію ні в якому разі не пізніше жовтня місяця 1923 р. Ректор Се — Дурак"; "Висловлюю догану колективній свині за те, що вона втекла у невідомому напрямку (очевидно за Збруч). Ректор Се — Дурак"⁸.

Врешті, непроста атмосфера склалася і в самій партійній організації інституту, де на обліку перебувало 18 членів⁹. Між комуністами, ректором і політкомісаром розгорнулася жорстка боротьба за сфери впливу і компетенцію повноважень. С. Сидоряк вважав, що С. Чалий повинен займатися винятково політичною роботою і не втручатися в адміністративно-господарські та науково-навчальні справи установи. Натомість політкомісар на підставі партійних інструкцій доводив протилежне¹⁰. За визнанням самого ректора ІНО, така реальність унеможлиблювала подальшу продуктивну співпрацю¹¹.

Отримавши дозвільні документи від центральних органів влади, що надавали можливість зайнятися практичною роботою щодо підготовки загальних зборів, на яких мали обрати ректора, С. Чалий звернувся з відкритим листом до професорсько-викладацького складу інституту. В ньому він оцінив очікувану подію як таку, що мала не лише академічне, а й суспільно-політичне значення. Політкомісар заявляв, що радянська влада надала право Кам'янець-Подільському ІНО публічно обрати нового керівника. "Це означає, — роз'яснював Чалий, — що влада пролетаріату розуміє нормальні умови розквіту науки. Це означає, що вона руйнує "самоуправління" вищої школи лише там, ... де є погроза для інтересів працюючих, де воно ставиться на службу інтересам касти. Це означає, що в міру того, як та погроза зменшується, вона йде назустріч потребам вищої школи і науки, створюючи крок за кроком нормальні умови її розвитку. Це означає також, що влада пролетаріату покладає надії на робітників науки у Кам'янці-Подільському, довіряючи молодь школі з виборним керівником. Але крім цього, цей акт має ще одне значення, на яке працівники науки повинні звернути найпильнішу увагу. Це — той обов'язок, який влада покладає на них своїм довір'ям. І те довір'я працівники науки виконають лише в тому разі, коли вони стануть на висоту розуміння інтересів вищої школи і науки"¹².

17 березня 1922 р. редакція місцевої газети "Червона правда", наголосивши на вагомій значимості для усіх кам'янчан заходу, пов'язаного з обранням ректора ІНО, запевнила, що докладе максимум зусиль, аби усі пропозиції щодо кандидатів на посаду керівника навчального закладу стали відомі громадськості¹³.

Критерії, яким повинен відповідати новий керівник, та завдання, які він мав вирішити в першу чергу, найбільш лаконічно і водночас влучно були сформульовані професором А. Е. Маліновським: "Нова економічна політика, — зауважив він, — закликає до реальної роботи над закріпленням державного ладу шляхом виявлення приватної ініціативи і добром кваліфікованих робітників у всіх галузях державного будівництва. Щоб не стати в суперечність з нею, необхідно при обранні керівника вищої школи

керуватися лише його персональними характеристиками. Занепад вищої школи в Кам'янці є наслідком, по-перше, безгосподарності його адміністрації, і, по-друге, відсутності авторитетного в академічних колах керівника (вченого), який поставив би своїм завданням надати діяльності ІНО наукового спрямування. Тому в новому керівникові ІНО повинні поєднуватися якості вченого та адміністратора"¹⁴.

Уже перші заявлені кандидатури на зайняття посади дещо розчарували і наразі насторожили місцеву владу та партійний осередок. Їхній офіційний висуванець лектор інституту і водночас секретар Кам'янець-Подільського повітпарткому І. Кулик значно поступався авторитетом іншим претендентам на посаду — професорам П. М. Бучинському, А. Е. Маліновському, П. Г. Клепатському¹⁵.

Напередодні загальних зборів С. Чалий ще раз звернувся із спеціальною відозвою до студентства, в якій закликав молодь до активної позиції та вкотре розтлумачив важливість запланованого заходу. Політкомісар не приховував того факту, що результати цієї події матимуть відбиток на розвиткові науки в усій республіці. А це, в свою чергу, зобов'язувало студентську сім'ю, "коли вона живе інтересами справжньої науки", поставитись до виборів ректора відповідально. На думку Чалого, інститут повинен очолити не лише науковець ("зрозуміло, без кастового академізму"), а передусім "людина-громадянин", організатор, котрий вболівав би за інтереси і потреби широких народних мас, зумів би створити і розвинути матеріальну базу. І що найголовніше, майбутньому ректорові потрібне "уміння відчувати пульс життя, його темп, непереможні вимоги — і відповідно до тих вимог уміння організувати вищу школу". Щодо конкретики, то політкомісар запропонував студентам обрати по два представники від факультетів та одного від підготовчого відділення, котрі репрезентували б їхні інтереси на загальних зборах¹⁶.

За день до проведення загальних зборів відбулося спеціальне засідання бюро повітового партійного комітету, де також розглядалося це питання. За наслідками обговорення С. Д. Сидоряку доручалося підготувати матеріали для мотивованих відводів стосовно професорів А. Е. Маліновського та П. Г. Клепатського. Крім того, з метою перестороги вирішили "результатів виборів не проводити в життя до затвердження їх центром"¹⁷.

Наступного дня повітпартком знову повернувся до питання про обрання ректора. З огляду на непопулярність С. Сидоряка серед колег та студентства вирішили, щоб він не виступав з відводом альтернативних кандидатур. Підтримати на зборах І. Кулика партійним рішенням зобов'язали Р. Заклинського. Обов'язки голови загальних зборів партійний комітет покладав на заступника політкомісара Л. Ізбинського¹⁸.

9 травня 1922 р. у стінах Кам'янець-Подільського ІНО відбулася непересічна подія — вперше за часів радянської України на загальних зборах трудовий колектив публічно обирав керівника навчального закладу.

Л. Ізбинський відразу наголосив на необхідності усвідомлення кожним учасником зібрання важливості цієї події: "Наш інститут, ректора якого маємо честь сьогодні обрати, повинен зрозуміти завдання влади, яка довіряє нам. Виборчого права для вищих шкіл взагалі не існує; виборність ректора в Кам'янецькому ІНО — єдиний випадок на цілу Україну. Всюди ректори призначені, бо стара професура виявила себе противницею радянської влади. Але влада звернула увагу на те, що наша професура і наше студентство — найбільш пролетаризовані, і тому дала нам право виборності ректора"¹⁹.

Після вступного слова Л. Ізбинський запропонував обрати секретаря зборів. Однак тут стався непередбачений інцидент. М. Матвієвський, котрий був підтриманий переважною більшістю почесного зібрання, запропонував обрати передусім голову зборів, оскільки така норма виписана в статуті вищих шкіл, затвердженого Наркомосом²⁰. Заступник політкомісара не спромігся адекватно відреагувати на цей факт, а тому зазначив лише те, що на зборах повинен був головувати С. Чалий, але оскільки останній захворів, то він передав дане повноваження йому. Комуніст С. Сидоряк, який виступав ще в ранзі ректора, був більш відвертим і категоричним: "... наші збори не є звичайними зборами, на яких голова обирається. Головувати має представник Головпрофосу..."²¹.

Цим, власне, інцидент було вичерпано. Ніхто не наважився загострювати ситуації. Після обрання М. Драй-Хмари секретарем зборів Л. Ізбинський запропонував висувати кандидатів на посаду ректора. Із зали було названо чотири прізвища — професорів А. Маліновського, Є. Сташевського, П. Клепатського та лектора І. Кулика. Є. Сташевський відразу ж зняв свою кандидатуру.

З-поміж інших претендентів першим до слова запросили П. Г. Клепатського. Він перш окреслив засади та принципи, на яких має будуватися вища школа: "Наш ІНО є найбільш пролетарським серед вищих шкіл як за своїм складом, так і за діяльністю, — а відтак, — розставив акценти Клепатський, — в своїй академічній роботі ми стоїмо на демократичному і пролетарському ґрунті". На думку кандидата необхідно було подбати про розвиток науки в навчальному закладі. Задля реалізації цієї мети мала бути створена така внутрішня атмосфера, за якої професори і студентство воліли б самі займатися науковою роботою. Завершив свій виступ П. Г. Клепатський словами, які лапідарно виражають сутність запропонованої ним програми та життєвого кредо: "Я написав би на своєму прапорі, що ректор повинен дбати про поліпшення

науки та матеріального стану професури й студентства, повинен мати зв'язок з академперсоналом, студентством і громадянством. Це — основа розвитку вищої школи, авторитет якої зміцнився б серед пролетаріату, який побачив би, що наука, яка тут плекається, іде в його загал і що ми не дарма годуємося соками народу"²².

А. Маліновський зазначив, що розділяє тези та філософію виступу П. Клепатського, а тому попросив зняти його кандидатуру з подальшого обговорення. Затим до слова запросили І. Кулика. Він зізнався, що, хоча культурно-науковий стаж у нього не такий вагомий, як у професора Клепатського, проте йому достеменно відомі шляхи, якими повинна розвиватися наука. В основі цього шляху мали бути наступні принципи і завдання: "Як пролетар, я розумію тільки пролетарську науку і знаю вимоги, які ставить пролетаріат до школи"; "Як сприяти розвиткові науки? Наука має бути пролетарською, інститут мусить давати освіту пролетаріатові. Це його основна задача"; "Школу треба зробити пролетарською з пролетарським складом слухачів. Це значить, що ми не наполягаємо, щоб теперішній склад студентства не мінявся"; "Хоча вищі школи не переповненні, не завадить звільнити декілька зайятих ворогами пролетаріату місць для дітей робітників і біднішого селянства"; "Щоб вища школа давала пролетарську освіту, необхідно, щоб був відповідний склад викладачів і щоб були запроваджені належні методи викладання"; "Не треба орієнтуватися виключно на старі наукові сили, треба приваблювати й молоді сили, які може ще й не мають великого наукового стажу, але відповідають завданням пролетарської школи".

У такій же тональності І. Кулик закінчив свій виступ: "Я може поставив би на своєму прапорі девіз професора Клепатського, але на першому місці поставив би: диктатура пролетаріату. Хай живе не просто вища школа, а вища пролетарська школа, в якій дається виховання пролетаріатові"²³.

Під час обговорення кандидатур в підтримку П. Клепатського виступив професор М. М. Хведорів та студент В. Зборовець, який представляв позицію факультету профосвіти. Перший охарактеризував особистісні якості Павла Григоровича, наголосивши на його пошані серед колег та популярності серед кам'ячан, а останній заявив, що студентство бачить в особі професора найкращого свого вчителя та ідейного натхненника²⁴.

Натомість голова повітвиконкому та міської ради П. І. Буценко не стільки агітував за свого партійного колегу, скільки волів віднайти аргументи проти Клепатського. І таки знайшов "контрреволюційні мотиви" в його діях: "...для інституту не буде багато користі, коли на чолі його стане професор Клепатський. Професор Хведорів захищає Клепатського. Але останніми днями ми довідалися, що при зборі церковних цінностей Клепатський стояв в деякій мірі на перешкоді цій справі: він захищав від

забору заховані в музеї образи. Пролетаріатові потрібно, щоб в мурах інституту панувала пролетарська психологія"²⁵. Панас Іванович як ніхто інший був обізнаний з даною проблематикою, оскільки саме він підписував накази про вилучення церковних цінностей та виставкових і нумізматичних колекцій в релігійних та музейних установах краю²⁶.

Задану тему підтримав студент Шевченко: "При зборі церковних цінностей Клепатський виявив вороже відношення до влади, тримаючи в музеях речі, які не можуть рахуватися музейними. В музеях знайдено золоті монети 19–20 віку. Це вже уголовщина"²⁷.

П. Клепатський використав заключне слово, щоб розвіяти міф про його "сміхотворну уголовщину": "Я — голова Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, охороняю цінності старовини, де б вони не були. В комісії по забору цінностей має, згідно декрету, бути і представник Комітету, але мене не було запрошено і тому часом забиралися і старовинні цінності. Між іншим, комісія забрала золоті і срібні монети університетського музею. Я до цього музею не маю жодного відношення і, коли я зробив спробу, як голова Комітету, поширити свою владу на цей музей, то на це запротестував бувший ректор Сидоряк, у якого весь час були ключі від музею. Але справа не в утаюванні, а в тім, що тт. Павлов і Буценко не розуміють, що таке нумізматична колекція, як вона збирається і як в міру нагромадження монет складається каталог. І ще справа в тім, що нумізматичні колекції, як і інші музейні збірки подібного характеру, мають значення не по вазі металу, що в них мається, а по своїй культурній та ученій цінності. Тут в Кам'янці не тільки при відібранні церковних цінностей взагалі, але навіть і музейних, вимог декрету про обережне відношення до музейних та культурних цінностей не було виконано. Мої клопотання перед виконкомом в цьому відношенні не бралися до уваги"²⁸.

Старання П. Клепатського, так само як і інших небайдужих членів Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, не виявилися марними. 29 травня 1922 р. під розписку завідуючого археологічним музеєм Ю. Сіцінського Кам'янецький фінвідділ повернув 1013 срібних монет і срібну гривну періоду Київської Русі. Монети XIX–XX ст. комісія по вилученню церковних цінностей не повернула²⁹.

І. Кулик в заключному слові, не втішаючи себе зайвими ілюзіями, акцентував увагу на політичному сегменті події, розраховуючи при цьому, мабуть, на інстинкт самозбереження: "Я певен, що мене не оберуть. Це не важливо. Сумно тільки, що спроба дати право виборності розбивається... Ні, помилялися, коли казали, що Жовтнева Револуція відбулася в вищих школах. Це — наша вина. Треба звернути більшу увагу на вищу школу"³⁰.

Перед проведенням процедури голосування голова зборів Л. Избинський уже без усіляких умовностей назвав межі, в яких тільки й може бути допустимою автономія вищої школи радянського зразка: "Знаючи працю Клепатського зі всіх сторін і з дискусій, категорично протестую проти його кандидатури. Коли буде провалена доцільна кандидатура, то велике питання, чи затвердить Харків Клепатського"³¹.

Голосування проводилось у відкритому режимі. За П. Клепатського проголосували 30 осіб, за І. Кулика — 12. За наполяганням С. Д. Сидоряка пізніше ще дев'ять викладачів, які з різних причин не були присутніми на зборах, подали письмово свої пропозиції. Усі висловились на користь П. Клепатського³². 11 травня 1922 р. повітпартком направив політкомісару ІНО С. Чалому витяг із протоколу засідання партійного бюро для неухильного виконання — результатів виборів не проводити в життя до затвердження їх центром³³.

У зв'язку із невизначеністю ситуації, пов'язаної з обранням ректора, 12 травня професорсько-викладацький склад інституту звернувся з колективною заявою до того ж таки С. Чалого, в якій намагався обґрунтувати негативний вплив на учбовий і виховний процес, виробничу роботу в колективі, затягування з призначенням обраного керівника. З огляду на це, викладачі просили "вжити всіх можливих заходів, аби т. Сидоряк був поставлений негайно за скобки життя нашого ІНО, а його місце зайняв формально і легально вибраний т. Клепатський. Цього вимагає інтерес нашої вищої школи і інтерес загально-державний УСРР на ґрунті Кам'яця на Поділлі"³⁴.

Підтримуючи зміст заяви, професор Є. Шашевський вважав своїм обов'язком викласти окрему думку, до якої приєдналися А. Маліновський, Я. Регула та М. Хведорів. Сутність їхньої позиції вирізнялася більшою категоричністю та наступальністю щодо дій політкомісара: "На Вас, як політкомісара, безпосередньо підпорядкованого Укрголовпрофосу і відповідального перед ним, лягає уся відповідальність за невиконання його розпоряджень і за те антидержавне ... самоуправство, якому поданий тут в стінах вищої школи такий вбивчий приклад..."³⁵. Таким чином, в інституті склалася атмосфера, яка, за зізнанням завідуючого Подільським губернським відділом народної освіти О. Мізерницького "спроможна була зруйнувати що завгодно, але створити бодай щось за таких умов, навіть виконувати поточну роботу, стало неможливо"³⁶.

С. Чалому і місцевому партійному осередку стало очевидним, що одними лише репресивними заходами на даному етапі справу не владнати. Необхідно було бодай вдавати, що влада готова до пошуку компромісних рішень. З огляду на це повітпартком мобілізував С. Сидоряка на місяць для партійної роботи в повіті. По-друге, політкомісар видав наказ про

створення комісії з метою проведення ревізії господарсько-виробничого колективу, яку очолив професор Є. Сташевський. Врешті, П. Клепатського допустили тимчасово до виконання обов'язків ректора³⁷. Цей факт справив позитивні наслідки в діяльності вузу. "Студенти організували студкоми, — щиро зізнавались самі більшовики, — колектив став без усілякого примусу обов'язковим для усіх. Професура поновила свою наукову діяльність. Розпочалось інтенсивне обстеження природних багатств краю"³⁸.

Однак відчутні для усіх зміни принципово не вплинули на позицію місцевих комуністів, які поставили за мету усунути з посади нового керівника. Доповідні з цього приводу пішли по лінії партійних органів аж до політбюро ЦК КП(б)У включно, в яких обрання ректором П. Клепатського кваліфікувалося як вияв контрреволюційної сутності професорсько-викладацького складу та студентства. В результаті, розглядаючи 23 червня 1922 р. питання "Про політичні виступи професури", партійне керівництво республіки присвятило подільському ІНО особливу увагу, записавши в рішенні окремий пункт: "Запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет та прийняти заходи до оновлення його викладацького складу"³⁹. Цілковитим циркуляром це рішення було доведено губкомом "для ознайомлення і виконання"⁴⁰.

На виконання цього завдання, згідно з дорученням Наркома освіти УСРР Г. Гринька та спеціальної ухвали бюро Подільського губпарткому⁴¹ в Кам'янець-Подільський для комплексного обстеження інституту 20 липня 1922 р. приїхав завідуючий Подільським губернським відділом народної освіти О. Мізерницький. В результаті роботи очолювана ним комісія дійшла висновку, що "кам'янецька професура, належачи за своїм класовим становищем до ворожих пролетаріату груп, не може вважатися нашою, за винятком, звичайно, тих комуністів, котрі знаходяться у складі професури. Тим не менше, активно контрреволюційною вона не є, як не є взагалі більш контрреволюційною професура будь-якого іншого вищого навчального закладу"⁴².

Щодо кадрових питань, то комісією пропонувалося провести наступні зміни: "Сидоряка перевести в інший вуз (орієнтовно в Херсон). Для забезпечення студентської маси від впливу автокефальної комедії, що розігрується, зняти з роботи в кам'янецьких вузах професорів Васильківського та Гаєвського. Терміново зняти з роботи в Кам'янецькому вузі проф. Оленича, Кожухова, Драй-Хмару, Приймака, Ярошевську і Ретанову. Клепатського на посаді затвердити"⁴³.

31 серпня 1922 р. з висновками комісії О. Мізерницький ознайомив членів бюро Подільського губпарткому. Згідно з рішенням партійного комітету передбачалося відізвати тов. Сидоряка в розпорядження Укрголовпрофосвіти.

Щодо позапартійних професорів, то пропонувалося підтримати перед Наркомосом прохання губнаросвіти. На підставі цього 19 вересня 1922 р. професор П. Г. Клепатський рішенням Головпрофосвіти був затверджений ректором ІНО⁴⁴.

Проте позиція окремих посадовців в Наркоматі освіти та губернському відділі не вплинула на переоцінку поглядів партійних функціонерів у ставленні до інституту. 4 вересня оргбюро ЦК КП(б)У доручило заступнику наркома освіти Я. Ряппо зробити спеціальну доповідь на політбюро ЦК про можливість перенесення в м. Київ Кам'янець-Подільського ІНО⁴⁵. Однак рішення останнього обмежувалося лише дорученням пришвидшити переведення викладацького складу⁴⁶.

Не заспокоїлись і місцеві комуністи. Політкомісар С. Чалий, за згодою з повітпарткомом та повітвиконкомом, ініціював нові вибори ректора, які відбулися 30 вересня 1922 р. Навчені гірким досвідом, комуністи цього разу підтримали кандидатуру професора П. М. Бучинського, котрий користувався великим авторитетом серед колег. Мотиви, які при цьому спрямовували їхні дії, політкомісар у досить відвертій формі виклав у доповідній записці заступнику наркомосвіти Я. П. Ряппо: "Професор Бучинський за своїм віком і дряхлістю не може бути ані шкідливим, ані корисним для нашої системи у вищій школі. В її житті він буде брати участь лише там, де буде потрібна "вагома вчена постать". Це — ректор *de jure*, а *de facto* його обов'язки виконуватиме обраний ще за проф. Клепатського проректор Заклинський (член КП(б)У). На допомогу йому доведеться призначити ще одного проректора спеціально по господарській частині, котрий був би в той же час неодмінно членом виробничого колективу, відповідно інструкції Головпрофосу. Це найкращий вихід з тієї ситуації, що склалася в Кам'янецькому ІНО в зв'язку з кризою ректури. Досвід тов. Сидоряка показав, що члена компартії висувати на вершину вищої школи в Кам'янці під обстріл надто ризиковано. Краще нехай буде на вершині "усіма визнаний вчений муж", а ми під прикриттям цього вченого мужа будемо робити свою справу... На професора Бучинського ніхто, крім нас, впливати не зможе. Хороше ставлення до себе місцевих органів влади він цінує і буде цінувати. В день його ювілею повітпартком передав в пожиттєве користування йому і його сім'ї будинок, і вже через це, щоб зберегти цей будинок, нічого протирадянського він робити не стане... Ось у чому істинний смисл вересневих подій в Кам'янецькому ІНО"⁴⁷.

Клепатського не просто зняли з Кам'янця. Наприкінці 1922 р. він був заарештований органами ДПУ і півтора місяці відсидів у слідчому ізоляторі⁴⁸. Далі доля закинула П. Клепатського спочатку у Київ, але через

неможливість знайти там роботу за фахом він переїхав до Полтави, де працевлаштувався в Інституті соціального виховання⁴⁹.

Хвиля репресій не обминула і молоді. Відразу ж наступного дня після проведення загальних зборів політкомісар видав наказ, яким оголошувалося проведення з 15 по 20 травня перереєстрації всіх без винятку студентів вищих навчальних закладів освіти м. Кам'янця-Подільського⁵⁰. Для цього кожний з них повинен був з'явитися у комісію з студентським білетом, заліковою книжкою, продовольчою карткою і, що не менш важливо, з підтверджуючими соціальне походження, громадський, політичний і професійний стаж документами⁵¹. Загалом у результаті політичних і трудових чисток, проведених у 1922 році, з ІНО було відраховано майже 500 осіб⁵².

Таким чином, аналіз джерел та літератури дозволяє констатувати, що реальне реформування вищої школи, яке розпочалося після остаточного утвердження радянської влади в Україні, ставило за мету скасувати структуру "старої системи освіти" — передусім університети та запровадити централістські засади управління у модернізованих вузах. Комуністична система освіти була орієнтована на задоволення потреб держави, на впровадження більшовицької моделі соціалізму. Спроба під тиском дії об'єктивних чинників залучити до управління вищою школою професорсько-викладацький склад та студентство не виправдала очікуваних результатів. Досвід публічного обрання ректора в Кам'янець-Подільському ІНО засвідчив, що наукова еліта не сприймала вимог цілковитої ідеологізації духовної сфери, так само як і радикальної зміни концептуально-світоглядних переконань. Відтак політичні чистки та перманентний терор стали невід'ємним і ключовим методом "радянзації" інтелігенції в науково-педагогічних установах.

¹ Див.: *Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2006 рр.): Історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 2006. — 196 с; Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / За заг. ред. *О. М. Завальнюка*. — Кам'янець-Подільський, 2003. — 408 с; *Завальнюк О. М.* Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2005. — 496 с; *Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії // Укр. іст. журн. — 2005. — № 5. — С. 81–92; *Колтакова О. В.* Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 20–24; *Ричка В. М.* Загублене життя (П. Г. Клепатський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 202–204; *Завальнюк О. М.* Історія Кам'янець-Подільського

державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2006. — 632 с. та ін.

² Див.: Декрет Совета Народных Комиссаров "О высших учебных заведениях РСФСР (Положение)" // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — 1921. — № 65. — Ст. 486.

³ *Покровский М. Н.* Чем был Ленин для нашей высшей школы // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 10 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М., 1990. — Т. 6. — С. 231.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 95.

⁵ *Копилов А. О., Завальнюк О. М.* Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 5. — С. 33-34.

⁶ Див.: Завальнюк О. М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1919, 1920-1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 17

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 415. — Арк. 159.

⁸ Там само. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 45, 139–140.

⁹ Там само. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 46.

¹⁰ Там само. — Арк. 47.

¹¹ Там само. — Арк. 142.

¹² Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). — Ф. Р — 302. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 1–2.

¹³ Підготовка до виборів ректора Кам'янецького інституту народної освіти. Від редакції // Червона правда (Кам'янець-Подільський). — 1922. — 17 березня.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 97.

¹⁵ ДАХМО. — Ф. Р — 302. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 42–47.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 99.

¹⁷ Там само. — Арк. 149.

¹⁸ Там само. — Арк. 150.

¹⁹ Там само. — Арк. 101.

²⁰ Див.: Временное Положение о высших учебных заведениях УССР. — Х., 1922. — Т. 1: Временное Положение об институтах. — С. 6.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 101.

²² Там само. — Арк. 102.

²³ Там само. — Арк. 103–104.

²⁴ Там само. — Арк. 104–105.

²⁵ Там само. — Арк. 105.

²⁶ Див.: *Нестеренко В.* "Червоний Дантон" // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9–11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. — Хмельницький, 1994. — Ч. 1. — С. 312.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 105.

²⁸ Там само. — Арк. 107.

²⁹ Див.: *Соловей В. П.* З історії Кам'янець-Подільського історичного музею у 20-ті роки ХХ ст. Музеєзнавча діяльність Ю. Січинського в цей час // Юхим Січинський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 132.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 108.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само. — Арк. 149.

³⁴ Там само. — Арк. 134.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — Арк. 55.

³⁷ ДАХМО. — Ф. Р — 302. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 73.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 55.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 98.

⁴⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 987. — Арк. 138.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 30.

⁴² Там само. — Арк. 86.

⁴³ Там само. — Арк. 90–91.

⁴⁴ ДАХМО. — Ф. Р — 6. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 121.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 734. — Арк. 151.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 167.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 23.

⁴⁸ *Завальнюк О. М.* П. Г. Клепатський — професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2002. — Т. 2. — С. 200.

⁴⁹ *Копилов С. А.* П. Клепатський: Кам'янецький період діяльності (1918–1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 213.

⁵⁰ ДАХМО. — Ф. Р — 302. Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 3.

⁵¹ Там само. — Спр. 234. — Арк. 1 зв.

⁵² *Мельник Е. М., Філінюк А. Г.* Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921–1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 32–33.

Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР

Історія радянської України до створення СРСР зберігає чимало "білих плям". Це стосується перш за все питань, які, із зрозумілих причин, однобічно висвітлювалися в радянський період, а після здобуття Україною незалежності залишилися поза увагою істориків. Одним із них є історія створення та діяльності Повноважного представництва УСРР при уряді РСФРР.

В радянській історіографії ставлення Кремля до України розглядалося з точки зору нібито реалізованого ленінського заклик: *"Прежде, чем объединяться, и для того, чтобы объединиться, мы должны сначала решительно и определенно размежеваться"*¹. Хоча ця фраза, яка стала крилатою, спочатку стосувалася проблеми об'єднання російських соціал-демократів, вона отримала своє найповніше втілення як агітаційне гасло саме в національній політиці. Букви цієї фрази завжди дотримувався Йосип Сталін, який у червні 1930 р. у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) наголошував: *"Ленин иногда изображал тезис о национальном самоопределении в виде простой формулы: "разъединение для объединения. Вы только подумайте — разъединение для объединения. Это отдаёт даже парадоксом. А между тем эта "противоречивая" формула отражает ту жизненную правду марксовой диалектики, которая даёт большевикам возможность брать самые неприступные крепости в области национального вопроса"*².

Фортеці і справді вдавалося брати неприступні. Після жовтневого перевороту в Петрограді перед більшовицьким керівництвом постало завдання поширення влади на інші регіони колишньої Російської імперії. Найважче це було зробити в національних "окраїнах" — додаткова складність полягала в тому, що централізаторські наміри нової влади входили в суперечність з декларованим нею ж гаслом про право націй на самовизначення. Це гасло відчутно вирізняло більшовиків поміж усіх загальноросійських партій і сприяло збільшенню їх впливу серед неросійських народів. Відмова від нього була не на часі — це б відразу відвернуло від нової влади чимало симпатиків. Вихід було знайдено: більшовицька ідеологія та пропаганда спрямовувалася на те, щоб довести, що "справжній" вільний розвиток націй можливий лише за радянської влади, яка, в свою чергу, немислима без радянської Росії. В першу чергу така пропаганда поширювалася в Україні. Приміром, у резолюції IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) наголошувалося: "Буржуазно-націоналістична держава, незважаючи на свою націоналістичну вивіску,

не лише тримає в економічному та політичному рабстві робітників та селян своєї країни, але й штучно затримує національно-культурний розвиток широких мас"³. Водночас тут же зазначалося: "незалежність українських трудящих мас, право користуватися плодами праці, багатствами України — землею, копальнями, заводами — може забезпечити лише справжня робітничо-селянська влада — Українська Радянська Соціалістична Республіка", а "тісний союз з Радянською Росією є революційним обов'язком всякої нової радянської держави"⁴.

Наведена резолюція, як і більшовицька агітація та пропаганда загалом, ставили за мету не укладення союзу України та Росії в майбутньому, а легітимізацію серед широких верств населення цілковитого підпорядкування харківського компартійного центра московському. Адже де факто не сталося того "роз'єднання" радянської Росії та України, після якого теоретично й було бажаним і можливим справедливе їх "об'єднання". Але про це радянська історіографія воліла мовчати. Натомість роки від жовтневого перевороту до офіційного оформлення СРСР розглядалися як шлях від незалежності радянських республік до їх об'єднання в одну державу. Юридичне оформлення підконтрольної Кремлю держави описувалося як кінцевий етап об'єднання окремих радянських держав, який, начебто, був започаткований укладенням 1 червня 1919 р. "воєнно-політичного союзу" до того часу цілковито незалежних радянських держав.

Саме під таким кутом зору написані ті сторінки історичних праць радянських істориків, де йшлося про утворення українського представництва при уряді РСФРР. Приміром, Б. Бабій, зауваживши, що "відбудова народного господарства Української республіки повинна була провадитись у повній погодженості з розвитком господарства інших республік", наголосив: "Дальшим важливим заходом в об'єднанні господарської діяльності обох республік було створення повноважного представництва УРСР в справах господарського будівництва при уряді РРСФСР"⁵. Лише одним з багатьох органів, які "здійснювали координацію роботи радянських республік по управлінню господарством", назвав повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР О. Чистяков⁶.

Більше уваги цій проблемі приділив В. Чехович. Він виділив наявність двох основних засад при створенні представництва — зовнішньо-політичної та економічної⁷. Однак, зауваживши, що одним із основних завдань "якісно нового органу уряду радянської України — повноважного представництва РНК УСРР при РНК РСФРР як загальнофедеральному уряді", стали "наміри радянських республік встановити правильні взаємини всередині федерації", В. Чехович обійшов стороною суть існуючих проблем⁸. Аналіз реальних негараздів у цій сфері, що й

спричинили створення захисного механізму у вигляді Повноважного представництва, не міг бути здійснений радянською історіографією внаслідок її ідеологічної упередженості.

Якщо не рахувати праць В. Чеховича⁹, написаних вже після здобуття незалежності, це питання залишилося поза увагою сучасних українських істориків. Є лише окремі згадки про існування повноважного представництва уряду УСРР при уряді РСФРР. Не зверталася увага на це питання і в закордонній, в тому числі й україномовній (діаспорній) історіографії. Однак без цієї цеглини картина створення СРСР не є цілісною.

Аналіз причин створення Повноважного представництва сприятиме розкриттю більш широкого кола українсько-російських взаємин того часу. Гіпотеза радянської історіографії про створення представництва як кроку на шляху до об'єднання економік УСРР та РСФРР розсипається при з'ясуванні реалій комуністичного штурму 1919–1921 рр., більш відомого як політика "воєнного комунізму". Щоб зробити такий крок, потрібно було знаходитися на певній відстані, тобто мати певну автономність урядових структур УСРР в управлінні економікою. Говорити про таку автономію у так званій "незалежній УСРР" у роки надзорського централізованого адміністрування доби воєнного комунізму не доводиться. Управління зосереджувалося в гавках, центри яких розташовувалися у Москві. Лише частковий перехід до економічних важелів в управлінні народним господарством, започаткований запровадженням непу, зробив можливим офіційну постановку питання про захист економічних інтересів УСРР. В результаті цього й постало Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР.

Першим прообразом постійного представництва радянської України при РНК Росії стало призначення В. Затонського "народним секретарем Української республіки при Робітничо-селянському уряді Російської Федерації". Рішення про призначення датоване 19 (6) січня 1918 р., а опубліковане воно було 23 (10) січня в офіційному виданні радянської України "Вестнике УНР". На засіданні РНК Росії 22 (9) січня 1918 р. було ухвалено рішення включити Затонського "як представника вільної Української республіки" до РНК "з ухвальним голосом у справах, що стосуються України, і з дорадчим голосом в інших питаннях"¹⁰. Затонський перебував в Петрограді до березня і його основним завданням було інформування компартійного центру про ситуацію в Україні. Зазначимо, що формально до середини березня радянська УНР перебувала у складі федеративної Росії. Водночас реального контролю над радянською Україною більшовицький центр не мав. Причиною було те, що Кремлю ще не вдалося опанувати владу на місцях, причому не лише в Україні, а і в самій Росії. Разом з цим слід визнати, що урядовці із

Народного секретаріату (уряду радянської УНР зразка грудня 1917 — квітня 1918 р.) вважали себе справжніми керівниками України. Внаслідок цієї причини більшість із них не була допущена до реальної влади після нового опанування України більшовиками.

В 1919 р. більшовицьке керівництво вже менше заgravало з національними почуттями українців. Нова влада розпочала свій комуністичний штурм. В Україні побудова комунізму здійснювалася прискореними методами. Думка про представництво України в Росії навіть не виникала — інтереси УСРР як окремої господарської одиниці не були актуальними навіть для керівників УСРР. Уряд УСРР визнавався обласним управлінським органом компартійного центру. Про це відверто говорив Х. Раковський, який з кінця січня за дорученням Леніна його очолив. В написаному Раковським власноруч проекті постанови українського уряду зазначалося: *"Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно"*¹¹. Вживання "української назви" радянського уряду Раковський називав необхідністю для *"сохранения в тайне того факта, что Временное правительство есть орган ЦК РКП"*¹².

Якщо звернути увагу на підконтрольність економічних органів УСРР в 1919 р., то виявиться, що керівники Української ради народного господарства (УРНГ), як втім і радянської України загалом, призначалися безпосередньо Кремлем. Так, зокрема, до березня 1919 р. роботою Української ради народного господарства, що здійснювала управління промисловістю, керувала надіслана з Москви тимчасова комісія ВРНГ, яка ініціювала формальне закріплення за УРНГ статусу обласного органу ВРНГ¹³.

Про те, що урядові та партійні структури УСРР були лише продовженням російських, свідчить і той факт, що після відступу Червоної армії з України під натиском денікінських військ вони були розпущені за рішенням ЦК РКП(б). Було чимало прикладів, коли навіть в офіційних постановах УСРР назвалася частиною Росії. При такому ставленні до української державності про представництво України при уряді РСФРР не могло бути й мови.

Відновлення радянської влади в Україні, що розпочалося наприкінці 1919 р., мало що змінило в економічних відносинах між Україною та Кремлем. Щоправда більшовики змушені були повернутися до "незалежницької" риторики. У листі Леніна "До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним", написаному наприкінці грудня 1919 р., наголошувалося на тому, що Україна є незалежною, і цю незалежність визнали ВЦВК і РКП(б)¹⁴. Мало того, під час переговорів про залучення боротьбистів до Всеукраїнському, які велися в грудні 1919 р., представники

цієї партії наполягали на створенні "самостійного економічного центру в Україні (Уккреднаргосп)" і більшовики обіцяли врахувати це побажання. Раковський на пряме питання Григорія Гринька "Чи вважаєте ви, що це об'єднання комісаріатів має бути тимчасовим, до З'їзду Рад?" Раковський навіть відповів: "Так"¹⁵. Але реалії виявилися іншими.

По суті, як зазначали у лютому 1920 р. у листі до Леніна Г. Пятаков та А. Бубнов, "в жовтні, грудні минулого року ЦК РКП фактично ухвалив і насправді здійснив два основних положення: 1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру; ні радянського, ні партійного; 2. До України не слід допускати більш чи менш самостійних політиків, пов'язаних з революційним рухом в Україні та здатних провадити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи усі складні обставини місця та часу"¹⁶. Ця оцінка цілком підтверджується однією з перших постанов Всеукрревкому, яку варто навести без купюр:

"В розвиток угоди Всеукраїнського (так в тексті оригіналу, насправді – "Всеросійського", - авт.) Центрального виконавчого комітету від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується:

1) Всі декрети та постанови УСРР, що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме: Військові, ВРНГ, Продовольства, Працсоцзабезу, Шляхів Сполучення, Пошти й Телеграфу та Фінансів) касуються і замінюються декретами РСФРР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню.

2) Всі декрети и постанови, видані в цій галузі до моменту оголошення цього, лічити скасованими.

Доручити комісіям Всеукрревкому, діяльність яких зв'язана з вищезгаданю угодою, приступити до термінового перегляду декретів кожної по своєму відомству і подати на затвердження Всеукрревкому ті з них, які потребують змін в залежності від українських обставин.

3. Комісії, обраній Всеукраїнській Центральним Виконавчим комітетом, для вироблення конкретних форм об'єднання республік, негайно відновити свою працю.

*м. Харків, дня 2 січня 1920 року."*¹⁷

Серед об'єднаних відомств, як видно з переліку, не було такого, що відповідало б за зовнішні справи. Причина відсутності проста — такого напрямку політики в Україні на той час не існувало взагалі. Мати власні "зовнішні справи" для України Кремль не вважав за доцільне. Відтак, згідно постанови Президії ВУЦВК, що була опублікована 20 лютого після самоліквідації Всеукрревкому та відновлення діяльності РНК УСРР, створювалося лише сім наркоматів: внутрішніх справ, землеробства, освіти, продовольства, юстиції, соціального забезпечення, охорони

здоров'я. До складу РНК УСРР входив також уповноважений Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Влас Чубар¹⁸. Щоправда, вже 21 березня 1920 р., "з огляду на те, що УСРР вступає в переговори із закордонними державами"¹⁹, у "Вістях ВУЦВК" було опубліковано рішення президії ВУЦВК про створення наркомату зовнішніх справ, який очолив Х. Раковський²⁰. Але на взаєминах з Кремлем це ніяк не позначилося. Відповідно про представництво України в Москві теж не могло бути й мови, бо "представляти" не було чого — економіка України підпорядковувалася відповідним главам за галузевим принципом. Координацію української економіки здійснювала Українська рада трудової армії, яку з часу її створення у лютому 1920 р. очолив Й. Сталін, перебуваючи при цьому в Україні.

Вище вже згадувалося, що наприкінці 1919 р. Раковський дав обіцянку переглянути статус економічних наркоматів на Всеукраїнському з'їзді рад. Однак цього не сталося. У резолюції з'їзду, який відбувся 16–20 травня 1920 р., зазначалося: *"4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської соціалістичної федеративної Республіки, об'єднаної спільністю політичного і соціального устрою"*. З'їзд доручив *"будучому Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання"*, для чого було запропоновано, щоб до ВЦВК РСФРР було введено 30 представників УСРР²¹.

Частиною компартійно-державного керівництва включення до ВЦВК представників від України розглядалося як формальне підтвердження фактичного входження України до складу РСФРР. Це зовсім не означало нехтування національно-культурними потребами українців. Але таким питаннями в РСФРР займався наркомнац, який очолював Й. Сталін. Тому після того, як 22 травня 1920 р. в "Известиях ВЦИК" було опубліковано декрет про реорганізацію наркомату національностей РСФРР, згідно якого при наркомнаці утворювалися представництва автономних республік, постало питання про українське представництво при ньому. РНК УСРР в липні 1920 р. делегував до Москви колегію у складі голови Ю. Коцюбинського та членів В. Ляха та В. Аусема, яка з 1 серпня 1920 р. приступила до організації українського представництва при наркоматі національностей РСФРР²².

Звичайно, постало питання про функції такого представництва. Колегія вирішила виробити Положення про Українське представництво. Автори виходили з існуючих реалій та декларацій IV Всеукраїнського з'їзду рад. Тому, як зазначалося в доповідній записці колегії (за підписом Ю. Коцюбинського) до РНК УСРР від 10 листопада 1920 р., в основу положення "була покладена ідея Представництва Української Республіки

як автономної частини РСФРР та українців, які живуть за межами"²³. Однак у процесі осмислення завдань прийшло усвідомлення того, що статус України не такий, як в автономних республік РСФРР. Точного його визначення не існувало, але в тому, що він відрізнявся, не було сумніву. Цю проблему та можливі шляхи її розв'язання було охарактеризовано у названій доповідній записці так:

*"Оскільки в межах РСФРР живуть громадяни українського походження, то Наркомнац вправі створити при собі представництво цих українців, але зовсім не Представництво України як держави. Юридично становище Української СРРеспубліки, як в межах Російської Федерації, так і в міжнародному масштабі, визначається як становище незалежної держави, яка знаходиться в федеративному зв'язку з РСФРР та тими автономними республіками, які створені постановою ВЦВК на її території. Відповідно, якщо за міркуваннями вищої державної політики Раднарком України визнає за необхідне заснувати своє повноважне Представництво при Уряді РСФРР, то це представництво аж ніяк не може входити в наркомнац, як його складова частина, всіляко підпорядкована його керівництву, але повинно існувати як орган Раднаркому України, лише ним призначений, знаходитися на його утриманні і бути лише переднім відповідальним"*²⁴.

Зауважимо, що з такими міркуваннями (про неможливість представництва УСРР в наркоматі національностей РСФРР) не погоджувалися деякі представники Кремля і перш за все — керівники наркомату національностей. Так, приміром, 23 вересня 1920 р. на засіданні колегії українського представництва був присутній Каменський — заступник керівника наркомнацу РСФРР Сталіна. При визначенні функцій українського представництва Каменський зауважив, що воно повинне: "1) Обслуговувати всебічно потреби українців, котрі живуть поза межами України; 2) виконувати різні доручення Українського Раднаркому. У зв'язку з цими завданнями Українське Представництво повинно мати подвійну підпорядкованість — наркомнацу РСФРР та Раднаркому України"²⁵.

Подібні погляди цілком відповідали й баченню голови цього наркомату Й. Сталіна. Добре знайомий з українською дійсністю, він усвідомлював відсутність реальних відмінностей між УСРР та автономними республіками РСФРР. До того ж український тип автономії він навіть не вважав найвищим в рамках радянської держави. Так, в опублікованій газетою "Правда" 10 жовтня статті він наголошував: *"Советская автономия не есть нечто застывшее и раз навсегда данное, она допускает самые разнообразные формы и степени своего развития. От узкой административной автономии (немцы Поволжья, чуваши,*

карелы) она переходит к более широкой, политической автономии (башкиры, татары Поволжья, киргизы), от широкой политической автономии — к еще более расширенной ее форме (Украина, Туркестан), наконец, от украинского типа автономии — к высшей форме автономии, к договорным отношениям (Азербайджан)"²⁶.

Керманічі УСРР не вважали, що Україна є автономною республікою в складі Росії. В проекті "Положення про українське представництво при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР", представленому за підписом Ю. Коцюбинського, воно мало опікуватися виключно справами тих українців, що проживали в Російській Федерації"²⁷.

Водночас керівництво УСРР дедалі більше визрівало до розуміння, що самої лише культурно-національної автономії замало для того, щоб УСРР була більш-менш успішною. Економічні потреби України ігнорувалися Кремлем. У листі до Леніна, датованому жовтнем 1920 р. Х. Раковський наголошував: "В нашій роботі ми все більше й більше наштовхуємося на гальмо центральних установ". Навівши декілька прикладів того, як центр не лише не зважав на українські потреби, а й безпідставно зменшував вже обіцяні для України фонди, вимагаючи при цьому виконання усіх завдань, він цьому робить висновок: "Україну систематично ошуковують". Далі Раковський підкреслив, що керівництво УСРР часом перебуває "в абсолютному невіданні відносно наших прав та обов'язків та не знає, чи не є наші прохання безпідставні (у більшості випадків вони мали підстави)"²⁸.

Відверте ігнорування потреб України спонукало компартійно-радянських керманічів України до пошуку засобів захисту економічних прав України на інституційному рівні. Одним із таких захисних механізмів мало стати представництво українського уряду в центральних економічних органах. Раковський у названому листі до Леніна так сформував пропозицію: "Вище зазначене ненормальне становище змушує нас знову спрямувати в ЦК питання про Українське промбюро, надання йому більшої свободи дій в сенсі постанови останнього партійного з'їзду (тези ЦК по господарчому будівництву). **Додатком до цього першого заходу було б прийняття представника Українського промбюро в ВРНГ, де він би відстоював наші інтереси і, головне, тримав би нас в курсі загальних питань**"²⁹ (виділено автором). З цього можна зробити висновок: ідея створення представництва УСРР у Москві була частиною плану зміцнення господарської самостійності України.

Теза про необхідність автономії в управлінні українською економікою була озвучена і схвально зустрінута у листопаді 1920 р. на V конференції КП(б)У³⁰. За словами Раковського, ця пропозиція отримала також підтримку серед керівництва РКП(б). Зокрема, після обговорення політичного звіту ЦК КП(б)У у заключному слові він висловився так: "Нам здається, що

умовою відродження України є самостійність українського апарату в даний момент, і я повинен заявити, щоб ЦК РКП пішов назустріч. Це питання вирішено позитивно"³¹. Однією із складових частин таких змін мало стати утворення представництва УСРР при РНК РСФРР.

Поряд із питаннями господарськими на ситуацію із статусом України впливало зовнішньополітичне становище. Назовні вигідно було демонструвати українську самостійність, або висловлюючись словами, сказаними 3 березня 1921 р. Х. Раковським на V Всеукраїнському з'їзді рад, не дати приводу "міжнародній контрреволюції говорити, що немає, по суті жодного міжнародного договору, за яким РСФРР визнавала б право українських робітників та селян влаштовувати своє господарче життя так, як вони забажають"³². Ці слова були сказані саме перед ратифікацією того документа, який був укладений 28 грудня 1920 р. між УСРР (в особі Х. Раковського) та РСФРР (В. Ленін та Г. Чичерін). Офіційна його назва — "Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою". Всеросійський з'їзд рад цей договір ратифікував відразу після підписання. У звіті ЦК КП(б)У Всеукраїнській партійній нараді (травень 1921) зазначалося, що договір з РСФРР було укладено "щоб встановити точно визначені відносини з РСФРР та позбавити шовіністичні елементи можливості вести провокаційну агітацію проти Радянської України"³³.

У договорі наголошувалося на тому, що для УСРР "не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було" з факту її належності в минулому до Російської імперії. Підкреслювалося: "Обидві сторони рахують потрібним оголосити, що всі загальні зобов'язання, які вони в майбутньому будуть брати на себе в відношенні до других держав, можуть умовно належати від загальних інтересів робітників та селян Республік" (в рос. варіанті — "могут обуславливаться лишь общностью интересов рабочих и крестьян")³⁴. Згідно цього договору налічувалося 7 об'єднаних наркоматів (військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів).

Оскільки зовнішньополітичний чинник в укладенні договору відіграв важливу роль, то невдовзі після його ратифікації Всеросійським з'їздом рад українське представництво при наркомнаці РСФРР на чолі із Юрієм Коцюбинським перебрало на себе функції дипломатичної місії України. 12 січня дипломатичну місію у складі голови (Ю. Коцюбинський) та його заступників (В. Лях та В. Аусем) було акредитовано в Москві³⁵. Зазначимо також, що при цьому ідея про представництво інтересів українців Росії в наркомнаці РСФРР була відхилена. Так, нас середину 1921 р. в складі наркомнацу було 12 представництв автономних утворень та 9 відділів,

серед яких були єврейський, кримський, польський, естонський, латиський, фінський, але не було українського³⁶. Оскільки УСРР не вдалося перетворити на автономію РСФРР, Кремль вважав зайвим опікуватися національно-культурними потребами українців Росії.

Але дипломатична місія не стала захисницею інтересів УСРР. Аналіз діяльності цієї місії спонукає до висновку, що головним її завданням була демонстрація української самостійності назовні. Потребу зовнішньополітичної діяльності УСРР на початку березня 1921 р. так обгрунтував Е. Квірінг, який тоді був представником уряду УСРР на переговорах з Польщею: "В міжнародній політиці в найближчі роки Україна буде мати важливе самостійне значення. Я не стану казати, правильна це чи неправильна ця наша політика декларації перед зовнішнім світом самостійності УСРР, але оскільки це так є і оскільки Україна займає в політиці великих держав окреме самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, так як передача повноважень УСРР російським послам стала б показником для цих держав фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, дала б занадто сильну зброю усім нашим ворогам"³⁷. Відповідно із таким баченням і працювала дипломатична місія України в Росії. Так, 31 січня 1921 р. було підписано договір із Грузією, 14 лютого укладено договір із Литвою, а 22 березня Ю. Коцюбинський був призначений представником УСРР на переговорах з Румунією³⁸. Але у вирішенні назрілих українсько-російських проблем, що, начебто, й мало б бути, основним її основним завданням, працівники дипломатичної місії помічені не були. Відтак представництвом УСРР в РСФРР її назвати неможливо.

З аналізу тексту союзного договору між РСФРР та УСРР випливає висновок, що його основним завданням було регулювання відносин між цими республіками. Насамперед договір був спрямований на врегулювання проблем в економічних стосунках, оскільки в ньому чільне місце займала питання об'єднаних (економічних) наркоматів. 25 січня 1921 р., тобто ще до ратифікації Україною договору, ВУЦВК ухвалив положення "Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР". Затверджувалася така офіційна назва їх керівників: "Уповноважений (такого-то) Комісаріату РСФРР при Раді Народних комісарів УСРР". Уповноважені мали керуватися у своїй діяльності декретами і постановами центральних органів влади РСФРР та УСРР і мали подвійну підлеглисть — перед відповідними наркомами РСФРР та перед "органами Центральної Радянської влади УСРР (Конституція УСРР, ст. 7)"³⁹. Як і наркоми, уповноважені мали свої центральні установи в Україні, які називалися так: "Управління Уповноваженого (такого-то) Комісаріату РСФРР при Раді Народних Комісарів УСРР"⁴⁰ (далі — *уповнаркомат*,

авт.). Декрети і постанови по таким комісаріатам вступали в силу з моменту їх публікації в "Вістях ВУЦВК". Таким чином, можна зробити висновок, що Уповноважені стали "майже наркомаами" УСРР і вже не можна було сказати, що вони виконують лише волю центра. Відтоді почала відчуватися й потреба у координуючому українські економічні інтереси центрі, який би знаходився в Москві.

Під час ратифікації договору була ухвалена резолюція, у якій наголошувалося на потребі для ВУЦВК негайно приступити в перемовини з ВЦВК для конкретизації "тих пактів договору, які торкаються відношень поміж Українським й Російським ЦВК, з'особнаго про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріятів та їх відношень до обох урядів, **на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками**"⁴¹ (виділено авт.). Виділений текст має особливе значення — в Договорі про повну рівність поміж обома республіками не йшлося. Більше того, найбільший фахівець в ЦК РКП(б) з національної проблематики Й. Сталін фактично говорив про зовсім інше. І в статті у жовтні 1920 р., і у виступі з питань національної політики на X з'їзді РКП(б) в березні 1921 р. він розглядав взаємини Кремля з Україною (як і з іншими неросійським регіонами) винятково у системі відносин "центр-окраїна"⁴². До того ж він наголошував, що "відокремлення окраїн підірвало б революційну міць центральної Росії, яка стимулює визвольний рух Заходу та Сходу"⁴³. Звідси виливав висновок, що всяке відокремлення від Росії — контрреволюційне, а з контрреволюціонерами більшовики були готові боротися будь-якими методами. Але хоча українське зауваження про "повну рівність поміж республіками" не відповідало баченню Кремля, там не поправили цю українську умову ратифікації договору. Більшовицькими керівниками гасло про рівність бачилося суто пропагандистським кроком, який сприяв збільшенню популярності підвладної їм партії в масах. Відповідно відмовлятися від вживання цього гасла в "окраїнах" центр не бачив сенсу.

Для тих, хто працював в Україні, теза про рівність були не лише гаслом, а й керівництвом до дії. Щоб захищати інтереси України, компартійно-радянській верхівці УСРР було потрібно знати межі своїх повноважень і бути в курсі усіх важливих економічних рішень Кремля. Для цього варто було якомога детальніше формалізувати взаємини з центром. Керівництво УСРР не влаштувала ситуація, яку у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) один із провідних діячів радянської України В. Затонський образно охарактеризував так: "Я особисто не знаю, в яких взаємовідносинах ми знаходимося зараз з РСФРР, ми, які живемо в Україні. Я особисто не розібрався остаточно. Що ж говорити про широкі

маси! З укладенням останнього договору ми не то знаходимося в федерації, не то не знаходимося"⁴⁴.

Одним із перших кроків на шляху до з'ясування статусу УСРР стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня "Про встановлення норм взаємовідносин між РСФРР та УСРР". У ній політбюро визнало за необхідне надіслати свого представника в комісію для формування таких норм і запропонувало погодити із М. Скрипником питання про те, щоб він був представником від України⁴⁵. Зауважимо, що рішення про створення такої комісії Президія ВЦВК ухвалила постановою від 14 квітня, яка мала назву "Про порядок відносин між наркоматами РСФРР та наркоматами України". Від російської сторони до неї увійшли Курський та Владимирський (останній — з правом заміни)⁴⁶. 13 травня, вже після того як кандидатура М. Скрипника пройшла узгодження, політбюро ще раз підвередило його делегування в названу комісію⁴⁷. Однак її робота не була ефективною. Х. Раковський у грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У визнав: "Питання залишилися відкритим. Воно формально не вирішене, воно знову постане найближчим часом. Як ми завжди казали, наші державні відносини визначаються від випадку до випадку"⁴⁸.

Якщо у визначенні перспектив відносин України та Росії в 1921 р. ситуація майже не здвинулася з місця, то у вирішенні поточних економічних проблем певні зрушення відбулися. 9 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про представництво УСРР в наркомфіні РСФРР" У ній зазначалося: "Визнаючи представництво бажаним одночасно намітити товариша, який би міг представляти УСРР окрім Наркомфіну ще в ряді Комісаріатів РСФРР. Зокрема, намітити кандидатуру М. Полоза, з яким переговорити тов. Чубарю"⁴⁹.

Михайло Полоз, колишній боротьбист, 3 березня по завершенню V Всеукраїнського з'їзду рад був обраний до Президії ВУЦВК⁵⁰, яка складалася тоді з 13 осіб та офіційно була найвищим органом влади в УСРР у період між з'їздами та сесіями ВУЦВК. Саме з М. Полозом пов'язане подальше представництво інтересів УСРР в РСФРР. 15 червня 1921 р., після узгодження в радянському порядку, ВУЦВК призначила М. Полоза "Представником УСРР в Раді Праці та Оборони РСФРР і в плановій комісії при народному комісаріаті фінансів"⁵¹. Зауважимо, що РПО РСФРР справді була провідним економічним органом РСФРР.

Робота Полоза як представника УСРР в РПО та в плановій комісії наркомату фінансів РСФРР жодним чином не перетиналася із роботою дипломатичної місії на чолі з Ю. Коцюбинським. У віданні колишнього боротьбиста були економічні питання, робота ж дипломатичної місії була спрямована для демонстрації самостійності України за межами радянської держави. Підтвердженням того, що дипломатична місія не мала впливу на

українсько-російські відносини, можуть слугувати рядки з огляду діяльності ЦК КП(б)У, які публікувалися в "Известиях Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины". Так, в огляді за травень-серпень 1921 р. згадувалися позитивні сторони роботи Скрипника та Полоза: "Встановлення нормальних організаційних відносин поміж окремим комісаріатами УСРР та РСФРР, а також постійного представництва УСРР в ряді спільних для обох республік комісаріатів, логічно випливало із укладеного та затвердженого ВУЦВК та ВЦВК договору, що визначає взаємовідносини між двома республіками. В якості представників УСРР по комісаріатах економічним був спрямований т. Полоз, для розробки федеративної конституції Політбюро відрядило в Москву т. Скрипника. Присутність там наших представників полегшувало вирішення численних питань, пов'язаних з діяльністю різного роду комісаріатів"⁵². Про дипломатичну місію та Коцюбинського у цьому контексті не було сказано жодного слова.

Незважаючи на певні успіхи М. Полоза (Скрипник на постійній роботі в Москві не перебував), формат особистого представництва давав можливість лише інформувати українську сторону про заплановані рішення. Цього виявилось замало, бо зворотній вплив (на ухвалення рішень) був відсутній. Тому 14 вересня 1921 р. ВУЦВК ухвалило "Положення про повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітниче-селянському уряді РСФРР". В перших рядках цього документу наголошувалося, що ця посада створюється рішенням ВУЦВК за погодженням із ВЦВК "в розвиток укладеного 28 грудня 1920 р. між УСРР та РСФРР союзного договору та з метою узгодження єдиного госпплану УСРР з госппланом РСФРР, а також урегулювання і узгодження біжучих господарських взаємовідносин між економічними Наркоматами УСРР та РСФРР"⁵³. Повноважному представнику у справах господарського будівництва при Робітниче-селянському уряді РСФРР (далі – "Уповноваженому") надавалося право вести безпосередні перемовини від імені УСРР з усіма центральними органами, в тому числі і з Раднаркомом РСФРР та ВЦВК. Одночасно Уповноважений був членом РНК УСРР, оскільки мав право брати участь в його засіданнях з правом вирішального голосу.

За цим положенням при Уповноваженому для забезпечення ефективності його роботи створювалося управління, тобто, власне кажучи, представництво, штати і розпис посад якого, а також кошторис та особистий склад затверджував Раднарком УСРР⁵⁴. Самого Уповноваженого теж призначав український Раднарком і затверджував ВУЦВК. Таким чином, це був суто український орган, який мав провадити зносини з центральними органами влади РСФРР від імені УСРР. Із тексту

положення впливає висновок, що українська сторона не розглядала відносини з РСФРР як взаємини "окраїни" з "центром". Зокрема, наголошувалося, Уповноважений має узгоджувати "єдиний господарський план УСРР з госпланом РСФРР для встановлення загальнорадянського єдиного госплану"⁵⁵. Неототожнення РСФРР із загальнорадянською федерацією простежується і в інших пунктах положення. Представництво повинно було стати таким українським центром в Москві, через який мали йти будь-які перемовини як з найвищими органами влади РСФРР (ВЦВК та РНК), так і з окремими наркоматами. Згідно положення економічні наркомати РСФРР копії усіх своїх постанов, які стосуються України, повинні були надсилати і в українське представництво при уряді РСФРР.

Однак, незважаючи на ухвалення положення, і на те, що воно було узгоджене з ВЦВК, формат українського представництва в Москві змінився не відразу. М. Полоза якийсь час називали представником українського уряду в РПО РСФРР. Саме так, приміром, 10 грудня 1921 р. говорив про нього Х. Раковський у доповіді на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У⁵⁶. Звичайно, це можна було б пояснити тим, що більшу частину звітнього періоду посада Полоза саме так і називалася. Але та ж назва зустрічається в постановах політбюро ЦК РКП(б) в другій половині листопада 1921 р., після того, як в рішеннях українського політбюро вже йшлося про об'єднане (дипломатична місія та представництво в господарських наркоматах) повноважене представництво України при уряді РСФРР. Приміром, "представником України в РПО" було названо Полоза в телеграмі ЦК РКП(б) до ЦК КП(б)У від 18 листопада 1921 р.⁵⁷

28 вересня 1921 р., незабаром після ухвалення постанови про Уповноваженого представника України при уряді РСФРР, спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР було затверджено положення про Українську Економічну Раду (УЕР). Рішення про створення УЕР було логічним продовженням курсу, спрямованого на здобуття Україною більшої господарської самостійності. На неї покладалося керівництво діяльністю всіх економічних наркоматів на території УСРР⁵⁸, координацію діяльності яких в Москві, в свою чергу, мав здійснювати Уповноважений представник України в РСФРР.

Окрім спільності завдань Уповноваженого і УЕР, спрямованих на поліпшення умов для господарського розвитку України та здобуття керівниками УСРР більших прав в управлінні економікою, ці два органи поєднували ще одна сюжетна лінія. У положенні про УЕР йшлося про створення Укрдержплану⁵⁹, а керівником цього нового органу керівництво УСРР збиралося поставити Михайла Полоза.

Для реалізації цього задуму 1 листопада 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК РКП(б) з проханням звільнити Ю. Коцюбинського від роботи у Всеробітземлісі (Всеросійський виробничий союз працівників ліса та землі), тобто з того місця, де він реально працював. Зауважимо, що на той час він формально ще займав й посаду голови дипломатичної місії України в РСФРР. Це прохання мотивувалося намірами передати Коцюбинському функції Уповноваженого представника УСРР в РСФРР⁶⁰. Однак питання виявилось не таким простим. Оскільки М. Полоз був колишнім боротьбистом і мав авторитет в закордонних колах українства, то переведення його з Москви в тогочасних умовах ставало питанням політичним. Заяву М. Полоза з цього приводу було розглянуто на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 17 листопада 1921 р., доповідав В. Молотов⁶¹. Було ухвалено рішення (варто звернути увагу на форму!): "Просити ЦК КПУ чи не знайде воно можливим залишити тов. Полоза в Москві, оскільки його відкликання може набути політичного значення небажаного характеру в капіталістичних колах закордоном"⁶².

Це рішення відразу ж було передане українському керівництву. Наступного дня за підписом Раковського у Москву була відправлена телефонограма такого змісту: "Політбюро ЦК КП(б)У вважає недоцільним змінювати свою постанову про призначення тов. Полоза Головою Держплану через те, що його неможливо замінити рівноцінним товаришем. З іншого боку при відсутності достатньої кількості досвідчених товаришів Політбюро вважає зайвим мати двох представників в Москві, так як т. Коцюбинський може упоратися й сам з дорученнями Українського уряду"⁶³. Ця телефонограма розглядалася 18 листопада на засіданні політбюро ЦК РКП(б)⁶⁴. До позиції політбюро ЦК КП(б)У не прислухалися. Вищий політичний орган більшовиків ухвалив рішення "Залишити т. Полоза в Москві представником УСРР, повідомивши про це ЦК КПУ" (*а не "просити"*), про що й була направлена до Харкова телеграма за підписом Молотова⁶⁵. Фактично ЦК РКП(б), зрозумівши, що прохання не діють, вирішило діяти методом наказів. Однак українці вирішили посперечатися. На наступному засіданні політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося 24 листопада, це питання знову стало на порядку денному. Тепер про нього доповідали вже провідні діячі з України — Ф. Кон та В. Чубар⁶⁶. Хоча українські партійні керманічі 25 листопада ще раз подали протест проти рішення політбюро ЦК РКП(б) з проханням переглянути питання з призначенням Полоза⁶⁷, воно змінене не було. Ухвалення політичних рішень була прерогативою політбюро ЦК РКП(б), а воно вважало за політично доцільне на той час залишити М. Полоза у Москві.

Після того, як на початку грудня 1921 р. Ю. Коцюбинського було призначено Повноважним представником УСРР у Відні, особистий склад

обох українських установ було злито. Відтоді українські інтереси в Москві, як економічні, так, часом, політичні та дипломатичні, стало представляти єдине Повноважне представництво УСРР в РСФРР. Очолив його М. Полоз. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня першим секретарем повноважного представництва було призначено В. Ляха⁶⁸, який займав схожу посаду і в українському представництві при наркомнаці РСФРР, і в дипломатичній місії України.

М. Полоз поставився до своєї посади як до цілком справжньої і почав у відповідному напрямі працювати. У розмові із А. Приходьком про призначення того на посаду заступника Полоза, яка відбулася 19 березня 1922 р., М. Полоз зазначав: "Робота тут при належному охопленні, яке можливе лише за умови відповідного підбору працівників, наскільки широка, продуктивна, що питання про твою згоду з нашої точки зору просто не повинна виникати"⁶⁹.

Таким чином, можна зробити висновок: Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР було створено внаслідок усвідомлення компартійно-радянським керівництвом України потреби захисту українських економічних потреб, які ігнорувалися Кремлем. Подібні міркування почали виявлятися ще з другої половини 1920 р., але остаточно були сформовані з початком непу. Х. Раковський в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнському з'їзді рад так охарактеризував розвиток взаємин УСРР та РСФРР: "Розвиток наших об'єднаних комісаріатів йде у напрямку набуття значно більшої свободи дій їх представниками в Раднаркомі України. В дусі нової економічної політики розвивається тенденція надання місцевим органам значно більшої автономії і свободи дій, ніж ми мали до цього часу"⁷⁰. Передумови та ситуація, у якій створювалося Повноважне представництво України при уряді РСФРР, свідчить про те, що головним завданням його роботи було сприяння цій "свободі дій". Призначення М. Полоза спочатку на посаду Представника України в РПО та плановій комісії наркомату фінансів РСФРР, а потім Уповноваженим представником УСРР при уряді РСФРР сприяло перетворенню цих органів з декларативних на такі, які реально захищали українські інтереси.

¹ Заявление редакции "Искры" // *Ленин. В. И.* Полное собрание сочинений. — Издание пятое. — Т. 4. — С. 358.

² Политический отчет Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б). 27 июня 1930 г. // *Сталин И.* Сочинения. — Т. 12. — С. 370.

³ Государственные отношения Советской Украины и Советской России // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17-23 березня 1920 р. Стенограма. Публікується вперше. — К., 2003. — С. 445.

⁴ Там само. — С. 446, 447.

- ⁵ Бабій В. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961. — С. 91.
- ⁶ Чистяков О. И. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. — М., 1955. — С. 121.
- ⁷ Чехович В. А. Победа Великого Октября и становление государственного союза советских республик /1917-1922/. — К., 1986. — С. 91.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Чехович В. А. Постійне представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність // Республ. міжвідом. зб. "Правова держава" Вип. 1. К., 1992. — С. 127-131; Він же: Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Х., 1995;
- ¹⁰ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Зб. док і матеріалів. — К., 1963. — С. 41.
- ¹¹ Цитовано за: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. (1919-1928). — К., 1996. — С. 76.
- ¹² Там само.
- ¹³ *Єфіменко Геннадій*. Економічні аспекти взаємовідносин Кремля та радянської України (1917-1919 рр.) — К., 2008. — С. 242-245.
- ¹⁴ В. І. Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. — К., 1969. — С. 404.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 377. — Арк. 4.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 404. — Арк. 1.
- ¹⁷ Збірник Узаконень та розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. — № 1. — 26 грудня 1919 — 10 лютого 1920 року. — Ст. 7. — С. 10.
- ¹⁸ Об образовании Совета Народных Комиссаров // СУ Украины. — 1920. — №1. — Ст. 1.
- ¹⁹ Про утворення при Раднаркомові Народного Комісаріату Закордонних справ // 33 України. — 1920. — №4. — Ст. 55.
- ²⁰ Про призначення // 33 України. — 1920. — Ст. 168
- ²¹ Про державні взаємовідносини між УСРР та РСФРР // 33 України. — 1920. — Ст. 245.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 296. — Арк. 1.
- ²³ Там само
- ²⁴ Там само. — Арк. 2.
- ²⁵ Там само. — Арк. 8.
- ²⁶ *Сталин И.* Политика Советской власти по национальному вопросу в России. // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — С. 355.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 432. — Арк. 1
- ²⁸ Там само. — Арк. 5.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. — Х., 1920. — С. 5.
- ³¹ Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. — Х., 1920 г. — Бюллетень № 3 (20 ноября). — С. 29.
- ³² Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. — 4 березня 1921. — №6. — С. 133.
- ³³ Отчет Центрального Комитета КП(б)У Всеукраинскому Партийному Совещанию // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. — 1921. — 1 мая. — №2. — С. 1.
- ³⁴ Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. "Про союзний договір поміж УСРР і РСФРР" // 33 України. — 1921. — Ст. 93.
- ³⁵ *Купчик О. Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920-1923). — Дис. к.і.н. — К., 2005. — С. 31. Цитовано за: *Мовчан О. М.* Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921. — К., 2006. — С. 12.
- ³⁶ *Трайнин И.* Советская власть и освобождение национальностей // Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921. — С. 67.

- ³⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. (1919-1928). — К., 1996. — С. 294-295. Див. також: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 18. — Арк. 222.
- ³⁸ Мовчан О. М. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921. — К., 2006. — С. 29, 40, 67.
- ³⁹ Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // 33 України. — 1921. — Ст. 25.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. "Про союзний договір поміж УСРР і РСФРР" // 33 України. — 1921. — Ст. 93.
- ⁴² Сталин И. Политика Советской власти по национальному вопросу в России. // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — М., 1947. — С. 351-163; Сталин И. В. Заключительное слово по докладу об очередных задачах партии и национальном вопросе на X съезде РКП(б) // Сталин. Сочинения. — Т. 5. — С. 45-49.
- ⁴³ Сталин И. Политика Советской власти по национальному вопросу в России. // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — С. 352.
- ⁴⁴ Прения по национальному вопросу на X съезде РКП(б). Речь В. Затонского // Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921. — С. 67.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 72.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 609. — Арк. 18.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 95.
- ⁴⁸ Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. — X., 1921. — Бюллетень №1. — С. 12.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 64.
- ⁵⁰ Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. — Выпуск 1. — X., 1921. — С. 64.
- ⁵¹ Там само. — С. 68.
- ⁵² Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. — 1921. — сентябрь. — №5. — С. 1.
- ⁵³ Положение о полномочном представителе УСРР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов (далі — Сборник постановлений ВУЦВК) 5 созыва — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — X., 1922. — С. 4.
- ⁵⁴ Там само. — С. 6.
- ⁵⁵ Там само. — С. 4.
- ⁵⁶ Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. — X., 1921. — Бюллетень №1. — С. 13; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 155.
- ⁵⁸ Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — X., 1922. — С. 22.
- ⁵⁹ Там само. — С. 23.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 27. — Арк. 148.
- ⁶¹ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки для заседаний. 1919-1952. Каталог. — Т. 1. 1919-1929. — М., 2000. — С. 131.
- ⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 154.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 246. — Арк. 124.
- ⁶⁴ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки для заседаний. 1919-1952... — С. 132.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 155.
- ⁶⁶ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки для заседаний. 1919-1952... — С. 132–С. 133.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 153.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 35. — Арк. 64.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 17.
- ⁷⁰ Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад. 14-18 грудня 1921. — X., 1921. Бюлетень №2. — С. 20.

**Товаропостачання й споживання робітників УСРР у
1920-ті рр.**

Матеріали результатів обстежень сімейних бюджетів та рівня харчування робітників УСРР, проведені в 1920-х рр., надають можливість вивчення змін рівня й структури споживання їх родин. Відповідні дослідження активно проводилися статистиками, які керували бюджетними обстеженнями. На жаль, вони обмежилися розглядом проблеми в хронологічних межах до 1928 р.¹

У працях українських радянських істориків, котрі в 1960–1970-ті рр. поновили вивчення проблеми матеріального споживання у контексті економічної історії, як правило, напрацюванням попередників не приділялося належної уваги. Єдиним із дослідників, хто зауважив необхідність продовження дослідницької традиції радянських статистиків 1920-х рр. щодо аналізу результатів бюджетних обстежень був В. Довгопол. Він довів, що головним фактором, що спричинив збільшення витрат на харчування, був неврожай 1928 р. В той же час зростання витрат на житло він помилково обґрунтовував збільшенням забезпеченості ним робітників, якого насправді не було. Цю думку Довгопол підтверджував не відповідними показниками, а даними про збільшення житлобудівництва в УСРР. Крім того, він ігнорував відомості про тарифи на житло та комунальні послуги. Скорочення витрат на придбання одягу, взуття, господарських речей і меблів він пояснював виключно зниженням цін на ці товари, залишаючи поза увагою припущення, що вони могли зменшуватися й внаслідок збільшення витрат на харчування, тобто за умовою погіршення життєвих умов².

Для решти радянських істориків пріоритетним став інший напрямок дослідження. В центрі їх уваги опинилося товарозабезпечення робітників, а також суміжні з ним проблеми, які визначали рівень і якість останнього. Науковці намагалися з'ясувати обсяги виробництва продовольства та промислових товарів у республіці, відповідність їх наявного фонду споживчому попиту, а також наслідки державної політики ціноутворення. Тобто їх цікавили чинники, від котрих залежав реальний рівень заробітків робітників. Не залишилася поза увагою дослідників і діяльність радянських державних і кооперативних торгових закладів й особливо робітничої кооперації, яка в зв'язку з витисненням приватника зі сфери торгівлі мала перебрати на себе першочергову роль у товаропостачанні робітників.

Не всі із зазначених проблем набули рівноцінного висвітлення. Більш ґрунтовно досліджено роботу кооперативних закладів. Через відсутність

необхідних статистичних даних не визначено динаміку цін на споживчі товари. Фрагментарно висвітлено і проблему задоволення попиту робітників на дефіцитні продовольчі й промислові товари, особливо в кризових умовах початку та кінця 1920-х рр.

Першим з українських істориків, хто визнав факт товарної кризи 1928/1929 р. і намагався з'ясувати її причини, був О. Слуцький. Він вважав, що цю кризу було зумовлено низкою причин. По-перше, — неврожаєм 1928 р., по-друге, перекиданням частини фондів дефіцитних промислових виробів, призначених для робкоопів, на село задля стимулювання хлібозаготівель, які знаходилися під загрозою зриву; по-третє, скороченням торгівельної мережі внаслідок стрімкого згорання приватного сектора й повільного розгортання державно-кооперативного; по-четверте, випередженням темпів зростання купівельної спроможності населення порівняно зі збільшенням фонду товарів народного споживання, по-п'яте розкраданням кооперативних фондів відповідальними працівниками. Крім того, вивчаючи систему нормованого постачання робітників, він зауважив на прорахунках радянської влади під час її запровадження — відсутності уніфікації продовольчих пайків та їх недостатній соціальній диференціації, що не відповідало класовій політиці.

В працях Г. Діденка розгляд проблеми товаропостачання робітників обмежено початковим періодом діяльності робітничої кооперації УСРР (до 1925 р.): показано асортимент товарів у робкоопах і ціни на них у порівнянні з приватними торговими закладами, зауважено на труднощах та недоліках розгортання кооперативної торгівлі, з'ясовано кількість пайщиків робітничих споживчих кооперативів і визначено їх частку серед робітничого населення³.

У цій статті зроблено спробу проаналізувати зміни рівня й структури споживання робітників УСРР у хронологічних межах 1920-х рр. Зважаючи на суперечливість думок істориків щодо 1928/29 р., коли одні, посилаючись на статистичні дані про структуру витратного бюджету робітничих родин, стверджували про зростання останнього⁴, а інші на підставі факту запровадження нормованого товаропостачання робили висновок про його скорочення⁵, ми намагалися з'ясувати справжню ситуацію. Оскільки не знайдено статистичних даних про структуру бюджету із визначенням конкретних статей витрат у рублях, а не тільки у відсотках, ми оперували фактами про розміри товаропостачання.

Основну частину витратного бюджету робітників становили видатки на харчування. Найвищими вони були на початку 1920-х рр., а надалі до 1928/29 р., в зв'язку зі зростанням реального рівня їх заробітної плати поступово скорочувалися.

Руйнація сільського господарства під час війн та революцій, а також активне вивезення продовольчих запасів до РСФРР зумовили продовольчу кризу початку 1920 р. На жаль, статистичні обстеження рівня харчування міського й сільського населення не фіксували даних стосовно окремих соціальних груп і зокрема щодо робітників. Проте відомо, що карткова система, впроваджена у 1920 р., не забезпечувала городян прожитковим мінімумом. Робітники і службовці отримували по картках лише чверть продуктів, котрі вони споживали, а решту купували за спекулятивними цінами на ринку. Якщо до світової війни (1909–1911 рр.) раціон городян України становив не менше 3 тис. 458 ккал., то в жовтні — грудні 1920 р. — 2 тис. 582⁶. Навесні 1921 р. він впав до 2 тис. 391 ккал.,⁷ а у великих містах — до 2 тис. 281, або 75% прожиткового мінімуму⁸.

За роки війни погіршився якісний склад їжі. Основними продуктами харчування стали борошно та хліб. Найбільше скоротилося споживання м'яса й молока. Добове споживання хліба і круп городянами взимку 1920–1921 рр. щодо довоєнного рівня зменшилося на 20%, а м'яса — на 41%⁹.

Восени 1921 р. на півдні України спалахнув голод, який тривав до літа 1923 р. На жаль, у матеріалах статистичних обстежень цей факт належним чином не відображено.

В зв'язку із систематичним недоїданням населення у перші роки радянської влади головна увага статистиків зосереджувалася на з'ясуванні терміну відновлення довоєнного рівня харчування за калорійністю. Питання про його якість не стояло. Структура харчування визначалася за рівнем споживання білків, вуглеводів та жирів.

В грудні 1922 р. середньостатистичне споживання білкової їжі для городян, за даними М. Буяновера, становило 93,6 г на добу за нормою, що тоді існувала, у 105 г. Причому тваринні білки не перевищували 43% білкової їжі й 5% всієї спожитої їжі¹⁰. І. Дубинська наводить дещо інші показники: відповідно — 96,3 г білкової їжі, в тому числі 81,3 г — рослинної та 15,1 — тваринної¹¹. Основу раціону харчування (60%) становив житній хліб, ціни на котрий із початку року зросли у 2 рази, в той час як на м'ясо-молочні продукти впали. Якщо у січні 1922 р. за один фунт м'яса можна було купити 1,6 фунта борошна, то в грудні вже 4,6; відповідно за кварту молока — 3/4 фунта й 1,5¹². Це зумовлювалося масовим забоєм худоби у зв'язку із відсутністю кормів внаслідок посухи.

Довоєнний рівень харчування робітників за кількісними і структурними показниками було досягнуто у 1924 р. З 1922 до 1924 рр. відсоток їжі тваринного походження в їх добовому раціоні (за калорійністю), за розрахунками М. Буяновера, збільшився у 3,5 рази — з 5% до 17,2%¹³, а за даними І. Дубинської, — дещо менше, ніж в 2 рази — з 15,1% до 23,8%. У відповідному напрямку — за рахунок збільшення

тваринної білкової їжі при відповідному зменшенні рослинної вуглеводної — структура харчування змінювалася й надалі.

Збільшення частки тваринних продуктів у харчуванні робітників у 1924–1925 рр. спричинив неврожай 1924 р. Оскільки посуха найбільше вразила Україну, то і ціна на хліб найбільше зросла в цьому регіоні. Так, якщо у м. Шахти за рік із кінця 1923 р. вона збільшилася на 100%, то в Москві — лише на 20%. Ціни на м'ясо внаслідок масового забою худоби через брак кормів відповідно впали. Якщо за один фунт м'яса у першому кварталі 1923 р. в м. Шахти було можливим придбати 12 фунтів борошна, то через рік — лише 4¹⁴. На початку 1925 р. ціни на хліб у Донбасі продовжували зростати. В першому кварталі вартість чорного збільшилася на 16%, сірого — на 20% й білого — на 17%. Й це при тому, що у Москві та Ленінграді хлібні ціни залишалися стабільними, а заробітки робітників були вищими, ніж у Донецькому регіоні. В другому кварталі зростання цін на хліб тривало, оскільки імпортоване борошно, завезене у Донбас, коштувало на третину більше, ніж вітчизняне, що споживалося в першому кварталі¹⁵.

Тенденція покращання структури харчування, що намітилася у першій половині 1920-х рр., більш активно проявилася в другій половині десятиріччя. У раціоні робітників житні хлібопродукти поступилися пшеничним, помітно збільшилося споживання м'ясо-молочних. За 1925–1927 рр. частка білкових продуктів у харчуванні робітників зросла з 18,9 до 22,4%¹⁶. Однак достатнє за змістом білків, воно не забезпечувало організм необхідною кількістю вітамінів.

Рівень харчування робітничих родин різнився залежно від прибутків. У відбудовний період у зв'язку з їх загальним підвищенням відбувалося збільшення витрат на нього, причому при зростанні бюджету в 3–4 рази останні побільшали лише у 2–3 рази. Однак відносно значення цих видатків у бюджеті робітничих родин зменшувалося, що засвідчувало більш швидке його зростання порівняно з витратами на харчування¹⁷. Якщо в групі високооплачуваних кваліфікованих робітників споживання продовольчих товарів поступово загальмувалося, то у низькооплачуваних некваліфікованих — продовжувало швидко зростати¹⁸. Менш заможні споживали більше картоплі, хліба, особливо за рахунок борошна й олії, а в родинах із кращими прибутками зростало споживання масла, цукру, садовини і городини, молока, м'яса, сала, яєць, риби, солодоців (цукерок та варення)¹⁹. Наприклад, у листопаді 1923 р. витрати на продукти харчування тваринного походження у висококваліфікованих робітників перевищили відповідні витрати некваліфікованих більше, ніж у 4 рази, зокрема, на масло — у 8, а на яйця — в 10 разів. Проте у більш заможних

не збільшувалися витрати на житню муку, картоплю, олію, сіль²⁰. Надалі диференціація в структурі харчування дещо нівелювалася.

Склад харчування різнився й залежно від регіональної специфіки. В 1927 р. робітники УСРР у порівнянні з російськими споживали більше городини (картоплі, помідорів, кавунів та інших овочів), а росіяни — хліба. Причому, українці частіше їли білий хліб. При рівному з росіянами рівні споживання продуктів тваринного походження перші з'їдали більше м'ясних, а другі — молочних продуктів. Крім того, останні вживали для харчування більше чаю і цукру. Загалом в їжі робітників РСФРР було більше вуглеводів і рослинного білка, але вона була бідніша на тваринні білки і жири (на 6%), ніж в українських²¹.

Суттєво впливали на структуру й якість харчування й ціни на продовольчі товари. У 1926 р. подешевшав важливий продукт харчування українських робітників — пшеничний хліб. Дещо впала ціна на цукор, проте значно зросла на м'ясо, сало, масло, олію, фрукти. В 1927 р. продовжували дешевшати хліб, цукор, яйця, птиця, м'ясо, риба, але дорожчати масло, олія, фрукти. Також зросли ціни на гречану та рисову крупу, картоплю і капусту²². Однак, як зазначає дослідниця бюджетів українських робітників І. Дубинська, зростання цін на продовольчі товари не обганяло зростання зарплати, що створювало сприятливі умови для задоволення споживчого попиту²³. Якщо у Росії придбання їжі енергетичною цінністю в 1000 калорій (із розрахунку сукупного добового споживання) обходилося робітникам у 17 коп., то в УСРР — в 16 коп.²⁴

Для визначення рівня матеріального споживання робітників важливе значення має з'ясування можливостей задоволення не тільки продовольчих, а й всіх інших потреб. Однак статистичні дані за 1922–1923 рр. не дозволяють точно визначити динаміку витрат робітничих родин на задоволення потреб в одязі, білизні, взутті, на помешкання, лікування й т. ін. Бюджетні обстеження, проведені у той час, реєстрували місячні видатки лише за один місяць, але не щомісячні впродовж року. Як зазначає М. Буяновер, такі дані цілком придатні для з'ясування структури та рівня харчування, що менше зазнає випадкових впливів, однак для аналізу інших витрат ці дані не досить певні, оскільки непродовольчі витрати обумовлювалися низкою сезонних факторів, а також непередбачених обставин, й деякі з них не є щомісячними. Незважаючи на ці вади, результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчили підвищення рівня споживання непродовольчих товарів з 1923 р.²⁵

Результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчують, що в 1922 р. високу питому вагу займали видатки на харчування, паливо та освітлювальні матеріали, а також на гігієну і лікування²⁶. Це пояснювалося не тільки голодом, як продовольчим, так і паливним, а й

погіршенням санітарних умов життя та високою захворюваністю населення, а також катастрофічним падінням прибутків робітників, котрих не вистачало навіть на задоволення фізіологічних потреб.

З 1923 р. розпочалося зростання витрат на придбання непродовольчих товарів і в першу чергу одягу та взуття; видатки на покупку цих останніх стабільно становили другу статтю всіх витрат робітничих родин²⁷. Збільшення цих видатків зумовлювалося не тільки і не стільки можливістю поновити зношені взуття й одяг, котрі тривалий час не купувалися, як зменшення найбільш містких витрат на харчування, а також стрімким подорожчанням предметів взуття та одягу внаслідок розходження "ножиців цін" на продовольчі та промислові товари.

Визначаючи специфіку споживання робітників порівняно зі службовцями, слід зазначити, що у перших більшими були видатки на одяг, взуття, господарські речі, спиртові напої, в той час як у других, навпаки, — на культурно-освітні потреби, лікування, придбання засобів гігієни, а також житло і допомогу родичам. Витрати на харчування в бюджетах обох вказаних груп становили приблизно рівну частку²⁸.

З 1924 р. "ножиці цін" на промислові та продовольчі товари почали поступово зближуватися. Завдяки цьому споживання текстильних виробів робітниками й членами їхніх родин за 1924–1926 рр. зросло на 95%, а шкіряних і хутряних — на 79%²⁹. Щоправда, в 1926 р. збільшення споживання одягу та взуття стримало нове зростання цін на ці товари, що досягло 39%³⁰. Стрибок цін на промислові товари зумовило зростання грошових доходів населення в умовах товарного голоду³¹.

Обсяги виробництва більшості споживчих промислових товарів не відповідали попиту. В той час, як виробництво солі, калощ, сірників, більшості шкіряно-взуттєвих товарів, із розрахунку на окремого споживача, порівняно з довоєнним часом збільшилося, виробництво бавовняних та шерстяних тканин, деяких скляних, металевих і шкіряних товарів, як і деяких продовольчих (чаю, цукру та рослинної олії) залишалося на рівні набагато нижчому від довоєнного.

Незважаючи на двократне збільшення виробництва шкіри, потреби населення у взутті задовольнялися тільки на 73,6%, причому за рахунок державної промисловості — трохи більше, ніж на половину. Це зумовлювалося як припиненням імпорту, який традиційно покривав дефіцит на шкіряне взуття, так і збільшенням потреб сільського населення у фабричному взутті, оскільки під час війни селяни-військовослужбовці призвичаїлись носити шкіряне взуття.

Дефіцит на ринку металевих товарів, що зберігався з довоєнних часів (попит задовольнявся на 80–85%), посилювався через розподіл переважної більшості металургійної продукції поміж трестами³².

За даними Г. Поляка, надалі темпи придбання взуття й одягу в другій половині 1920-х рр. дещо сповільнилися, хоча в листопаді 1927 р. індекс цін на останні лише на 10% перевищував індекс на продовольчі товари³³. Проте, за розрахунками ЦСУ УСРР, вже на початку року було помічено нове зростання цін на споживчі товари промислової групи³⁴. Зростання грошових прибутків населення, котрі не забезпечувалися необхідною товарною масою, зумовило різкий стрибок цін та інфляцію³⁵, причому ціни на промислові товари почали зростати ще на початку року, а на сільськогосподарські продукти — з червня³⁶. Через підвищення відпускних цін по низці промислових товарів (на махорку, оселедці, олію, мило) та подорожчання залізничних тарифів торгові заклади не виконали постанову ЦК ВКП(б) про 10% зниження цін на промтовари. Щоб уникнути судової відповідальності за саботаж директив компартійного центру, керівники промислових підприємств та торгових закладів проводили формальне зниження цін, застосовуючи різні хитрощі. Торгові працівники — знижуючи ціни на неходові товари та закупаючи неякісні, а промислові — погіршуючи якість товарів, змінюючи їх марки, артикулі та упаковки³⁷. Нерідко проводилося зниження відпускних цін за рахунок прибутків промисловості та державної торгівлі, що суперечило інтересам індустріалізації³⁸. Тому цифри про зниження цін на споживчі товари в 1927 р. фактично були "дугими".

За даними В. Довгопола, в 1928 рр., робітники купували тканин лише на 24,5% більше, ніж у 1925 р., взуття — на 27,3%, а калош — на 33%. Якщо в 1924 р. робітники придбали на сім'ю у середньому по 0,85 пари шкіряного взуття і 11,7 м тканин, то в 1925 р. відповідно — 1 пару та 13,74 м, у 1926 р. — 1,5 пари й 20,48 м, а в 1928 р. — 1,8 пари і 23,8 м. Найбільш дефіцитним взуттєвим товаром залишалися калоші. Їх купували в середньому по 0,48 пари за рік³⁹.

Внаслідок збільшення прибутків робітників та оновлення товарного асортименту змінилася структура споживання взуття й одягу. Скоротилася покупка чобіт і валянок та збільшилася — черевиків і туфель. Зміни у структурі споживання одягу визначалися збільшенням покупок готового одягу й зокрема трикотажних виробів. Причому в міру підвищення заробітків робітників питома вага споживання цих останніх, як і черевиків та туфель, зростала⁴⁰. По всіх видах вовняних та бавовняних тканин коефіцієнт збільшення їх придбання від нижчих економічних груп робітників до вищих визначався пропорцією 2,3 до 1⁴¹.

Незважаючи на скорочення темпів зростання прибутків робітників у 1927–1928 рр., розширення споживання взуття та одягу, за даними Г. Поляка, відбувалося завдяки зниженню загального рівня цін по цій групі товарів. Найвищі ціни залишалися на товари, котрі виробляли

кустарі, а реалізовували посередники з приватних торгівців. У приватника дорожчав продаж валяного взуття й готового одягу, в той час як державні та кооперативні органи зміцнили свої позиції у сфері виробництва й реалізації тканин і шкіряного взуття.

Найбільше купували дешеві речі, насамперед натільну білизну. Повільніше зростала кількість придбаних жіночих платтів, чоловічих костюмів та верхнього одягу, що зумовлювалося дефіцитом вовняних тканин. Чоловічий одяг поновлювався, головним чином, за рахунок збірних комплектів, а чисельність костюмів залишалася незмінною. Відносно повільно зростала кількість постільної білизни, що було пов'язано з житловою кризою.

Наприкінці 1925 р. значний відсоток членів родин робітників (особливо жінки) ще не був забезпечений теплим одягом, а запаси натільної білизни, що оновлювалися, були мізерними — не перевищували в середньому двох пар⁴².

Нестачу теплового одягу вдалося ліквідувати до 1927 р., а запаси білизни подвоїти. Увійшли у вжиток шкарпетки й панчохи, посунувши примітивні онучі, але запас панчішних виробів ще був замалим (2,5–3 пари на особу), кількість комплектів верхнього одягу досягла в середньому 3 "збірних" костюмів для чоловіка та 6 платтів — для жінки. Однак якість одягу залишалася низькою. Катастрофічно не вистачало виробів з вовни. Окрім 1-2 вовняних комплектів, решту становив бавовняний одяг, котрий швидко зношувався⁴³.

Споживання робітниками взуття та одягу мало свою специфіку. Порівняно з робітниками РСФРР вони більше купували готові речі й тканини, за винятком вовняних, а також черевики й туфлі, у той час як російські через більш суворий клімат — чоботи, валянки та вовняні тканини⁴⁴.

Поряд з оновленням одяжного гардеробу робітники розпочали купувати господарські речі й меблі замість тих, що були розпродані в скрутні часи. Найгостріше питання про господарське облаштування стояло для тих родин, які на час продовольчої кризи перекочували на село, а потім повернулися на колишнє місце роботи, а також для нових робітників, котрі осіли в місті вперше. Вони, як правило, наймали немебльовані помешкання, оскільки навіть у фабричних будинках лише 15% кімнат були мебльованими. В будинках інших типів домоволодінь такі приміщення пересічно становили 6–9%.

Відновлення домашнього майна вимагало попередніх нагромаджень навіть від робітників із середнім рівнем прибутків. Найбільше залежало від розмірів бюджету придбання "капітальних" речей — таких, як меблі, особливо — шафи і столи. При загальному збільшенні питомої ваги

господарських витрат від нижчих бюджетних груп робітників до вищих у 5 разів (з 1,1 до 5,5%) частка видатків на коштовні речі зросла в 24 рази. Витрати на придбання господарських дрібниць — віників, посуду, м'ясорубок — були посилені для всіх робітників.

Найбільшу частину бюджетних видатків на господарські речі становили ті, що призначалися для придбання меблів та постільних речей. Це стало можливо завдяки кредитам з боку державних і кооперативних органів. У листопаді 1924 р. близько 28% вартості господарських речей припадало на ті, котрі були куплено робітниками у кредит. Надалі роль останнього в їх придбанні знизилася до 16–17%.

Найбільший рівень забезпеченості господарським інвентарем було зафіксовано по групі дешевих товарів — насамперед посуду, особливо столового і чайного. Середня норма забезпеченості посудом становила — пару тарілок та один ніж із виделкою на одну особу. Зникав негігієнічний сільський спосіб харчування з однієї миски. Ознаками поліпшення господарського побуту була заміна дерев'яних ложок металевими, а також зростання більш дорогого, ніж посуд, кухонного інвентарю — прасок, м'ясорубок, металевих чайників, газових ламп. Останні витискували з ужитку самовари й дров'яні плити, які вважалися матеріальними ознаками патріархального побуту.

Наприкінці 1920-х рр. кожна друга родина робітників мала швейні машинки. До 1925 р. спостерігалось активне придбання дешевих меблів — насамперед ліжок. Після 1925 р. через загострення житлової кризи кількість великих меблів у сімейних господарствах робітників залишалася стабільною. Активно купувалися лише дрібні меблі — табурети і стільці⁴⁵.

За оцінкою С. Струмиліна, "найменш сприятливо склалися справи зі спальним інвентарем"⁴⁶. Умови нічного відпочинку змінювалися на краще дуже повільно. З 1923 по 1927 рр. забезпеченість робітничих родин меблями для сну збільшилася на третину (з 33 до 45 на 100 осіб), а кількість підстилок (матраців та перин) — в 1,5 рази. Тобто переважна більшість членів родин робітників спала гуртом на загальному ліжку або на непристосованих для цього місцях — лежанці, сундуках або прямо на підлозі. Суттєве зрушення у забезпеченні спальними речами відбулося в 1923–1925 р. За твердженням статистиків 1920-х рр., цьому сприяло використання споживчого кредиту, котрий дозволив купувати ліжка та диван у розстрочку. На нашу ж думку, немаловажне значення мав і перерозподіл домашнього майна заможних пожильців на користь бідних, що відбувався в першій половині 1920-х рр. Невипадково надалі, незважаючи на розвиток споживчого кредиту, процес придбання меблів для сну та постіль різко загальмувався⁴⁷. Проте не можна скидати з

розрахунку й такий фактор, як житлова тіснява. Вона, безперечно, не дозволяла купувати потрібну кількість диванів і ліжок, але придбанню постільних речей не перешкоджала. Проте відомо, що у селищах Донбасу в 1926 р. від третини до половини робітників користувалися замість підстилок для спання верхнім одягом⁴⁸. Щоправда, серед шахтарів частка сезонних та новоприбулих робітників, не забезпечених домашнім начиненням, була значно більшою, ніж серед працівників інших галузей промисловості.

Підсумовуючи рівень споживання робітниками меблів й господарських речей, варто зазначити, що за три роки видатки на їх придбання в бюджетах родин останніх зросли у 3,6 рази: з 6,61 червоних руб. в 1924 р. до 23,99 — у 1926 р.⁴⁹ Тобто споживання господарських товарів збільшувалося швидше, ніж продовольчих, а також взуття та одягу. Проте в наступні роки їх придбання уповільнилося. Частка таких видатків в бюджетах робітників збільшилася за три роки (з 1926/27 р. по 1928/29 р.) лише на 0,48% — з 7,07% до 7,55%⁵⁰. Щоправда, порівняно з російськими робітниками українські, котрі мали дещо вищу кваліфікацію (по ценовій промисловості) та заробітки, відповідно витрачали й трохи більше прибутків на облаштування жител⁵¹.

Майже в два рази (на 190%) за 1924–1926 рр. зросли витрати робітників на оплату житла і комунальних послуг.

Найшвидше — у 4,5 рази — збільшилися витрати на алкогольні напої, причому ці дані, за думкою М. Буяновера, були сильно применшеними. В результаті, у 1927 р. на покупку алкоголю робітничі сім'ї стали щорічно витрачати 37,32 руб. (2,7% бюджетних видатків), у той час як на придбання засобів санітарії та гігієни, та на прання не більше 15,72 руб. (1,1% відповідних витрат)⁵². Внаслідок розширення державного виробництва горілки та пива змінювалася структура споживання алкогольних напоїв. Традиційні напої — вино й самогон — витискувалися пивом й особливо горілкою⁵³.

Аналіз структури бюджету робітників не є повним без з'ясування інших видатків, менших за розмірами, але не завжди — за значенням. За 1924–1926 рр. на 167% зросли витрати на гігієну та лікування, на 113% — на тютюн і сірники. В 1927 р. робітники України витрачали 3,6 руб., або 0,3% сімейного бюджету на гігієну та 5,4 руб., або 0,5% бюджету на лікування⁵⁴. Мізерність видатків на нього зумовлювалася безкоштовним медичним обслуговуванням робітників у закладах страхової медицини, а на гігієну — правом безкоштовного користування відомчими банями. За даними Г. Поляка, у 75% випадках члени робітничих сімей користувалися саме останніми, що дозволяло їм щомісячно заощаджувати 1,3 руб.⁵⁵

Однак рівень витрат робітників на дотримання особистої гігієни зумовлювався не тільки пільгами на користування банями, а й низьким

рівнем санітарної культури: відсутністю звички регулярно мити руки, купатися, користуватися милом і рушником.

Негативно впливала на санітарний побут робітників нерозвиненість сфери комунально-побутового обслуговування та хронічний дефіцит на засоби гігієни. У 1920 р. мило фактично зникло із споживання, хоча до війни воно активно входило у побут поряд із гасом, сірниками й склом. У 1921–1922 р. його в обмеженій кількості отримували лише робітники і службовці найважливіших галузей промисловості, що були переведені на державне постачання. Й лише з 1923 р. мило почало з'являтися у продажу, переважно — у робітничих кооперативах. Однак робітники витрачали на його придбання лише 0,9% прибутків (ще 0,1% — на інші засоби гігієни), а на купівлю алкоголю — 4%⁵⁶. Через низьку пропускну спроможність бань, робітники не були при звичаєні до їх регулярного відвідування.

Рівень споживання інших матеріальних благ поступово збільшувався, хоча по окремих групах послуг та товарів темпи цього зростання у 1925–1927 рр. дещо уповільнилися, зокрема, — на продукти харчування, одяг, взуття, побутову хімію та засоби гігієни. Й лише щодо господарських речей та тютюну темпи зростання споживання не зменшувалися. Зважаючи на це, І. Дубинська зробила висновок про покращання матеріального рівня життя сімей робітників, оскільки його засвідчувало "зростання не насущних потреб, а більш еластичних"⁵⁷.

Тенденція до покращання рівня життя робітничих родин не була тривалою і міцною. У 1927 р. позитивні зрушення в рівні та структурі споживання було перервано неврожаєм та товарною кризою.

Перші ознаки погіршення товарного постачання робітників з'явилися у 1927 р. Після загибелі засівів озимих заможні селяни не поспішали продавати хліб державі, тим більше, що державні ціни в декілька разів поступалися ринковим. Скорочення постачання міст зумовили й інші фактори. По-перше, перекидання 70–80% державного фонду промтоварів на село для стимулювання хлібозаготівель. По-друге, недотримання союзним урядом зобов'язань щодо постачання українських споживачів із централізованого фонду по низці промислових товарів, особливо бавовняних і сукняно-вовняних тканин, а також виробів з чорних металів⁵⁸. У результаті споживачі України за рік отримали по 2,8 м мануфактури на особу при плановому нормативі — 4,6 м⁵⁹.

Слід зазначити, що взагалі рівень товаропостачання мешканців УСРР був значно нижчим, ніж в інших радянських республіках. Так, Україна, де проживало 23% мешканців СРСР, отримувала із загальносоюзних ресурсів по текстилю — 15% товарів, а по металах та склу — по 20%. І це, незважаючи на те, що населення УСРР мало порівняно високу платоспроможність (28% загальносоюзних купівельних ресурсів). Крім того, ігнорувався й

такий немаловажний фактор, як вагома питома вага України у народному господарстві СРСР. Зокрема, вона постачала до загальносоюзного продовольчого фонду майже третину зернових ресурсів (30%)⁶⁰.

Щоб покращити рівень споживання робітників в умовах товарного дефіциту, влада намагалася налагодити їх першочергове постачання продовольчими та промисловими товарами по пільгових цінах через систему відомчої споживчої кооперації й громадського харчування

Якщо в першій половині 1920-х рр. основним джерелом постачання городян продовольством і промисловими товарами першої необхідності залишався приватний ринок, то у другій половині 1920-х рр., внаслідок масованого наступу держави на приватний сектор його частка в загальному товарообігу роздрібною міською торговою мережі скоротилася з 1926/27 р. до 1927/28 р. — з 49% до 38%, а з 1928/29 р. по 1930 р. — з 20,7% до 5,5%⁶¹. Причому згортання приватної торгівлі не компенсувалося належним чином розвитком кооперативної мережі. Як зізнався на липневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) А. Мікоян, керівництво країни у боротьбі з приватником та ринком зайшло далі, ніж планувало⁶².

Продовольча криза виникла і в промислових центрах, робкоопи котрих забезпечувалися товарами планового постачання в значно більших розмірах, ніж кооперативи інших міст, завдяки "коефіцієнту на індустріальність". У 1927/28 р. робітничі кооперативи металургійних центрів Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Запоріжжя, Зінов'євська, Дружківки, Сталіно й Макіївки задовольняли потреби пайщиків у хлібі на 48%, м'яси — 33%, картоплі — 36%, олії — 76%, крупах — 46%, маслі — 11% та яйцях на 17%⁶³. Ще гірша ситуація склалася з постачанням робітників промисловими товарами.

Наступний рік не приніс полегшення. Через неврожай плани обсягу хлібозаготівель було скорочено більше, ніж на третину — до 164 млн пудів — порівняно з 258,5 млн пудів, заготовленими у попередньому році. Майже на чверть було урізано споживання хліба цивільним населенням — з 72,9 до 55 млн пудів⁶⁴.

Скорочення постачання хліба розпочалось з осені. Якщо у вересні в УСРР було спожито 3 млн 850 тис. пудів борошна, то у жовтні — 3 млн 760 тис., а в грудні — 2 млн 667 тис.⁶⁵

В першому кварталі 1928/29 р. робкоопам, врешті-решт, вдалося досягти провідної ролі у постачанні робітників товарами повсякденного попиту. Так, робітники основних металургійних центрів республіки стали витрачати в крамницях робкоопів 58,5% прибутків, — на 11,9% більше, ніж у попередньому році. Через кооперативи вони задовольняли половину потреб у споживанні м'яса та круп, 4/5 — картоплі, 70% — олії, 40% — яєць і 16% — масла⁶⁶.

Незважаючи на розвиток кооперативної торгівлі, рівень задоволення їх потреб у товарах повсякденного попиту різко скоротився через згортання приватної торгівлі. Крім того, як зазначалося на політбюро ЦК КП(б)У 26 жовтня 1928 р., заготівлі хліба в Україні не забезпечували мінімального постачання промислових центрів УСРР впродовж року⁶⁷. За оцінкою Наркомпостачу республіки, продовольчі труднощі стали фактором, котрий "лімітував здійснення господарчих планів"⁶⁸.

Найбільш несприятлива ситуація склалася по ряду районів Донбасу й Криворіжжя. Незважаючи на забезпечення борошном та крупами робітничих кооперативів, тут відбулася викачка хліба мішечниками з міст на село⁶⁹. До зими 1928/29 р. ситуація з продовольчим забезпеченням міського населення загострилася і в інших регіонах республіки. Минулорічний обсяг заготівель виконувався за рахунок кормових культур (ячменю, кукурудзи, круп'яних, бобових), у той час як по хлібних (жито й пшениця) держава явно недобирала порівняно з минулим роком. Тому уряд намагався компенсувати брак хлібних продуктів у структурі харчування мешканців міст та селищ не зерновими, а овочами, картоплею й фруктами⁷⁰. Одночасно за рішенням місцевих органів вводилося нормування відпуску білого хліба, навіть для хворих і дітей — до 200 г щоденно.

В цих умовах, згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 14 лютого 1929 р., політбюро ЦК КП(б)У запропонувало встановити лімітований відпуск хліба населенню по картках — спеціальних забірних книжках⁷¹. Негайне повсюдне введення таких книжок на отримання печеного хліба населенням України мало запроваджуватися, "виходячи зі щомісячного витрачання 2,6 млн пудів (лютневий план постачання) з тим, аби Донбасу було [щоденно] забезпечено на робітника 800 г"⁷².

На державному постачанні було залишене трудове населення 13 міст (у жовтні 1928 р. на ньому перебувало 60 міст) та 4 округів Донбасу, включаючи Маріупольський, а також робітників-транспортників, незалежно від місця проживання⁷³.

Через недостачу ресурсів плани постачання споживачів, котрі складав Наркомторг, були нижчі від реальної потреби в продовольчих продуктах і промислових товарах. Для першочергового забезпечення населення індустріальних міст із державного постачання знімалися інші споживачі.

Забірні книжки отримувало тільки трудове населення міст. Розмір пайків залежав від ступеня індустріальної важливості галузі, в якій працювали наймані працівники. Граничний розмір пайків було встановлено для споживачів Москви й Ленінграда. Зокрема для робітників і службовців російських столиць — по 900 г хліба на день, для членів їх родин, а також інших трудящих та безробітних — по 300, в інших промислових містах і фабрично-заводських селищах РСФРР — відповідно по 600 та 300 г⁷⁴.

Максимальні норми відпуску хліба в УСРР було призначено для робітників Донбасу й Криворіжжя — на підземних роботах не більше 800 г на їдця. Для трудящих інших галузей виробництва пайок сягав 600, а для їх утриманців, безробітних, учнів вишів, технікумів і міліціонерів — 400 г. По 600 г хліба мали отримувати військовослужбовці комскладу РСЧА, а службовці адміністративних, господарських, кооперативних та інших установ й організацій поряд із утриманцями військовослужбовців, котрі мешкали у містах, а також організованими кустарями та їх утриманцями, міськими інвалідами й їх утриманцями, учнями профшкіл та їх утриманцями, які мешкали в містах, — по 300 г. Найменший пайок — до 200 г — призначався в'язням бупрів⁷⁵.

У зв'язку із систематичними перебоями в постачанні міст пшеничним і житнім борошном до складу хліба додавалися харчові сурогати. Крім домішок, до хліба через неохайність пекарів та антисанітарні умови кустарних хлібопекарень нерідко потрапляло сміття. Робітники вважали, що в робкоопах хліб неїстівний. На якості хліба негативно позначалася і його несвоечасна доставка до крамниць, внаслідок якої він часто-густо продавався черствим, хоча за правилами несвіжий хліб дозволялося пускати у продаж не частіше одного разу на тиждень⁷⁶. Робітники обурювалися тим, що мусили споживати хліб, від котрого виникали шлункові захворювання, а за наявністю недоброякісної кукурудзи — "жовтяниця" (пелагра) — хвороба поширена в Україні під час голоду початку 20-х рр. Вони вимагали "ввести стандартизацію хліба", щоб "він був доброякісним"⁷⁷.

Але навіть такого "неїстівного" хліба не вистачало. Щоб задовольнити потреби у ньому, робітники мали розсилати членів родин по декількох крамницях. Через перебої з постачанням і панічні настрої вони намагалися закуповувати хліб із запасом на один–два дні, займаючи черги з третьої години ночі. Найдовші "хвости" виникали в спецмагазинах для інвалідів, де був найсмачніший хліб. Відстоявши довгі черги, робітники могли придбати тільки два види його — "цеглинки" й круглий. Пайщики робкоопів скаржилися: "Більшість робітників мають дітей, але не мають можливості купувати їм білий хліб"⁷⁸.

В 1928/29 р. у регіонах стихійно почало поширюватися нормування і картки на інші продукти харчування, насамперед масло, м'ясо, цукор, крупу. Через великі черги та ексцеси також згортався відкритий продаж непродовольчих товарів у магазинах робкоопів. Замість цього вводився розподіл дефіцитних товарів на підприємствах і в організаціях по талонах й ордерах. Як і у випадку з хлібом, нормування та картки оформлювалися "знизу" рішеннями торгуючих організацій і санкціями місцевої влади⁷⁹.

Численна група низькооплачуваних робітників не могла купувати інші продукти, окрім хлібних, круп'яних й овочевих. Тим часом у робкоопах не

вистачало не тільки борошна, а навіть круп, що мали поповнити дефіцит споживання продуктів. До того ж асортимент їх у магазинах робкоопів був однотипним: звичайно, в окремій крамниці продавався певний вид⁸⁰. Тому, щоб придбати різноманітні крупи, робітниці, котрі мешкали у різних районах, обмінювалися забірними книжками та бігали по різних магазинах, або задля економії часу — товарами, купленими у прилеглих крамницях⁸¹.

Частіше надходила у продаж гречка. Якщо в центральних магазинах робкоопів, як правило, були завали гречаної крупи, то на робітничих околицях її не вистачало. Квасоля та рис, що становили основу харчування родин робітників, продавалися нерегулярно. Бракувало і пшона, яке, на відміну від рису, вирощувалося в Україні⁸².

Не задовольнялися й потреби робітників у споживанні картоплі, що поряд із хлібом належала до основних продуктів харчування. Якщо до зими робкоопи пропонували пайщикам картоплю непоганої якості, то з наступом приморозків — морожену й гнилу. Тому взимку робітники купували її втридорога на ринку.

Нерегулярно постачалося до робкоопів м'ясо, особливо свинина. Через крадіжки в них, останнє низьких категорій звичайно продавалося як першосортне. З приводу споживання такого м'яса робітники скаржилися, що, "коли прийдеш додому на обід, гризеш його, гризеш та ніяк не перегризеш жили, вилаєшся, як слід, так голодний після роботи й залишишся"⁸³.

До робітничих кооперативів порівняно регулярно надходило м'ясо птахів. Однак, як і ковбасні вироби, воно було дорожчим, ніж м'ясо тварин, котре коштувало 8 руб., та тому не входило до повсякденного раціону пересічних робітників, які заробляли 100 руб.* До того ж, незважаючи на високу ціну, якість пташиного м'яса була низькою: тушки погано оброблялися й зберігалися⁸⁴.

Через ускладнення продовольчої ситуації норми відпуску хліба постійно урізувалися. 14 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про "можливе введення скороченого полуторного хлібного пайка на суботу та неділю... залежно від місцевих умов"⁸⁵, а 26 травня вирішило обмежити кількість споживачів хліба, котрі були на державному постачанні, за рахунок непромислових округів. Це скорочення дало можливість заощадити 21% споживання хліба й спрямувати ресурси, що звільнилися, у Донбас. Завдяки перерозподілу останніх, план постачання хлібом басейну в II кварталі 1928/29 р. було перевиконано на 16,7% (у

* 1 кг ковбаси коштував 40 руб.

цілому в Україні виконано на 99%)⁸⁶. У той же час постачання ним населення непромислових міст і селищ скоротилося⁸⁷.

Ліпше порівняно з іншими районами здійснювалося постачання Донбасу крупами. План по останніх у цьому регіоні було виконано з незначними надлишками (у 2%), в той час, як у цілому по Україні — дещо не довиконано (на 4%). Порівняно з I кварталом 1928/29 р. покращилося постачання робітників басейну олією (з 82,4% до 96% планового завдання), але погіршилося — м'ясом і маслом (відповідно з 109,7% до 82% і з 75% до 72%)⁸⁸.

У квітні–травні 1929 р. Наркомторг УСРР встановив єдині норми відпуску хліба, цукру і круп "на душу трудового населення", а не тільки пайщиків, скасувавши їх різнобій як в різних округах України, так і в окремих кооперативах. Було усунуто і різнобій у товарах, що відпускалися⁸⁹. Однак уніфікація не поширювалася на Донбас, стосовно котрого зберігалось пільгове постачання. Зокрема по крупах для постійних та сезонних робітників нормоване постачання передбачалося в розмірі 1250 г на їдця щоденно, що на 20% перевищувало загальнореспубліканський рівень (1000 г на їдця). Для інших категорій споживачів, у тому числі утриманців робітників, залишалися чинними уніфіковані норми — 750 г круп щоденно. Виключно в цьому регіоні вводилися обов'язкові норми відпуску олії для споживачів, які перебували на централізованому постачанні, зокрема для постійних робітників — у розмірі 750 г на їдця щомісячно, для сезонних — в 600, для службовців — в 400 і для інших категорій — 300 г⁹⁰.

Постачання споживачів Донбасу маслом, м'ясом й яйцями відставало від загальнореспубліканського рівня. Це пояснювалося тим, що рівень забезпечення вказаними продуктами визначався з врахуванням коефіцієнту по таких показниках: кількість членів профспілок, пайщиків кооперативів та розмір їх пайового капіталу. Через те, що у басейні кількість робітників, охоплених профспілками, і відповідно пайщиків кооперативів була через високу плінність робочої сили значно нижчою, ніж в інших регіонах УСРР, то й питома вага округів Донбасу у постачанні дієтичними сільгосппродуктами впродовж першого півріччя 1928/29 р. значно відставала від питомої ваги Донбасу в складі "трудового населення". Поряд з тим спостерігалось систематичне невиконання планів постачання Донбасу м'ясом та маслом в порівнянні з виконанням у цілому по Україні⁹¹.

В другому півріччі 1928/29 р. питому вагу басейну у розподілі ресурсів централізованого постачання було підвищено. Зокрема в четвертому кварталі порівняно з першим частка Донбасу щодо забезпечення м'ясом збільшилася з 30% до 41,2%, маслом — з 21% до 43,5%, олією — з 32% до 58%, хлібом — з 34,5% до 46%, бавовняними тканинами — з 34% до 49%,

шерстяними — з 36% до 46%, шкіряними товарами — з 34% до 69%⁹². Однак через мізерність постачання збільшення завозу продуктів до робкоопів несуттєво вплинуло на якість продовольчого забезпечення робітників. За даними бюджетних обстежень у першому кварталі 1928/29 р. вони в басейні щомісячно споживали по 1,7 яйця на особу, в другому — 0,4 яйця і у третьому — 2,4 яйця. Порівняно з першим кварталом 1927/28 р. споживання яєць знизилося в декілька разів (4,2 шт. на місяць)⁹³.

Ситуація з продовольчим постачанням робітників не змінилася лише у Сталінському окрузі — єдиному в Україні, де селянське населення за чисельністю було менше міського й місцевий ринок не міг задовольнити попит на продовольство 500 тис. городян. Наприклад, у Горлівському районі, в котрому не було селянського привозу, гірники могли задовольнити потребу в овочах — на 30%, а у молочних продуктах — лише наполовину. Щоб придбати м'ясо та овочі в робкоопах робітники й їх дружини займали черги з другої години ночі. Ситуацію погіршували постійні перебої централізованого постачання, у деяких місцевостях — навіть хліба. Наслідком незабезпеченості робітників стали прогули та надзвичайно висока плинність робочої сили, що сягала 78%, а по деяких підприємствах — 100%⁹⁴.

Внаслідок неповного виконання планів централізованого постачання при катастрофічному скороченні привозу сільськогосподарських продуктів селянами на ринки та при їх стрімкому подорожчанні рівень харчування робітників Донбасу в четвертому кварталі 1928/29 р. й першому 1929/30 р. погіршився. Не виправдали надій і децентралізовані заготівлі продуктів робкоопами. Якщо плани заготівлі городини не вдалося реалізувати через посуху (плани по контрактації виконано на 12–15%), то заготівля продуктів тваринництва та птахівництва робітничими кооперативами взагалі не проводилися. Через порушення зобов'язань "Молочарської спілки", укладених з робкоопами, було припинено постачання робітників молочними продуктами⁹⁵.

В протоколі Луганського обласного комітету партії за листопад 1929 р. зазначалося, що через зрив заготівель "у кооперації немає картоплі, капусти, інших овочів, зовсім відсутні тваринні жири й є перебої з постачанням рослинними жирами"⁹⁶. "На складах залишилися незначні запаси махорки і сірників, та не було жодного пуду вугілля. Погіршилося постачання м'ясом і крупами, цукром"⁹⁷. Норма відпуску м'яса в одні руки у робкоопах обмежувалася 2 кг⁹⁸.

"Ми всі зараз голодуємо. Ми витрачаємо вдвічі–втричі більше грошей проти 1927 р., й на столі нічого немає," — скаржився до бюро по роботі з іноземними робітниками та фахівцями тресту "Донвугілля" голова фірми "Тіссен" інженер Бліссенбах. Від імені німецьких робітників, які

працювали на шахтах басейну, він вимагав від керівництва тресту надання "можливості без особливих ускладнень отримувати їстівні продукти у кількості й по цінах, що існували на початку 1927 р.", коли було укладено трудову угоду з фірмою⁹⁹.

За даними Уцербкоопу (Центрального робітничого кооперативного комітету при Вукоопспілці), рівень задоволення потреб робітничого населення Донбасу через систему робкоопів по овочах і картоплі в четвертому кварталі 1928/29 р. не перевищував 20–25%, м'ясу — 70–75%, маслу — 30–35%, салу — 20%, рису — 50–60%, бавовняних тканинах — 70–75%, шерсті — 25–30%, шкірі для підшов — 4%¹⁰⁰. Споживання м'яса робітниками скоротилося до 100–120 г на день¹⁰¹.

Не задовольнялися потреби навіть у споживанні хліба. Звертаючись до крамничних комісій, робітники настирливо вимагали збільшення персональних норм його видачі: з 2 до 2,5 фунтів для працюючих на добу та з $\frac{3}{4}$ до 1 фунта для утриманців. Однак малопотужні пекарні басейну ледве справлялися з випічкою хліба по тих нормах, котрі існували¹⁰².

За даними бюджетних обстежень, проведених 1929 р., в родинях гірників на одного їдця на день (у середньому за рік) приходилося 300–400 г хліба, 350 г картоплі, 80 г фруктів, 133 г м'яса й 7 г коров'ячого масла¹⁰³.

Щоб попередити прогули, спричинені необхідністю здобування продуктів у багаточасових чергах, робкоопи намагалися організувати систему громадського харчування робітників на виробництві. Однак у 1920-х рр. ця система не набула поширення. Навіть у 1928/29 р. питома вага витрат на нього в родинному бюджеті українських робітників у середньому не перевищувала 3,3%¹⁰⁴. Більшість їдалень існувала в Донбасі, де їх послугами користувалися 7% робітників. Через брак коштів відкривалися переважно невеликі, за винятком Єнакієвого і Горлівки, з пропускною спроможністю 1,5 тис. обідів щодобово. Типовим для цих їдалень були скупченість, антисанітарні умови, незадовільна якість харчування, перебої у постачанні, завищення цін на продукти. Тому витрати на обіди в заводських їдальнях для робітників басейну, котрі користувалися їх послугами, сягали 30% прибутків бюджетів їх родин¹⁰⁵.

У цілому по Україні за рахунок централізованих ресурсів за 1928/29 р. вдалося задовольнити нормативні потреби робітників тільки в споживанні круп — на 114% та олії — на 108,5%. Норми споживання хліба й борошна було забезпечено на 92%, м'яса — 56%, картоплі — 47%, масла — 39%, сала — 22%, яєць — 19%, овочів — 9%¹⁰⁶.

Найкраще постачалися хлібними і круп'яними виробами, а також продуктами птахівництва та тваринництва великі промислові міста — Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя й Миколаїв, найгірше — непромислові міста і містечка, де навіть норми по хлібу та крупах

виконувалися на 2/3. Проміжну ланку між промисловими й непромисловими містами по рівню продовольчого постачання займали великі міста — Київ і Одеса. Неповне задоволення нормативної потреби споживання хліба у Донбасі та Криворіжжі в I кварталі 1928/29 р. пояснювалося викачуванням його з міст на село й було припинено впровадженням карткової системи¹⁰⁷.

Мізерними залишалися норми постачання яйцями і маслом. У середньому в Україні річна норма постачання маслом не перевищувала 840 г, у той час як споживачі Москви та Ленінграда отримували по 7 кг 230–280 г¹⁰⁸. Зважаючи на це, в жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням "перерозподілу плану постачання промислових центрів у всесоюзному масштабі для належного задоволення робітничого постачання промислових центрів України"¹⁰⁹.

Одночасно проводився перерозподіл наявних ресурсів у межах республіки. З централізованого постачання було знято Херсон, Мелітополь і Бердянськ. Обмежувалося постачання по найбільш дефіцитних продуктах, спочатку по м'ясу, маслу й яйцях. У листопаді 1929 р. планове постачання цими продуктами зберігалось тільки в Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Києві, а по маслу та яйцям — у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Кам'янському, Харкові з Будами, Запоріжжі з Дніпрельстаном, Миколаєві, Зінов'євську, Маріуполі, Шостці, Києві, Одесі, Рубіжному¹¹⁰. Нормоване постачання соняшниковою олією було залишено для робітників Донбасу, Криворіжжя, Харкова та Дніпропетровська за обов'язкової умови скорочення контингентів споживачів в інших регіонах України¹¹¹.

Щоденні норми відпуску м'яса по забірних книжках встановлювалися для робітників Донбасу й Криворіжжя в розмірі 200 г та 100 г — для інших категорій споживачів.

Щомісячні норми придбання у робкоопах олії для робітників цих регіонів обмежувалися 1 кг, для робітників Харкова і Дніпрельстану — 800 г, а в решті окружних центрів — 600 г. Інші категорії споживачів в обох басейнах, Харкові та Дніпропетровську могли отримувати по 400 г олії, а в інших окружних центрах — по 300 г.

Нормоване постачання крупами у Донбасі та Криворіжжі встановлювалося в розмірі 2 кг для робітників та 1 кг для інших категорій споживачів, у інших окружних центрах для перших — у межах 1,5 кг і інших — 750 г. 2,5 кг круп мали отримувати сезонні робітники¹¹².

Постачання хлібом мало призначатися по старих нормах. Крім того, встановлювалися обов'язкові видачі борошна "для приварку" у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Харкові — по 1,5 кг на їдця щомісячно, а в інших місцях — по 1 кг¹¹³.

Перебої та зменшення товарного постачання міського населення УСРР зумовлювалися не тільки зривом планів внутрішніх заготівель сільськогосподарських продуктів, а й невиконанням їх поставок із союзних республік. До зривів планів постачання його призводили і "паперові волинки", великі збитки заготівельних органів, погана робота транспорту та торгівлі.

План забезпечення споживачів централізованого постачання було виконано в обсязі 75,590 пудів. Поставки хліба з РСФРР також реалізовувалися не у повному обсязі. Замість запланованих 12 млн пудів зерна в Україну було завезено лише 9,5 млн.

Негативно позначилися на забезпеченні м'ясом міського населення припинення поставок з Північного Кавказу для Донбасу, а також зриви планів внутрішніх заготівель через вивіз дешевого українського м'яса до РСФРР, де ціни на нього були набагато вищими. Незважаючи на значне недовиконання м'ясозаготівель в Україні (виконано лише на 39%), Наркомторг СРСР відмовився від пропозиції уряду УСРР скоротити поставки українського м'яса до інших республік.

Аналогічна ситуація склалася й на ринку яєць. Через нестачу кормів план їх реалізації за жовтень — березень вдалося виконати на 16%. Однак Наркомторг СРСР запропонував УСРР вивезти за межі республіки 80 вагонів яєць, заборонивши їх реалізацію на внутрішньому ринку. Тому у другому кварталі 1928/29 р. постачання робітників останніми майже не здійснювалося.

Найгірша ситуація склалася на ринку промислових товарів. Порівняно з попереднім роком в Україну було завезено 36% бавовняних тканин, 54% — вовняних, 45% шкіряних товарів, 26% мила. Мізерні поставки шкіри не дозволяли задовольнити навіть попит на ремонт взуття¹¹⁴.

Бракувало галантерейних виробів, зокрема якісних панчіх фабричного виробництва. У недостатній кількості надходила в продаж жіноча білизна, до того ж її асортимент (переважно дорога шовкова) не відповідав попиту робітниць¹¹⁵. Не вистачало фабричного взуття. До того ж воно було некрасивим, незручним та неякісним, а також надходило до магазинів невідповідно сезонному попиту¹¹⁶. Тому деякі робітники надавали перевагу більш дорогому й красивому, але недовговічному взуттю кустарного виробництва¹¹⁷.

Не користувався попитом через низьку якість і готовий чоловічий одяг, що у достатній кількості та за доступними цінами поставлявся "Швейпромом" (наприклад, пальто коштувало 24–27 руб.). Робітники, особливо в столиці, відмовлялися купувати фабричний одяг. Вироби "Швейпрому" як неходовий товар, котрий затоварювався на складах робкоопів, з часом надсилалися на село. У той же час через обмежений асортимент бракувало одягу для дітей і дорослих нестандартних розмірів. Тому товаром підвищеного

попиту були тканини: робітники щомісячно витрачали на їх придбання 20% прибутків — значно більше, ніж на інші промислові товари¹¹⁸.

Вагомою причиною поганого постачання робітників УСРР промтоварами поряд з недостатнім виробництвом останніх було ігнорування інтересів українських споживачів з боку союзних органів при розподілі їх централізованих фондів між союзними республіками. Так, частка промислових товарів, що виокремлювалася українським кооперативам, не відповідала їх питомій вазі в мережі загальносоюзної кооперації, а також попиту робітничого населення та його купівельній спроможності. Вона дорівнювалася 17% всієї їх кількості, в той час як питома вага їх пайщиків сягала 20,8% чисельності членів їх по СРСР, а товарообіг цих закладів — 22% загально-союзного. Частка робітничого населення України була навіть дещо більшою — 24%, хоча питома вага сплаченої їм зарплати становила 22,1% їх загальносоюзного фонду¹¹⁹

Перевищення попиту над пропозицією спричинило галопуюче зростання ринкових цін, особливо на продовольчі товари, котре негативно вплинуло на цінову політику кооперації. Збільшення номінальної зарплати не встигало за стрибками цін, що спричинили подорожчання вартості бюджетного набору. Так, у Сталінському окрузі з 15 березня 1928 р. по 15 березня 1929 р., за офіційними даними, вартість останнього збільшилася з 17 руб. 13 коп. до 22 руб. 76 коп.¹²⁰ Але ці дані не відображали реального стану речей, оскільки обраховувалися виключно на підставі цін кооперативної торгівлі, які були набагато нижчими за ринкові. Насправді, робітники витрачали набагато більше грошей на харчування, оскільки купували дефіцитні продукти у приватника.

Крім зростання цін, купівельну спроможність останніх обмежило згортання кредитної діяльності торгових закладів робітничої кооперації, проведене виключно в УСРР. Порівняно з рівнем лютого–квітня 1928 р. у травні 1929 р. розміри короткострокового (так званого "дрібнокрамничного") кредитування робітників було скорочено в 5 разів. Це призвело до його фактичного припинення. Тим часом, за даними бюджетних обстежень, члени робітничих родин здійснювали половину покупок товарів у кредит у робкоопах, а ще 40% — у приватних крамарів. У Донбасі через нерозвиненість їх мережі роль приватника була вагомішою: робітники в більшості (66–77%) випадків зверталися за кредитом до нього. Однак із 1928 р. у зв'язку з наступом держави на приватника можливість позики в крамарів різко зменшилася.

Згортаючи кредитування робітників, держава урізувала рівень задоволення їх елементарних потреб — в опалюванні, їжі та інших товарах повсякденного попиту. Завдяки короткотерміновому кредитуванню вони купували речі першої необхідності. Частка продовольчих товарів, придбаних

робітниками у цей кредит, становила в середньому по УСРР 52%, а у Донбасі — навіть 55%. Довгостроковий кредит служив засобом заготівлі палива і покупки меблів й інших товарів довготермінового споживання навіть для висококваліфікованих робітників, котрі не були спроможні купувати їх за рахунок місячного заробітку¹²¹.

"Робітнича кооперація не зуміла розгорнути роботу по постачанню робітників продовольчими товарами і замінити приватника, що пішов з ринку", — констатував Наркомторг УСРР за наслідками обстеження роботи закладів робкооперації в Луганському окрузі¹²². У той же час частка приватника в постачанні міського населення, зокрема овочами та картоплею, впала впродовж 1929–1930 р. з 50% до 5%¹²³.

Брак продовольчих товарів у кооперативній торгівлі зумовив стрімке зростання цін на сільськогосподарських ринках, що зменшувало купівельну спроможність робітників. Зокрема ринкові ціни на картоплю у Харкові за два тижні вересня збільшилися майже вдвічі — з 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 75 коп. за пуд — при ціні в 1 руб. 15 коп. у кооперативі, а в Луганську у жовтні сягнули 6–7 руб. за пуд. У листопаді рівень цін на картоплю в середньому по Донбасу досяг 40 коп. за кг¹²⁴.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що довоєнного рівня задоволення матеріальних потреб робітників не було досягнуто. Цьому перешкоджав низький рівень заробітків робітників, зокрема гірничої та металургійної промисловості. Негативно позначалася на купівельній спроможності робітників і низка інших факторів: грошова емісія першої половини 1920-х рр., голод 1921 р. — першої половини 1923 р., наступні неврожаї 1924 р. й 1928 р., а також хронічний дефіцит промислових товарів, що наприкінці 1920-х рр. переріс у товарну кризу. Особливої гостроти вона набула в УСРР. Така ситуація була спричинена не тільки неврожаєм та згортанням приватної торгівлі, а й надмірним вивозом продовольства за межі республіки, а також різким скороченням поставок товарів до промислових центрів УСРР порівняно з іншими республіками. У цих умовах, згідно з потребами індустріалізації, було запроваджено переважне забезпечення промислових регіонів основними продуктами харчування і промисловими товарами. Спочатку це було на основі переходу від вільної торгівлі до їх нормованого продажу та, врешті решт, до карток на хліб, а потім і на інші продуктові й основні споживчі промислові товари.

¹ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928; його ж. Матеріальне положення донецьких робочих в 1923/1924 г. // Статистика труда в Донбассе. — Б.м., 1924. — Вып. 1. — С. 14–20; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928; її ж. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре

1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32–40; *ii ж.* Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18–22.

² Бюджети промислових робітників України в 1926/27–1928/29 рр. — Х., 1930. — С. 20.

³ *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963.

⁴ *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971. — С. 56–57.

⁵ *Слуцкий А. Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963. — С. 411–415.

⁶ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. — Серия 5. Статистика обмена, распределения и потребления. — № 25. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.

⁷ Підрахунок за даними: Итоги десятилетия советской власти в цифрах. 1917–1927 гг. — М., 1928. — С. 360.

⁸ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. — С. 38.

⁹ Там же. — С. 13.

¹⁰ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 106.

¹¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 59.

¹² *Кабо Е.* Питание русского рабочего до и после войны. Бюджетные обследования декабря 1922 г, ноября 1923, ноябрь–октябрь 1924 г. — М., 1925. — С. 47.

¹³ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 106.

¹⁴ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 70, 103.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2074. — Арк. 10.

¹⁶ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928. — С. 59.

¹⁷ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 92.

¹⁸ Там же. — С. 86.

¹⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 58.

²⁰ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 93.

²¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 82–83.

²² Там же. — С. 84.

²³ Там же. — С. 59.

²⁴ Там же. — С. 84.

²⁵ Там же. — С. 166.

²⁶ *Поляк Г.* Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. // Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — М., 1929. — С. 28.

²⁷ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 107.

²⁸ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 75, 79.

²⁹ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — 108.

³⁰ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 63.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 130. — Арк. 37.

³² *Николин А.* О внутренней торговле. — М–Л., 1928. — С. 145, 192, 196.

³³ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 29.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 153. — Арк. 254.

³⁵ *Малафеев А. Н.* История ценообразования в СССР (1917–1963). — М., 1964. — С. 401.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 22.

³⁷ Там само. — Спр. 121. — Арк. 76; Спр. 122. — Арк. 6; Спр. 130. — Арк. 74.

³⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2514. — Арк. 125.

- ³⁹ Довгопол В. М. Вказ. праця. — С. 58; Буяновер М. І. Вказ. праця. — С. 107.
- ⁴⁰ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 50.
- ⁴¹ Поляк Г. Указ. соч. — С. 49.
- ⁴² Там же. — С. 50-51.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. — С. 84.
- ⁴⁵ Там же. — С. 65-68.
- ⁴⁶ Струмилин С. Г. Рабочий быт в цифрах. — М. — Ленинград, 1926. — С. 96.
- ⁴⁷ Поляк Г. Указ. соч. — С. 67.
- ⁴⁸ Евменьев Н. В. Жилища рудничных рабочих // Профилактическая медицина. — 1927. — X., 1927. — № 1. — С. 83.
- ⁴⁹ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 108-
- ⁵⁰ Довгопол В. М. Указ. соч. — С. 58.
- ⁵¹ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 86.
- ⁵² Там же. — С. 65
- ⁵³ Там же. — С. 66.
- ⁵⁴ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 81.
- ⁵⁵ Поляк Г. Указ. соч. — С. 79.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 383. — Арк. 129.
- ⁵⁷ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 85.
- ⁵⁸ Прилуцький В. І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 14. — К., 2005. — С. 185.
- ⁵⁹ Слотник В. П. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). — Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 154.
- ⁶⁰ Прилуцький В. І. Вказ. праця. — С. 185.
- ⁶¹ Народне господарство України: Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 186.
- ⁶² Елена Осокина. За фасадом "сталинского изобилия": Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М., 1999. — С. 56.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 101.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Слотник В. П. Вказ. праця. — С. 133.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 102.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 84.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 23.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 34.
- ⁷¹ Елена Осокина. Указ. соч. — С. 65.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 34.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 217.
- ⁷⁴ Елена Осокина. Указ. соч. — С. 65.
- ⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 43–45.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 62.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 67.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 25.
- ⁷⁹ Елена Осокина. Указ. соч. — С. 67.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 21.

- ⁸¹ Там само. — Арк. 39.
- ⁸² Там само. — Арк. 225–226.
- ⁸³ Там само. — Арк. 21.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 750. — Арк. 17.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 84.
- ⁸⁶ Там само. — Спр. 752. — Арк. 16.
- ⁸⁷ Там само. — Спр. 326. — Арк. 457.
- ⁸⁸ Там само. — Спр. 752. — Арк. 16.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46 зв.
- ⁹⁰ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 190.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 3.
- ⁹² Там само. — Спр. 176. — Арк. 78-79.
- ⁹³ Там само. — Арк. 68.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 8-9; Спр. 176. — Арк. 102.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 176. — Арк. 78-79; ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 386. — Арк. 111.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 176. — Арк. 157.
- ⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ⁹⁸ Там само. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 188.
- ¹⁰⁰ Там само. — Спр. 176. — Арк. 157.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹⁰² Там само. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ¹⁰³ *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 69.
- ¹⁰⁴ *Козацька Т.* Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 296.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 328. — Арк. 477.
- ¹⁰⁶ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 23.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Там само. — Спр. 750. — Арк. 76.
- ¹⁰⁹ Там само. — Спр. 177. — Арк. 33.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 328. — Арк. 3.
- ¹¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 220.
- ¹¹² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 751. — Арк. 1 зв.
- ¹¹³ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 27.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ¹¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 40, 49, 51.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 28.
- ¹¹⁷ Там само. — Арк. 42.
- ¹¹⁸ *Николин А.* Указ. соч. — С. 185.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ¹²⁰ Там само. — Спр. 142. — Арк. 27–28; ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46 зв.
- ¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 150. — Арк. 134.
- ¹²² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹²³ *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 76.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 323. — Арк. 110.

Прибутки робітничих родин в УСРР у 1920-ті рр.

Ця проблема активно розроблялася статистиками та економістами 1920-х рр., головним чином М. Буяновером й І. Дубинською. Джерельну базу їх праць становили матеріали бюджетних обстежень, започатковані ЦСУ у 1920 р. Щоправда, не всі роки першого десятиріччя радянської влади рівноцінно висвітлені в їх публікаціях. Оскільки влада покладала відповідальність за економічну кризу початку 1920-х рр. на інтервентів і внутрішніх класових ворогів, досить повно оприлюднювалися розробки бюджетних обстежень 1920–1922 рр. Також не приховувалися статистичні дані наступних 1923/1924–1926/1927 рр., коли в країні складалась відносно сприятлива економічна кон'юнктура, а прибутки робітників підвищувалися. Та результати бюджетних обстежень кінця 1920-х рр., що відображали неблагополучну продовольчу ситуацію, не знайшли належного відображення в публікаціях¹.

Історія домашнього господарства робітників в радянській історіографії не досліджувалася. Пріоритетною була проблематика, пов'язана з історією народного господарства. В центрі уваги істориків, які займалися вивченням матеріальних умов життя робітників, опинилася політика оплати праці й відповідно заробітки робітників. Інші ж джерела прибутків, які набували особливого значення в періоди економічної дестабілізації, вони не досліджували. Більш ґрунтовно їм вдалося висвітлити політику оплати праці в першій половині 1920-х рр., а менш — у другій, коли підвищення норм виробітку здійснювалося без належного збільшення тарифних ставок².

У сучасній історіографії проблема джерел існування робітників УСРР у період нової економічної політики спеціально не досліджувалася. В цій статті зроблено спробу висвітлити цю проблему, узагальнюючи здобутки радянських істориків і теоретичні напрацювання сучасної зарубіжної історіографії.

В 1914 р. матеріальний рівень життя робітничих родин майже цілковито (на 95–97%) визначався розміром заробітку³. Галопуюча інфляція у роки Першої світової війни, революції й періоду "воєнного комунізму" звела заробітну плату до ролі другорядного фактора в їхніх прибутках. У лютому 1920 р. вона у харківських робітників разом із пайком становила менше половини надходжень до бюджету їхніх родин. Решту ж коштів, необхідних для існування, робітники здобували з інших джерел (Додатки, табл. № 1)⁴.

Мізерну частку прибутків робітничих родин становили надходження по соціальному страхуванню. Щоправда, впродовж 1920–1927 рр. їх питома вага збільшилася в сім разів — з 0,6% до 4,3%, що зумовлювалося зростанням зарплати^{*5}. Лише у великих містах — таких, як Харків, питома вага бюджетних надходжень по соцстраху становила від 4,5% (в сімейних робітників) до 11,1% відповідно (у самотніх) уже в 1920 р. (додатки, табл. № 1).

Незважаючи на незначний розмір прибутків по соціальному страхуванню, темпи збільшення відповідних виплат у роки непу значно випереджали зростання зарплати. Це досягалося за рахунок збільшення охоплення страхувальників і зменшення недобору страховесків. Деякі види страхової допомоги (з тимчасової непрацездатності, а також пенсії з другої половини 1920-х рр.) цілком визначалися розмірами заробітку, норми ж іншої (по безробіттю) — підлягали періодичному перегляду відповідно до зростання середнього рівня зарплати. Разом із тим поступово розширювалося коло осіб, котрі користувалися страховою допомогою, особливо по безробіттю й інвалідності. Щоправда, їх частка серед безробітних та осіб пенсійного віку залишалася незначною.

Щоб вижити, робітники вдавались до різного роду підробітків: від ремесла за спеціальністю (не без використання заводських матеріалів й інструментів) до торгівлі, яка для багатьох перетворювалася з випадкових операцій по обміну на промисел. Робітники та члени їхніх родин у силу обставин мали приділяти більше уваги й зусиль городу, ремеслу і міщечництву.

Статистики 1920-х рр. виокремлювали шість видів прибутків робітничих родин, окрім заробітної плати та страхової допомоги: позики, споживчі кредити, приробітки, надходження від продажу майна, від здавання житла в оренду, від власного сільського господарства.

На початку 1920 р. від чверті до третини прибутків робітників Харкова становили позики в борг у родичів, сусідів чи друзів (додатки, табл. № 1)⁶. Патерналістський тип відносин за типом "патрон — клієнт", що зумовлювався пануванням патріархально-сімейних стосунків, коли старші мали піклуватися про молодших, сильні про слабких, поширювався на всі сфери суспільства. Однією зі стабільних форм спілкування в останньому було й підтримання міцних зв'язків між міськими і сільськими родичами. Проте з 1922 р. внаслідок збільшення заробітків робітники все рідше

* Страхові фонди створювалися за рахунок відсоткових відрахувань із фонду заробітної плати на підприємствах.

зверталися за допомогою до більш заможних родичів чи друзів. Відповідно частка надходжень від позик у борг скоротилася до 1924 р. для їх різних професійних груп — від 2,5% (в харчовиків) до 4,3% (робітників комунального господарства).

Замість позик у приватних осіб зростав такий вид надходжень членів робітничих родин як споживчий кредит в кооперативних лавках. Його частка в бюджетах робітників становила наприкінці 1923 р. від 0,9% (у працівників комунального господарства) до 6,8% (в металістів), залежно від платоспроможності їх груп (додатки, табл. № 2)⁷. Зростання кредитного обігу прискорила грошова реформа 1924 р., що підвела тверду базу для боргових розрахунків.

До 14% прибутків на початку 1920 р. робітники Харкова отримували за рахунок витрачання грошових заощаджень. Після їх використання, щоб вижити, вони вдавалися до розпродажу домашнього майна й продовольчих запасів. Таким шляхом робітники отримували від 13,6% до 35,5% сімейних надходжень (додатки, табл. № 1). В міру зростання заробітків цей процес уповільнювався, хоча ще на початку 1923 р. прибутки від продажу майна становили від 1,6% (у цукровиків) до 6,8% (в мукомелів) бюджетних ресурсів робітничих родин (додатки, табл. № 2)⁸. Як зазначала статистик І. Дубинська, "тут наявний не продаж майна, вже достатньо розпроданого у голодні роки, а продаж речей, котрі отримувалися на пайок (цукровики) або купувалися в кредит (мукомели)"⁹. Продаж продовольства з запасів як джерело прибутків мав менше значення, ніж продаж речей. За даними бюджетних обстежень робітників Харкова, певну роль він відіграв лише у мукомелів (3,1%) і в цукровиків (1,5%).

Взагалі запозичення із заощаджень та запасів, що формувалися головним чином за рахунок натуральних заготівель із підсобного сільського господарства, залишалося вагомою часткою надходжень виключно у родинах цукровиків (2,5% сукупного прибутку)¹⁰.

Зворотний процес, коли робітничі родини змогли поновити те, що було розпродано або прийшло в непридатність, а також підтримувати запаси одяжного й господарського інвентарю, розпочався через 1,5–2 роки у міру подальшого зростання заробітку та звільнення його від натуральних елементів внаслідок впровадження грошової валюти в роздрібний обіг. У 1925 р. розмір надходжень від продажу майна скоротився до 0,6% і впродовж двох наступних років тримався на тому ж рівні¹¹.

Тимчасові прибутки від приробітків голови та членів родини, котрі не були пов'язані з основною роботою за найманням, становили в 1920 р. лише від 3% до 5,8% їх бюджетів¹². Це були надходження від випадкової поденної роботи, від ремесла, роботи на замовлення й інших промислів. Значення їх, як правило, було обернено пропорційним розміром заробітку

голови родини, котрий покривав основні сімейні потреби. Внаслідок двократного зростання заробітної плати впродовж 1920–1927 рр. частка цих прибутків відповідно зменшилася — до 1,3% бюджету (загальносоюзні дані). Зростання зарплати робітників, зайнятих у фабричному виробництві, звільняло їх від занять кустарними промислами в неробочий час. Однак зменшення питомої ваги додаткових приробітків не супроводжувалося падінням їх абсолютного розміру, який навіть дещо збільшився за відповідний період — з 1,13 руб. до 1,42 руб. (у середньому на всі родини). Це зростання пояснювалося, по-перше, збільшенням приробітків інших членів родин, котрі нерідко не мали постійної роботи за найманням, а, по-друге, — зростанням бюджетів останніх¹³.

Якщо на початку 1920-х рр. особливе значення для поповнення прибутків робітничих сімей мало кустарне виробництво на дозвіллі, то з 1923 р. посилилася роль додаткової роботи за найманням. Розмір надходжень за приробітками став найвищим у сімейному бюджеті робітників комунального господарства, переважно пожежників і двірників, які мали більше часу для підсобних занять¹⁴.

Майже 19% прибутків робітничих родин у 1920 р., за оцінкою деяких дослідників, становили надходження від крадіжок на виробництві, в тому числі сировини для виробництва предметів вжитку та товарообміну¹⁵. Особливо популярним на металургійних підприємствах стало виробництво запальничок (звідси це явище отримало назву "запальничество"), а також відер, ножів, металевих пічок — "буржуйок" — й т. ін.

Оцінюючи ситуацію з крадіжками на підприємствах, російський економіст С. Маслов, котрий перебував з 1921 р. в еміграції, писав: "На вимоги радянської влади, яка закликала грабувати нагробоване, робітники відгукнулися нещадним розграбуванням фабричного майна: сировини, палива, предметів обладнання і фабрикатів, що вироблялися. Крадіжки почалися з перших днів радянської влади і тривали "без передишку" у всі роки радянської влади. З мідних частин вироблялися запальнички, ... із заліза — лампочки, кухонні листи (дека), каструлі, відра; з чавуну — пательні; з передаточних пасів — підошви; зі шкіри і плюшу спальних вагонів — штани, тужурки й т. ін."¹⁶. Крадіжки з кримінального злочину перетворилися на засіб підтримання життя.

Внаслідок порушення традиційної системи постачання міст шляхом торгівлі робітники мали обмінювати на хліб та олію вироблені на дозвіллі або вкрадені на виробництві промислові товари, а також предмети домашнього скарбу, нагромаджені у попередні роки. Не держава годувала місто, а самі городяни "самозабезпечувалися" всупереч продовольчій диктатурі. Якщо до революції обмін кустарних виробів на продовольство, який отримав назву "мішечництво", мав виключно споживчий характер, то

в умовах "воєнного комунізму" він став для багатьох робітників додатковим промислом, а для тих, хто порвав зв'язки з виробництвом, перетворився на постійний бізнес¹⁷. За висновками С. Струмліна, у 1920–1921 рр. такого роду продажі становили в бюджетах робітничих родин від ¼ до 1/3 прибутків. Проте, за підрахунками І. Дубинської, по Харкову вони не перевищували 8,4–22,9% бюджетних надходжень для різних професійних груп робітників (Додатки, табл. № 1).

Підкреслюючи вимушений характер мішечництва, Наркомпрод УСРР М. Владимиров зазначав: "Й дійсно, багато з нас дуже часто опиняються перед питанням: яким чином при сучасних умовах, при нинішніх цінах, при нинішній дефіцитності державного постачання може проіснувати той чи інший громадянин, котрий не бажав бути дрібним торгівцем або просто [бажав] залишитися чесною людиною? Як може радянський службовець, отримуючи 3-4 тис. рублів на місяць, а іноді й менше, проіснувати при ціні на хліб вище 100 руб. [за] фунт, при ціні костюму у декілька десятків тисяч рублів, шаленій вартості прання білизни та інших дрібниць, без котрих, однак, неможливо людське існування"*¹⁸.

Незначну, але вагому в умовах продовольчої кризи частку прибутків становили надходження з присадибних городів. За два роки — з 1918 по 1920 — чисельність фабрично-заводських робітників скоротилася на 1/3. Ті, хто мав можливість, уходили на село або відсиляли туди родини, годуючись продовольством, котре вони привозили звідти. Одночасно сільське господарство проникало у міста: під картоплю розорювалися всі вільні площі дворових ділянок, міські та фабричні землі. Город ставав одним з вагомих елементів прибуткового бюджету. По окремих роках надходження від присадибного господарства становило від 1,6 до 3,5% бюджету.

Переважно займалися сільським господарством низькооплачувані робітники, причому не тільки в селищах, а й у містах. За бюджетними обстеженнями 1925 р., землю сільськогосподарського споживання мали 18,5% робітників. Причому експлуатація земельних ділянок була підпорядкована суцільно інтересам молочного господарства. Середній розмір польового засіву на цих ділянках становив близько 1/4 десятини на господарство. Більша ж частина земельної площі використовувалася під косовицю. Домашню худобу мали 18,5% робітничих родин, а домашню птицю — 22,8%. Городини займали в середньому 0,1 десятини присадибної земельної ділянки робітників. Таким чином, город, корови і кури були

* Згадуються ціни 1919 р.

основою присадибного господарства, а польові посіви — являли собою досить рідкісне явище¹⁹.

До групи надходжень, мало пов'язаних зі збільшенням заробітку, відносилося здавання кімнат та кутків. До 1914 р. цей прибуток грав суттєву роль у робітничих бюджетах, досягаючи у великих містах до 3-4% загальної суми надходжень. Значення цієї прибуткової статті в бюджеті після встановлення радянської влади, навіть в умовах непу, стало менш вагомим. Питома вага надходжень від здачі кімнат і кутків зменшилася у 1926/1927 р. до 0,6%, причому найбільше — у великих містах, де майже все населення проживало в муніципалізованих та відомчих фабрично-заводських будинках. Статистики 1920-х рр., як, наприклад, Г. Поляк, пояснювали це несприятливим впливом нових правових умов, котрі значно звузили можливості здачі житла в оренду. Однак, на нашу думку, більш вагомою є інша причина — житлова криза у містах.

Незважаючи на її загострення, питома вага робітників, які здавали кімнати й кутки в оренду після її дозволу, збільшувалася з року в рік. Зокрема, з 1922 р. по 1926 р. вона зросла більше, ніж у два рази — з 2,8% до 6,9%. Причому частка прибутків у бюджетах робітників, отриманих від оренди житла, завдяки подорожчанню цін на останнє, зросла за відповідний період у два десятки разів — з 0,03% до 0,6%. Внаслідок дефіцитності сімейних бюджетів робітники активно намагалися поповнювати їх навіть за рахунок погіршення власних житлових умов, які були жахливими²⁰.

Значення грошової заробітної плати в прибутках робітників зростало в міру фінансової стабілізації. Зважаючи на галопуючу інфляцію, на початку 1920-х рр. головний акцент було зроблено на продовольчій складовій заробітку, яка видавалася по картках. У 1921 р. грошова частка в зарплаті становила всього 13,8%. Враховуючи крайню обмеженість ресурсів, партійно-державне керівництво виходило з принципу: "забезпечити реальне постачання мінімумом продовольства мінімуму робітників"²¹.

Співвідношення між продовольчим пайком та зарплатою, що склалося восени 1920 р., було у гумористичній формі зображено в одному з паризьких видань у вигляді двох об'яв: "Продається вишукана коробочка для зберігання місячного продовольчого пайку". "Ново! Зручно! Містка тачка з невеликим мотором для перевезення грошей!"²²

У прямій залежності від жалюгідного продовольчого постачання знаходився й рівень продуктивності праці. За розрахунками відомого радянського статистика С. Струмиліна, скорочення продовольчого пайку на 30% мало призводити до падіння продуктивності праці до нуля²³. Система карткового постачання, котра існувала в Україні до жовтня 1921 р., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники та службовці

отримували за картками лише чверть продуктів, які споживали, а решту їх були вимушені купувати за спекулятивними цінами на ринку²⁴. Зважаючи на це, Струмилін писав, "що загалом й у цілому наш пролетаріат працює навіть краще, ніж йому дозволяє його харчування, працює за рахунок своїх запасів здоров'я, працює, поступово виснажуючи свій організм"²⁵.

Заробітна плата не відповідала прожитковому мінімуму і до того ж мала зрівняльний характер, тобто не відігравала ролі регулятора праці. 35-розрядна тарифна сітка, що існувала, зводила нанівець різницю в оплаті кваліфікованих та некваліфікованих робітників. Так, в оплаті 12-го й 4-го розрядів у травні 1921 р. вона становила лише 2%.

Незадоволення робітників викликав і безлад у діяльності тарифних органів. У звіті Південбюро ВЦРПС за 1921 р. повідомлялося, що вони в окремих містах, повітах та навіть на підприємствах встановлювали тарифну сітку за власним розсудом. Так, у Черкасах було введено таку преміальну систему, за котрою заробіток допускався до 100 тис. руб. (у держзнаках) на місяць, у той час як у Білій Церкві спостерігалася інша крайність — він не перевищував 14-18 тис. руб.²⁶

Стерпні умови фінансування промислових підприємств передбачалося створити за рахунок денационалізації дрібних і середніх та шляхом переведення державних заводів і фабрик на господарський розрахунок²⁷.

Перехідною формою від зрівнялівки до оплати за працю стала оплата, декретована постановою РНК РСФРР від 7 квітня 1921 р. "Про натуральне преміювання робітників" продуктами власного виробництва, котрі відраховувалися до фонду преміювання в розмірах, що визначалися результатами роботи підприємств²⁸. До 1921 р. це преміювання здійснювалося з державного натурального фонду без врахування трудових затрат.

З червня 1921 р. державні підприємства почали переводитися на так зване колективне постачання. Суть його полягала у том, що вони тепер могли отримувати гарантований грошовий та натуральний фонд зарплати в обсязі, пропорційному виконанню виробничої програми. Причому його розмір не зменшувався у разі скорочення штатів, щоправда, за умови збереження існуючої продуктивності праці. Колективне постачання вводилося насамперед на великих, найбільш важливих для країни підприємствах.

Етапним став декрет РНК РСФРР "Основні положення з тарифного питання" від 10 вересня 1921 р.,²⁹ згідно з яким у суму заробітної плати включалися всі види постачання робітників (грошова оплата, квартира, комунальні послуги, спецодяг, витрати на культурне обслуговування й т. ін.), а її розміри визначалися виключно їх виробничими показниками.

Гарантований мінімум зарплати встановлювався цим декретом залежно від місцевих умов — вартості так званого бюджетного набору Держплану*, а також народногосподарського значення галузей промисловості, наявності державних ресурсів, кількості підприємств та робітників.

Однак через продовольчу кризу встановлений мінімум не дотримувався. В 1921/1922 р. план колективного постачання промислових підприємств вдалося виконати по хлібу на 64%, по цукру — на 82%, по м'ясу — на 52% та по крупах — на 43%³⁰, що викликало незадоволення й страйки робітників.

У таких умовах на держпостачанні було залишено трудові колективи найбільш важливих заводів металургії, машинобудування, паливної, воєнної промисловості та транспорту. Значну частину держпідприємств, головним чином легкої й харчової промисловості, в результаті її трестування було знято з держпостачання і переведено на господарський розрахунок. Декларуючи перехід на ринкові стосунки, держава тим не менш контролювала заробітну плату робітників у трестованій промисловості та за рахунок збільшення відрахувань із прибуткових підприємств намагалася забезпечити приблизно однаковий рівень їх зарплати по всіх групах індустрії. Особлива увага приділялася оплаті праці на приватних й орендних підприємствах.

Завдяки вжитим заходам з 1922 р. розпочалося зростання ролі заробітної плати в бюджетах робітників. За півтора року впродовж 1921 — першої половини 1922 р. — номінальна заробітна плата в радянських грошових знаках підвищилася в 26 тисяч разів, хоча реальне зростання її становило лише 14-кратне збільшення. Однак порівняно з 1913 р. середня зарплата в середині 1922 р. досягла лише 15%³¹. При цьому швидко зростала грошова частка останньої, котра до кінця 1922 р. у середньому становила вже 81,1%, а в 1925 р. наблизилася до довоєнного рівня, який становив 93% прибутків робітничих сімей³² (додатки, табл. № 3)³³.

До січня 1923 р. було ліквідовано зрівнялівку в оплаті праці робітників різної кваліфікації, а також зменшено натуральну частку у заробітній платі з 55% до 18,8% (Додатки, табл. № 4)³⁴.

До кінця 1923 р. частка натурального заробітку зменшувалася в робітників Харкова (залежно від характеру виробництва) у такій

* "Бюджетний набір Держплану" — мінімальна місячна норма споживання дорослими робітниками важливих харчових продуктів, промислових товарів, а також користування культурно-просвітницькими та комунальними послугами. Враховував ціни державної, кооперативної й приватної торгівлі відповідно до їх ролі в бюджеті робітників.

пропорції: в металістів — до 1,6%, у кондитерів, — до 2,3%, в мукомелів — до 5,4%, а у тютюників — до 14,5%. Проте в цукровиків вона залишалася на рівні 34,9%, а у комунальників — 26,2%. Висока натуралізація заробітної плати у цукровиків зумовлювалася зарахуванням до суми їхнього заробітку з наступним вирахуванням при видачі зарплати витрат на користування житлом та його опалення, а також на харчування в їдальнях радгоспів. У комунальників високий відсоток натуральної складової пояснювався зарахуванням до заробітку витрат на спецодяг (водії трамваїв, пожежники), а в двірників — за користування житлом та за його опалення.

Частка натуральних надходжень до сімейного бюджету за рахунок покупок речей у кредит і завдяки заготівлям продуктів про запас із власного господарства була ще більшою, становлячи 41,4% — цукровиків, 26,2% — у комунальних робітників, 24,1% — в тютюників, 19,8% — у мукомелів, 16,8% — в кондитерів та 10,6% — у металістів³⁵.

Однак реального підвищення життєвого рівня не спостерігалось. В той час було поновлено платність комунальних послуг, котрі раніше оплачувалися підприємствами або закладами, на котрих працювали наймані працівники. Крім того, суттєво зросли ціни на сільсько-господарські товари, які вдвічі випереджали грошову емісію³⁶. Як зазначав С. Струмилін, "суттєво змінилися лише форми оплати праці, а не її розміри". За його розрахунками, реальна заробітна плата робітників зросла впродовж першої половини 1922 р. з 2 руб. 2 коп. до 3 руб. 23 коп. (за довоєнним курсом рубля), тобто на 41,8%, але середньостатистична довоєнна становила 22 руб. Номінальний рівень зарплати за той час зріс у п'ять разів — з 3 млн. 160 тис. 330 руб. до 16 млн. 460 тис. руб.³⁷

У грудні 1922 р. реальна заробітна плата становила вже 48% від рівня 1913 р. З наступного 1923 р. вона знову зайняла провідне місце у прибутках робітничих родин³⁸.

Завдяки тарифікації заробітної плати вдалося поновити диференціацію її залежно від кваліфікації робітників. Уже в другій половині 1921 р. середня зарплата висококваліфікованих була на 73% вище, ніж у некваліфікованих. У першій половині 1922 р. таке перевищення сягнуло майже 250%. Ця різниця була такою ж, як й у 1917 р.³⁹ Однак зберігалось відставання рівня оплати праці у важкій промисловості від легкої. Так, на початку 1923 р. середній місячний заробіток на металургійних підприємствах дорівнював 11 товарним руб., а на харчових — 17⁴⁰.

Незадоволення робітників викликала невідповідність заробітної плати рівню кваліфікації в різних галузях промисловості. Децентралізація тарифної роботи, проведена у 1921–1923 рр. із метою захисту прибутків пролетарів від фінансово-економічних катаклізмів, зважаючи на різні економічні

можливості підприємств, зумовила різнобій в оплаті праці робітників різних галузей промисловості. Причому збільшення останньої відбувалося переважно в тих галузях, у котрих рівень її і без того був порівняно високий. Тобто розрив у співвідношенні зарплат фактично не змінювався.

Розмір заробітної плати голови сім'ї різко коливався у різних галузях виробництва, становлячи у листопаді 1923 р. в середньому по УСРР із розрахунку на одного члена робітничої родини від 5 руб. 75 коп. у кондитерів до 15 руб. 62 коп. у друкарів. Найвищим розмір сукупних прибутків був у друкарів — 18 руб. 42 коп., а найменшим у хіміків — 10 руб. 42 коп. У кондитерів важливу роль у поповненні сімейного бюджету відігравали заробітки інших членів родини, а також надходження, джерела яких не з'ясовані. Мабуть, це були крадіжки на виробництві. На другому місці за чисельністю прибутків перебували гірники⁴¹.

Дещо іншою була ієрархія матеріальної забезпеченості робітників великих міст. Так, у Харкові найвищими були заробітки в тютюнників (15 руб. 70 коп.), мукомелів (15 руб. 62 коп.) та робітників комунального господарства (15 руб. 53 коп.), а найнижчими — у кондитерів (11 руб. 50 коп.) і цукровиків (11 руб. 93 коп.). До першої групи наближалися заробітки металістів, середній рівень котрих становив 14 руб. 5 коп.⁴²

До категорії низькооплачуваних робітників належали залізничники й водники, зарплата яких наприкінці 1923 р. була в 1,5 рази меншою, ніж у металістів, та в 4 рази — ніж у текстильників, що призводило до крадіжок і хабарництва на транспорті. Невипадково бюджетне обстеження зафіксувало п'ятикратне перевищення прибутків над заробітною платою по всіх групах транспортників, починаючи з чорноробів та закінчуючи начальством. Цілком очевидно, що цей дефіцит покривався головним чином за рахунок хабарів і крадіжок⁴³.

Рівень матеріального забезпечення робітників був відчутно нижчим, ніж у службовців. Середній розмір сукупних прибутків робітничих родин, що становив на листопад 1923 р. 14 руб. 49 коп., був меншим на чверть порівняно з останніми, а середній розмір заробітної плати, котрий дорівнював 11 руб. 22 коп. — відповідно майже на третину. Середній розмір надходжень родин службовців становив 20 руб. 41 коп., а зарплати — 15 руб. 54 коп.⁴⁴

В кращому становищі перебували робітники приватних підприємств. Окрім заробітної плати, наближеної до прожиткового мінімуму, їм видавався певний відсоток від отриманого прибутку. Турбуючись про добробут працівників, підприємці тим самим зацікавлювали їх у розвитку виробництва⁴⁵.

З 1923 р., згідно з індустріальними пріоритетами, почала проводитися політика вирівнювання розмірів оплати праці працівників легкої

промисловості, що випереджала середній рівень по всіх її галузях, та важкої, котра відставала від нього. Це здійснювалося шляхом переважаючого збільшення зарплати працівників останньої. Середня зарплата робітників і службовців України збільшилася на 28%, а у металургів — удвічі, а хіміків — 5,5 рази⁴⁶.

Для усунення розбіжностей у тарифних ставках на окремих підприємствах було запроваджено єдиний тариф для робітників і службовців відповідно до 17-розрядної сітки з розривом в оплаті праці крайніх розрядів у співвідношенні 1 до 5. Розмір тарифних ставок у різних виробництвах визначався з урахуванням цінності робочої сили на ринку праці, а також умов останньої⁴⁷. До початку 1924 р. розрив в оплаті праці у важкій та легкій промисловості дещо скоротився, однак ще не був однаковим. Якщо в легкій індустрії вдалося досягти її 100% довоєнного рівня, то у гірників — 68,12%, в металістів — 55,34, а у хіміків — 53,2%⁴⁸.

Показники динаміки заробітної плати і продуктивності праці у перші повоєнні роки засвідчують, що темпи зростання оплати праці стабільно обганяли збільшення її продуктивності. Однак частка витрат на оплату праці в собівартості продукції порівняно з довоєнним часом, особливо на підприємствах важкої промисловості, зменшилася, а витрати на утримання апарату, паливо та сировину навпаки зросли. Зокрема, на підприємствах тресту "Хімвугілля" в 1922/23 р. організаційні витрати сягали третини загальної суми накладних витрат, а на гуральнях "Укрдержспирту" — на третину (з 25% до 42%) зросли витрати на матеріали. Через низьку оплату праці кваліфіковані робітники звільнялися з роботи у пошуках кращої оплати праці, а малокваліфіковані, що не мали перспективи іншого працевлаштування, працювали "спустивши рукава". Щоб покрити дефіцит кваліфікованої робочої сили штат підприємств формувався зі значним надлишком некваліфікованих робітників⁴⁹.

До весни 1924 р. можливості підвищення реальної оплати праці обмежувалися безперервним знеціненням грошей. Так, тільки з 1 січня по вересень 1923 р. курс радзнаку впав на 74%. В останні місяці року агонія посилилась й досягла апогею у січні — лютому 1924 р. За перші два місяці того року інфляція досягла 227,7% (Додатки, таблиця №5)⁵⁰.

За швидких темпів інфляції робітники суттєво втрачали в зарплаті, особливо при її затримках. Несвоєчасна виплата останньої, зумовлена дефіцитом обігових коштів внаслідок порушення комерційного принципу у стосунках між промисловістю і державою, зводила нанівець прогресивні форми оплати праці, в тому числі перехід на відрядну та акордну, а також регулярне преміювання. Державні органи щомісячно виплачували робітникам не більше 2/3 або 4/5 належної їм заробітної плати⁵¹. Тим часом затримка її на місяць упродовж осені 1922 р. й на початку 1923 р., знижувала її

купівельну спроможність на 15–20%⁵². За даними ЦСУ УСРР, затримки у виплаті зарплати сягали в середньому по Україні впродовж січня — жовтня 1923 р. від 12 до 26 днів, скоротившись у грудні до 2 днів⁵³.

Розрив між нарахуванням заробітної плати і часом її виплати був найтривалішим у гірників, хіміків та металістів (Додатки, табл. №6)⁵⁴. За розрахунками М. Буяновера, для робітників кам'яновугільної промисловості втрати на курсі карбованця внаслідок несвоєчасної виплати зарплати зменшували її реальний рівень порівняно з номінальним на 20%. Тільки починаючи з четвертого кварталу 1923 р., заробіток робітників набув певної видимої стабільності⁵⁵.

Зважаючи на знецінення грошової маси, з вересня 1922 р. зарплата почала виплачуватися в товарних рублях*. Перехід до такого нарахування заробітної плати в товарних рублях дозволив у певних межах гарантувати забезпечення прожиткового мінімуму, однак у цілому він не стабілізував ситуацію. Дефіцит матеріального стимулювання праці поповнювався моральними заохоченнями.

Негативний вплив на рівень зарплати мала криза збуту промислової продукції, що вибухнула восени 1923 р. Вона ввійшла до історії під назвою "ножиці цін", коли останні на промислові товари різко зросли, виявившись недоступними для селян, які продавали свою продукцію по занижених цінах. Внаслідок цього на підприємствах відбувалося затоварювання продукції й вони перестали купувати необхідну для виробництва сировину і позбулися можливості виплачувати зарплату. В результаті, незважаючи на збільшення номінальної заробітної плати за рік в індустрії на 28%, її реальний рівень восени 1923 р. знизився⁵⁶.

Для подолання кризи збуту потрібно було державне втручання, котре вилитося у директивне зниження цін на продукцію промисловості. Це нормалізувало ринкові стосунки на певному етапі, але не стабілізувало ситуацію в цілому. Зростання цін та деяке падіння внаслідок цього реальної заробітної плати пом'якшило широке застосування відрядності, розширення у деяких виробництвах тарифної сітки⁵⁷.

На зменшення прибутків родин робітників впливало не тільки невпинне зростання цін на товари першої необхідності, а також їх дефіцит. Кількість грошей в обігу з 1922 по 1925 рр. збільшилася у

* Товарний рубль — умовна одиниця, що застосовувалася для обрахування вартості "бюджетного набору Держплану" в 1921–1924 рр. Його вартість у радянських знаках визначалася, виходячи з індексу зростання цін на товари бюджетного набору, порівняно з рівнем 1913 р.

12 разів, тоді як товарна маса — тільки в 2,5-3 рази⁵⁸. Підвищення роздрібних цін було закономірним відбитком інфляційних процесів в економіці країни, коли основним джерелом капіталовкладень виступала грошова емісія.

Ключове значення для оздоровлення фінансової системи мала грошова реформа 1922–1924 рр. Внаслідок її здійснення головною валютою країни став червінець (золотий карбованець), котрий усунув з обігу повністю знецінену масу паперових грошових знаків — так званих радзнаків. Золотий карбованець створив умови для прискорення відбудовних процесів у народному господарстві, підвищення ефективності виробництва, нормалізації ринкових відносин, які забезпечили матеріальну основу для збільшення заробітної плати.

Курс золотого карбованця у 1924 р. не був стабільним. Щоправда, в перші місяці після початку обміну паперових радзнаків на червінці (з травня 1924 р.), розпочалося швидке зміцнення їх курсу, що дало підстави для райдужних надій. Однак стабільність курсу золотого карбованця виявилася нетривалою. Її підірвав недорід 1924 р., внаслідок котрого розпочалося стрімке зростання цін на хліб й відповідне збільшення вартості бюджетного набору. До 1 серпня купівельна спроможність червінця впала до 63,7% й становила 39,4 коп. Зростання хлібних цін вдалося призупинити у тому ж місяці завдяки проведенню відповідних інтервенцій до неврожайних районів⁵⁹.

Дані про курс червінця наприкінці 1924 р. нами не з'ясовано. З праць радянського історика Г. Діденка відомо, що у той період спостерігалися затримки в постачанні зерном Донбасу, які спричинили підвищення цін на борошно, що роздуло ціни на інші продукти, внаслідок чого вартість товарного карбованця знизилася. Показники цього падіння автором не наводяться⁶⁰.

У 1925 р. стабільності червінця, врешті решт, було досягнуто. За даними офіційної статистики, уряду наприкінці року вдалося поновити довоєнний рівень зарплати робітників⁶¹. Однак у металургійній та вугільній промисловості цього не вдалося зробити⁶².

Для того щоб переведення нарахування заробітної плати з бюджетних рублів у червінці не знизило її реального рівня, передбачалося впровадження системи територіальних поясів. Згідно з постановою Ради праці та оборони (РПО), ухваленою в лютому 1924 р., визначалися три пояси, за котрими мала нараховуватися зарплата: перший — столиці й найбільші промислові центри; другий — райони середнього рівня цін; третій — райони низького їх рівня. До першого в УСРР було зараховано Харків і Катеринослав: до другого — Одесу, Миколаїв, а також Донецьку, Харківську та Катеринославську губернії; до третього — всі інші міста й губернії. Причому на початку місця належало встановлювати місцеву

вартість бюджетного набору у твердій валюті, після чого в другій половині його нараховувати надбавку на дорожнечу.

Постанова РПО визначала тверді паритети, на основі яких мало відбуватися переведення товарних рублів у тверду валюту: для першого поясу — 1 товарний рубль до 1 руб. 50 коп. у твердій валюті, для другого відповідно — 1 руб. 30 коп. і для третього в рівнозначному еквіваленті — 1 до 1⁶³.

У 1925/26 р. вперше за роки непу підвищення заробітної плати відбулося не за рахунок збільшення грошової маси, а завдяки зростанню продуктивності праці⁶⁴, що скасувало потребу поповнення бюджету за рахунок друкування грошей.

Одночасно було проведено тарифну реформу, яка зменшила відмінності в оплаті праці робітників залежно від кваліфікації (Додатки, табл. № 7)⁶⁵ та дещо скоротила різницю у заробітках працівників однакової кваліфікації й спеціалізації на підприємствах різних галузей промисловості. Це досягалося, по-перше, шляхом включення до тарифних ставок приробітків, які складали значну частину заробітної плати висококваліфікованих робітників, а, по-друге, завдяки забороні заводоуправлінням змінювати тарифні розряди відповідно з новими тарифними сітками*. Тим часом, до кінця 1926 р., не існувало жодної галузі промисловості або підприємства, де б принципи оплати відповідно до тарифної сітки не були порушені. Надвишки до них, за даними ВЦРПС, досягали велетенських розмірів — близько 63%, а разом із відрядними приробітками — 103%⁶⁶

Нова система оплати праці, що "очищала" зарплату від різних нашарувань і посилювала її роль як стимулятора до підвищення продуктивності праці, тим не менше викликала незадоволення кадрових робітників. Це пояснювалося тим, що останні мали високі приробітки⁶⁷.

Після запровадження нових тарифів на окремих виробництвах відбулося зниження зарплати кваліфікованих робітників, причому значне. Так, у металургійних майстернях в Олександрівську ковалі почали отримувати її в середньому на 43% менше, котельники — на 22%, пічники — на 38%. Щоправда, в середньому по українській промисловості пересічна номінальна зарплата зросла по легкій промисловості на 6,2%, а у важкій — до 108,5%.

Найбільш високими були заробітки на підприємствах, що займали монопольне становище. Вони мали право на великі відрахування до фонду заробітної плати. Практика пільгового кредитування заводів, не пов'язана

* Нова тарифна реформа передбачала заміну універсальної 17-ти розрядної тарифної сітки чотирма 8-ми розрядними по окремих галузях промисловості.

з показниками їх господарської діяльності, також надавала можливість збільшувати заробітну плату. Відносне та абсолютне зростання її, спостерігалось на багатьох підприємствах республіки. Держава поставила заробітки на достатньо міцну основу. Однак їх розміри не було доведено до життєво необхідного рівня. В 1926–1928 рр. уряд неодноразово відхиляв ідею підвищення заробітної плати, здійснення якої неодноразово призвело б до відмови від твердої валюти⁶⁸.

Посилення напруженості сімейного бюджету, котре, звичайно, засвідчує погіршення життєвого рівня робітників, характеризують дані про зменшення частки зарплати серед сукупних прибутків їх і збільшення так званих інших надходжень (окрім компенсацій по соціальному страхуванню). За даними І. Дубинської, за 1925–1927 рр. питома вага заробітків у бюджетах робітників зменшилася з 80,6% до 78%, причому найбільше — за рахунок зарплати голови родини, прибутків від соціального страхування та забезпечення — з 5,5% до 5,2%, у той час як частка інших надходжень збільшилася з 7,5 до 10,2% (Додатки, табл. № 8)⁶⁹.

Серед інших прибутків зростала роль приробітків голови родини та решти її членів, позик зі збережень минулих років, а ще більше — у приватних осіб, найменше — від здавання житлової площі в оренду. Частка надходжень за рахунок продажу речей залишалася незмінною, у той час як від праці на власних городах навіть зменшилася (Додатки, табл. № 9)⁷⁰.

Ми не маємо даних бюджетних обстежень робітничих родин у 1928 р. Проте за відомостями про співвідношення темпів зростання цін і заробітної плати з'ясовується погіршення матеріальних умов робітників. Незважаючи на зростання останньої за дев'ять місяців 1928/29 р. на 8,2% (при плановому завданні 7,4%) — з 79 руб. 34 коп. до 74 руб. 99 коп. (у червінцях), відбулося реальне зменшення її розміру на 6,3%. Це зумовлювалося стрімким підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію внаслідок неврожаю 1927 р.⁷¹

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що найбільш низькі прибутки робітники мали у період економічної кризи й голоду 1921 — першої половини 1923 р. Зарплата не мала у той час основного призначення — регулятора праці. Запровадження госпрозрахунку у виробничу діяльність підприємств сприяло зростанню фондів заробітної плати, однак спричинило різнобій в оплаті праці. До 1924 р. спостерігалось стрімке зростання розмірів зарплати робітників, але внаслідок гіперінфляції вона швидко знецінювалася. Спроба індексації шляхом обрахування зарплати в бюджетних рублях (відповідно до вартості бюджетного набору) не увінчалась успіхом через постійні затримки в її виплаті. Проблему інфляції вдалося розв'язати лише у 1924 р. після введення твердої грошової одиниці — "червінця". Надалі для попередження

інфляційних процесів здійснювалося утримання зростання номінальної зарплати. Виняток становив 1926 р., коли робітникам вдалося домогтись її збільшення відповідно до підвищення продуктивності праці. За даними російського історика О. Лапшиної, темпи зростання номінальної заробітної плати у Нижегородській губернії РСФРР у 1924–1926 рр. не встигали за подорожчанням вартості бюджетного набору, що призводило до падіння її реального рівня⁷². Нами аналогічні показники щодо УСРР не виявлено. За розрахунками українських статистиків з 1922 р. спостерігалось постійне збільшення номінальної та реальної зарплати робітників. Довоєнного рівня її, за середньостатистичними показниками, що узагальнюють дані по всіх галузях економіки, в основному вдалося досягти у середині 1920-х рр. Проте це не стосувалося металургійної й вугільної промисловості, де у довоєнні часи був найвищий рівень оплати праці, котрий не було поновлено навіть у 1926/27 р. Тим часом, робітники, зайняті в цих галузях виробництва, становили чверть усієї їх кількості. За даними бюджетних обстежень, невпинно зростали і прибутки робітничих родин. Щоправда їм суперечили відомості, отримані під час останніх, про збільшення частки так званих "інших прибутків", що надходили до родин робітників, окрім зарплати та допомоги по соціальному страхуванню. Вони, звичайно, характеризували напруженість бюджету, яка вникала в періоди погіршення матеріальних умов життя.

Д о д а т к и

Таблиця № 1

Прибутки сімейних бюджетів робітників Харкова (лютий 1920 р.)

Бюджетні групи	На одного члена родини в рублях на місяць			% заробітку до інших надходжень	Розподіл інших прибутків у % до заробітку.							
	Заробіток	Інші надходження	Сукупний прибуток		Заощадження	Від продажу майна	Зайнято в борг	Від оренди житла	Випадкові прибутки (торгівля та ін.)	Допомога	Від нахлібників	Приробітки й ін.
Са-мотні	3949	4163	8112	105,4	14,1	13,6	37,9	–	22,9	11,1	–	5,8
Сі-мейні	2124	2025	4149	95,3	14,1	35,5	26,6	1,4	8,4	4,5	1,8	3,0

Таблиця № 2

Прибутки сімейних бюджетів робітників Харкова наприкінці 1923 р.

Стаття прибутку	Групи робітничих родин за професією їх голів					
	металісти	конди-тери	тютюн-ники	муко-мели	цукро-вики	комуналь-ники
Зарплата голови родини	75,7	55,8	68,9	63,1	71,7	68,4
Інші прибутки голови	1,8	1,4	3,1	3,1	0,9	7,6
Зарплата членів родини	7,9	15,8	9,2	2,7	2,2	5,7
Інші прибутки членів родини	2,2	2,8	1,2	2,5	0,4	3,5
Продаж продуктів власного виробництва	—	—	—	—	2,5	1,7
Продаж речей	4,5	5,4	2,5	6,8	1,6	5,8
Продаж продовольства із запасів	0,1	0,8	—	3,1	1,5	0,1
Позичено	3,3	—	3,2	2,5	4,2	4,3
Кредит	2,7	6,8	9,2	14,1	1,5	0,9
Від оренди житла	0,1	—	—	—	—	0,2
За "стіл" від нахлібників	—	3,0	—	0,7	—	0,1
Повернення боргів	0,4	—	—	0,2	0,4	0,3
Від громадських організацій	0,6	4,4	—	0,8	0	0,1
Допомога рідних	0,7	0,3	2,7	0,1	0,1	1,0
Інші надходження	—	—	—	0,2	0,3	0,3
Нез'ясовані прибутки	—	—	—	0,1	0,3	0,3
Із заощаджень	—	3,5	—	—	12,4	—
Загальний прибуток	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця № 3

Частка заробітної плати у прибутковому бюджеті робітників УСРР за 1920–1927 рр.

% заробітної плати в прибутках сімейних робітників	Дата бюджетного обстеження					
	лютий 1920 р.	грудень 1922 р.	листопад 1923 р.	листопад 1924 р.	листопад 1925 р.	листопад 1926 р.
	41,3%	81,1%	85,0%	78,7%	84,5%	91,3%

Таблиця № 4

% натуральної частини у загальній сумі заробітної плати робітників УСРР за 1922–1926 рр.

Перше 1922 р.	півріччя	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.
55%		38,7%	18,8%	6,4%	2,7%	2,4%

Таблиця № 5

Зростання цін на товари першої необхідності в УСРР у 1923 р. – лютому 1924 р. (у %).

I кварт. 1923 р.	II кварт. 1923 р.	III кварт. 1923 р.	VI кварт. 1923 р.	Лютий — січень 1924 р.
27,2%	43,8%	74,7%	122,5%	227,2%

Таблиця № 6

Затримка в виплаті заробітної плати робітників різних галузей промисловості УСРР в 1923 р. (в днях)

Гірники	Металісти	Хіміки	Текстильники	Харчовики	Цукровики	Шкіряники	Друкарі	Деревообробники	Кравці	Інші
43	23	34	15	3	13	11	17	18	4	29

Таблиця № 7

Динаміка пересічних реальних щорічних заробітків промислових робітників УСРР у 1922–1927 рр. у руб.

Виробництва	Роки					
	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Добування й обробка мінералів	34,6	58,4	61,7	75,9	91,4	101,5
Кам'яновугільна	40,1	57,9	65,5	72,9	87,2	101,8
Залізорудна	20,1	40,8	51,0	72,8	93,0	100,6
Металургійна	28,8	44,2	53,2	73,3	89,5	102,5
Машинобудівна	25,5	44,7	53,8	74,5	89,0	103,3
Хімічна	28,4	44,0	57,2	74,0	87,4	105,0
Млинарська	52,1	67,7	75,8	83,9	94,3	103,2
Цукрова	33,2	48,2	64,8	80,8	94,5	105,2
Обробка конопель	44,8	75,6	73,4	78,8	84,7	102,6
Паперова	27,6	58,5	67,3	81,8	97,6	103,2
Поліграфічна	32,2	72,5	79,8	95,5	95,1	103,6
По всіх виробництвах вкл. незазначені	34,9	54,4	62,7	76,5	89,4	102,9

Таблиця № 8

Структура прибуткового бюджету родин робітників УСРР (у%) за 1925–1927 рр.

Статті прибутку	Роки		
	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Зарплата голови родини	80,6	77,8	78,0
Зарплата інших членів родини	6,4	8,9	6,6
Сукупний заробіток всіх членів родини	87,0	86,7	84,6
Соціальне страхування та забезпечення	5,5	4,4	5,2
Всього заробітків та соціальної допомоги	92,5	91,0	89,8
Інші надходження	7,5	9,0	10,2
Сукупний прибуток	100,0	100,0	100,0

Таблиця № 9
Структура інших надходжень бюджетів робітничих родин УСРР у
1925–1927 рр. (в черв. руб.)

Статті прибутку	Роки		
	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Приробітки та інші прибутки голови родини	4,44	17,16	12,12
Приробітки й інші прибутки членів родини	8,64	12,0	16,92
Продаж речей	7,08	8,52	7,32
Від оренди житлової площі	10,56	12,0	11,16
Допомога громадських організацій	2,28	2,88	2,52
Допомога приватних осіб	6,36	10,92	6,60
Заборгованість до кас взаємодопомоги	–	2,04	3,00
Заборгованість приватним особам	1,68	3,84	10,80
Від городів	11,28	13,20	6,36
Взято із збережень	8,16	10,32	28,20
Інші	15,60	23,64	35,88
Всього	76,08	116,52	140,88

¹ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года // Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — М., август 1920 г. — С. 78; *її ж.* Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года — // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32-40; *її ж.* Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18-22; *її ж.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928. Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928. — С. 76; *його ж.* Материальное положение донецкий рабочих в 1923/1924 г. // Статистика труда в Донбассе. — Б.М., 1924. — Вып. 1. — С. 14-20; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — Х., 1920; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 2. — Х., 1920; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 3. — Х., 1923; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 4, Х., 1923; Липкеc І. Б. Річні бюджети робітників м. Києва в 1926–1927 рр. // Статистичний бюлетень Київського статбюро. — Вып. XIII. — К., 1928; Годовые бюджеты киевских рабочих. 1925–1926 гг. — К., 1926.

² Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963; Слущкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963; Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971.

- ³ Поляк Г. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. // Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — М., 1929. — С. 19.
- ⁴ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.
- ⁵ Поляк Г. Указ. соч. — С. 19.
- ⁶ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.
- ⁷ Дубинская И. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. — С. 19.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же. — С. 20.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Поляк Г. Указ. соч. — С. 22.
- ¹² Там же. — С. 15.
- ¹³ Там же. — С. 21.
- ¹⁴ Там же. — С. 20.
- ¹⁵ Лаврентьев Вл. Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата). — Изд. 2. — М., 1926. — С. 92. — С. 74.
- ¹⁶ Маслов С. С. Россия после четырех лет революции. — Т. 2. — Париж, 1922. — С. 19.
- ¹⁷ Ильехов А. А. Жизнь в эпоху перемен: материальное положение городских жителей в годы революции гражданской войны. — М., 2007. — С. 133–134.
- ¹⁸ Владимиров М. Мещочничество и его социально-политическое отражение. — Харьков, 1920. — С. 13.
- ¹⁹ Поляк Г. Указ. соч. — С. 23.
- ²⁰ Там же. — С. 26.
- ²¹ Ленин В. И. Полн. сбор. соч. — Т. 43. — С. 293.
- ²² Цит. по: Борисова Л. В. Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — М., 2006. — С. 27.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг.: Серия 5, Статистика обмена, распределения и потребления. — № 26. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.
- ²⁵ Струмилин С. Г. Кризис недопроизводства рабочей силы // Экономическая жизнь. — М., 1921. — 9 октября.
- ²⁶ Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 218.
- ²⁷ Лашина О. Е. Материальное обеспечение рабочих промтоварами в годы нэпа (на материалах Нижегородской и Вятской губерний). — Автореферат дис. ... канд. ист. наук // Нижегородский ун-т. — Нижний Новгород, 2002. — С. 14.
- ²⁸ Известия ВЦИК. — М., 1921. — 11 апреля.
- ²⁹ Там же. — 12 сентября.
- ³⁰ Колесников Б. Нариси з історії профспілкового руху на Україні. — Х., 1927. — С. 160.
- ³¹ Струмилин С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. // На новых путях. Итоги новой экономической политики. — М. — Ленинград, 1925. — С. 98.
- ³² Ильинский В. Бюджеты рабочих СССР в 1922–1926 годах // Антология социально-экономической мысли в России 20–30-е годы XX века. — М., 2001. — С. 484, 480.
- ³³ Дубинская И. Бюджеті робочих семей на Україні в 1925–27 гг. — С.32.
- ³⁴ Бяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 76.
- ³⁵ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 20.
- ³⁶ Колесников Б. Вказ. праця. — С. 160.
- ³⁷ Струмили С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. — С. 113.

- ³⁸ Поляк Г. Бюджет рабочего в 1922-1926 гг. // Экономическое обозрение. — М., — Октябрь 1927. — С. 174.
- ³⁹ Там же. — С. 114.
- ⁴⁰ Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 232.
- ⁴¹ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ⁴² И. Д. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года. — С. 19.
- ⁴³ Борисова Л. В. Указ. соч. — С. 170.
- ⁴⁴ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ⁴⁵ Див.: Фролов А. Работа партии на частных предприятиях. — Х., 1927. — С. 13.
- ⁴⁶ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ⁴⁷ Хроника. Тарифы // Вестник профдвижения Украины. — 1923. — №4. — С. 123.
- ⁴⁸ Диденко Г. Д. Вказ. праця. — С. 239.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1729. — Арк. 131-133.
- ⁵⁰ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 14.
- ⁵¹ Колесников Б. Вказ. праця. — С. 166.
- ⁵² Вестник труда. — М., — 1922. — № 11-12. — С. 30.
- ⁵³ Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 г. // Статистика Украины. — Х., 1925. — № 58. — С. XIV.
- ⁵⁴ Отчет Южбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. — Х., 1924. — С. 101.
- ⁵⁵ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 77.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 35.
- ⁵⁷ Рыков А. И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 229, 425.
- ⁵⁸ Сокольников Г. Я. Финансовая политика революции. — Т. 3. — М, 1928. — С. 39.
- ⁵⁹ Статистика труда в Донбассе. — Бахмут, 1924. — № 1. — С. 15.
- ⁶⁰ Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 259.
- ⁶¹ Труд в СССР: Статистический справочник за 1924-1925 гг. — М., 1926. — С. 88.
- ⁶² Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 83.
- ⁶³ Уравниловка в оплате труда в СССР. 1920-1930-е годы // Альманах "Восток". — № 3(15). — 2004, март. — С. 7.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 21564. — Арк. 13.
- ⁶⁵ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 74.
- ⁶⁶ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок. — Х., 1926. — С. 28.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2737. — Арк. 92, 99, 11.
- ⁶⁸ Седьмой съезд профессиональных союзов СРСР (6-18 декабря 1926 г.). Полный стенографический отчет. — М., 1927. — С. 85, 201, 590, 631; Восьмой съезд профессиональных союзов СРСР (10-24 декабря 1928 г.). Полный стенографический отчет. — М., 1929. — С. 173, 495.
- ⁶⁹ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 31
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 32.
- ⁷² Лапина О. Ю. Указ. соч. — С. 18.

Повсякденне життя українських кустарів

У факті утворення кустаря проявилось самостійне пристосування населення до нових форм розвитку в умовах товарно-грошових відносин, які поширилися після реформи 1861 р. Кустарне виробництво уособило цей новий вид відносин, властивий новому рівню продуктивних сил. Кустар заповнив своєю працею виготовлення товарів першої необхідності, які терміново і відразу у великій кількості знадобилися населенню.

Життєві звички, які мав селянин у своєму господарстві, були перенесені в повсякденне життя кустарів, які лише поступово змінювали їх, використовуючи основний час своєї праці на майстрування, як правило, товарів для землеробства й щоденного вжитку. В цій новій справі великий вплив на формування життя кустаря на селі справив скупник. Це була підприємлива людина, котра у своїй більшості спочатку працювала як кустар чи ремісник, але визначилась у всьому ланцюгу виробничої справи в умінні збувати виготовлені товари на ринку. Користуючись цим досвідом, вона взяла на себе більш легкі й прибуткові функції — постачання сировини і збут продукції. Скупник знайшов в особі кустаря вільного виробника товарів, якому надавав послуги — постачанням сировини і знарядь праці, кредитуванням та закупівлею. Життя кустаря в такий спосіб повністю залежало від тих умов, що диктував скупник. Кустар М. Хрюнов, наприклад, зазначав: "Ми працюємо на скупників, а вони розвозять нашу працю по містах і монастирях. Своїх окремих підрядів ми не маємо"¹.

Кустар, працюючи на скупника бажав виробити вчасно велику кількість замовленої продукції та розрахуватися за всі кредити. Скільки б кустар не працював в день, як би не розтягував роботу від "зорі до зорі", він не встигав виробити стільки товарної продукції, щоб вчасно розрахуватися із скупником. Тому промисел його у переважній більшості доповнювався працею жінки та дітей і в підсумку мав сімейний характер, щоб збільшити обсяги виробництва. Кустарю у важкій праці майже завжди допомагали, крім жінки й дітей, також родичі. Але й такі намагання все одно не приводили до порятунку сім'ї. Кустарі, які працювали на скупника, у переважній більшості бідували (більше 60% за статистичними даними)². Їх діти допомагали батькам у праці і не вчилися. Життя кустаря з його сім'єю щоденно складалося з важкої роботи і поодиноких днів на рік, коли вони наїдалися в свята³.

Зміна соціально-економічних відносин у суспільстві, в якому вже існували товарно-грошові відносини, могутньо вплинула на його традиційний уклад, стимулювала широкий розвиток підприємницького кустарного виробництва. Саме цей фактор у першу чергу спонукав селян до пошуку нових форм боротьби за існування. В кращому разі вони перетворювалися

на дрібних товаровиробників у сільському господарстві та в кустарно-ремісничому виробництві, в гіршому — йшли на заробітки або досягали межі зубожіння. Останнє стало великою мірою результатом державної байдужості до самих бідних верств населення, які ніяк не змогли впоратись із своїм малоземеллям.

Перетворення натурально-споживчого господарства селян в капіталістичні форми проводилося кволо з байдужими до реформування поміщиками. Було неможливо еволюційним шляхом, борючись з інертністю суспільства при розгортанні цього процесу, владнати земельні справи. Зокрема, навіть закон 1906 р. про індивідуальну власність викликав чималий опір суспільства⁴.

П. Столипін намагався прискореними темпами реформувати суспільство. Спосіб життя селян в общині наклав на них свій відбиток. Він віками складався і згуртовував людей навколо загальних потреб общини. Підприємництво, котре було закладено в основу кустарництва селян, змінювало їх погляди на суспільне життя.

У нових складних умовах швидко народжувався менталітет індивідуального дрібного виробника, який дбав про заробіток і мав дуже велику працездатність. Він у кустарно-ремісничій промисловості поділявся на різні типи. Народжувалося розшарування общинного селянства — з одного боку, поява найманого виробника, з іншого — дрібного виробника (підприємця) й скупника, котрий використовував найману працю.

Традиційна зайнятість у сільському господарстві для великої кількості селян змінювалася кустарництвом. У селах, що прилягали до міст, більш швидко поширювалося кустарництво і поступово вони перетворювалися в містечка, котрі обслуговували вже не селянські запити, а міські — у виготовленні взуття, меблів, одягу тощо.

Дуже цікавий кількісний склад кустарів і ремісників в Україні у 1912 р. Такий соціальний поділ кустарів і ремісників по групах можна поширювати на весь період до кінця 1926/27 року, мотивуючи це тим, що приватногосподарська система кустарно-ремісничого виробництва до 1928 р. суттєво не змінювалася⁵.

Склад дрібних виробників	Кількість	У відсотках
Підприємці-власники, господарі кустарно-ремісничих промислів	84,869	24%
Кустарі і ремісники в майстернях, промислах, кооперативах	68,434	18%
Наймані робітники, кустарі	176,395	50%
Учні	28,598	8%

Поділ працівників за різними соціальними позиціями свідчив про складну систему взаємовідносин в кустарно-ремісничій промисловості. Господарі промислів і підприємці-власники у кустарно-ремісничому виробництві були облікованими й представляли дрібних держателів капіталу, які акумулювали на собі всю владу в цій галузі промисловості. До них ще додається скупник. Він не реєструвався як господар кустарних промислів, але ним по суті був. Чисельність кустарів і ремісників у кооперативах не дає повної уяви про загальну їх кількість, бо "надомні" виробники в містах і містечках та "подвірні" у селах і містечках не зараховані в цей облік.

Капіталізація таких промислів спочатку була дуже малою і переважно складалася з інвестицій скупників, що вкладалися у виробництво кустарів. Такі промисли були більше поширені в селах і в містечках, відрізняючись від кустарного виробництва на промисловій півночі, де його характер ставав більш подібний до дрібної заводської промисловості, котра визначалась як мануфактура (тому що у ній ще не зустрічалися машини)⁶

В огляді кустарно-ремісничої промисловості О. Рибников відмічав існування домашніх, подвірних промислів кустарів і ремісників та людей із "побічним заняттям". Він їх відокремив від селян, як "ті господарства, які не продають своїх виробів описанню (авт. — як кустарному) не підлягають". У той же час О. Рибников визначає інших кустарів так званих керівників, як правило, хазяїв промислу: " Але їх ні в якому разі не можна співставляти з виробництвом, в якому керівництво промислу зовсім відокремилася від виконання кустарних робіт"⁷ Таким чином, кустарі і ремісники, що не підлягали опису, в огляді О. Рибникова були відокремлені і відповідно віднесені до складу селян, бо вони повсякденно жили ще життям останніх. Крім того, подібні виробники бідно і злиденно існували як наймані у ремісничих майстернях у містах і містечках, не маючи ніяких перспектив для іншого життя. Пайовий внесок до наступної сходинки в суспільстві перекривав їм до цього шлях.

Кустарі і ремісники в умовах товарно-грошових відносин миттєво інтенсифікували виробничу діяльність, стимулюючи її до необхідного великого виробництва товарів і продуктів (спеціально виготовлених поза сімейним споживанням) на продаж. Вони розширювали ступінь кваліфікації нового самостійного виробництва. У міру її зростання відбувалися зміни у характері й якості праці. Поступове зростання рівня кваліфікації, індивідуальної майстерності у виготовленні різних виробів сприяло якнайшвидшому відокремленню ряду професій у самодостатнє кустарне виробництво. Кустар-індивідуал вже обходився без тривалої спеціальної підготовки у майстерності, котра раніше ретельно проводилася у ремісничих майстернях з учнями. Разом із тим затягування

навчання у майстра і відробітку підмайстрів в останнього завжди були економічно вигідними йому. Праця підмайстра мінімально оплачувалася й розтягувалася на роки. Згодом через обмеження доходної статті у ремісника в радянському періоді розвитку кустарно-ремісничого виробництва працю підмайстрів було обмежено двома роками⁸.

Кустарі були переважно кмітливими й енергійними людьми. Перебуваючи на низу соціальної ієрархії, вони зуміли з вигодою для себе зрозуміти економічні зміни і можливості та долучитися до нових відносин як самостійні виробники. Селяни (що лишалися частково в сільському господарстві), як вмілі подвірні майстри ремісничої справи приробляли до своєї сільськогосподарської праці вмінням в міжсезонний період виготовляти різні вироби. В таких умовах подвірне кустарництво давало селянину навіть більший прибуток, ніж його незначне сільське господарство.

Байдужість влади і низька економічна культура колишнього селянина дозволили скупникові вміло підійти до охоплення великої маси населення в Україні кустарно-ремісничою працею. В минулому селянин, в нових обставинах підприємницького життя він часто існував в умовах нещадних комерційних поразок, під тиском конкурентів. Зазнавши їх дії, кустар та ремісник зверталися до скупника. В ремісничих майстернях такий новий підприємець, який вийшов із відповідного середовища (на заклик споживчого попиту ринку), вже був самостійним дрібним виробником. Він зазнавав жорсткої конкуренції і теж опинявся у скупника в залежності.

Кустар виробляв продукцію в більш ширшому обсязі, ніж ремісники — майстри за замовленням. Звичайно він працював по 16–18 годин. Порівняно з майстрами в нього не було окремої майстерні та налагоджених зв'язків із виробником. Залежно від ступеня розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві й ремісничому виробництві розвивався широкий тип працівників — різних за своїм становищем кустарів.

У радянський період кустарі й ремісники як представники приватногосподарського сектора економіки не були помічниками нової влади. В перші роки радянської влади їхні засоби виробництва були навіть частково націоналізовані. "Середня" частина кустарно-ремісничих працівників мала свій інструмент, промислову справу, напрацьовані постійні замовлення у споживача. Як усталені майстри, останні пристосували виробництво до нових умов і не збиралися все це міняти на найману працю в державному секторі. Вони розраховували лише на власні сили, пам'ятаючи, що держава не допомогла їм навіть у надто скрутних обставинах (чи то через малоземелля, чи то внаслідок виходу з ремісничого виробництва через тяжку працю підмайстрів). Досвід та надія тільки на власні сили в період

товарно-грошових відносин створили у дрібного виробника стійкий характер індивідуала, який не прагнув колективної праці.

Середня частина кустарів і ремісників свій більш високий рівень кваліфікації не рівняла з іншими майстрами та підмайстрами, як із менш кваліфікованими працівниками, а тому не хотіла розподіляти результати праці порівну. В 1918–1920 рр. вони по-різному, відповідно до свого попереднього соціального становища, влаштувалися в радянському суспільстві. Більша частина кустарів і ремісників, що ледве зводила кінці з кінцями (велика сім'я, невігідний низькооплачуваний промисел, особисті якості майстрового, пов'язані з невисокою продуктивністю праці й т.п.), пристосувалася до умов життя за радянської влади та використала свій шанс в організації кооперативів або комун. Вони вперше змогли створювати свої майстерні і мати належний інструмент за допомогою дотацій влади, списаних верстатів із непрацюючих заводів та фабрик. Крім того, вони не вносили пайовий внесок й інші збори під час вступу до кооперативу (як було прийнято до революції). Такі кустарі та ремісники організовували свою самостійну діяльність, про котру раніше не могли собі й мріяти. Влада дала їм можливість усвідомити своє місце працівника в радянському кооперативі, артілі, промислі, вибратися з безграмотності, приєднала їх до громадського життя. Пригноблений і безграмотний кустар відчув себе частиною нового, радянського суспільства. Він добровільно вступав у комуни, кооперативи, в комітети по боротьбі з "буржуазією". Жіноча праця із сімейного кустарно-ремісничого цеху поступово інтегрувалася в радянські економічні форми — комуни, артілі, кооперативи тощо.

Більша частина працівників кустарно-ремісничої промисловості мала найнижчі заробітки і ледь животіла. За дореволюційними підрахунками О. Рибникова, вона становила близько 65%. У той же час підприємницька частина успішно пройшла тяжкі роки воєнних випробувань й ще більше зміцніла за рахунок неконтрольованого підприємництва під час лихоліття.

Кустарно-ремісниче виробництво змінило свої риси у радянську добу. Відсутність великої промисловості, яка не працювала у період світової й громадянської воєн, вплинула на більш широкий попит на товари кустарно-ремісничого виробництва. Ініціативні майстри, дрібні виробники зуміли підняти свій рівень життя. Безробіття та руїна після громадянської війни призвели до того, що представники різних верств населення вимушені були працювати у простому кустарному виробництві, щоб не загинути. Так, аби заробити хоч якісь кошти для існування у місті, вихідці з інтелігенції, військові виготовляли гуталін із простих підручних компонентів; замість махорочного виробництва вручну у сім'ях набивали тютюном гільзи. Користувалося попиту також і самогоноваріння⁹. Населення виживало, як могло. Більшість ледь животіла, проте інша частина

змогла все ж збагатитися. Соціальний портрет кустаря й ремісника в той час виглядав нетипово, він вбирав риси з інших верств населення.

Влада в радянський період висунула завдання переходу до індустріального розвитку. Для нього були потрібні наймані робітники. Модернізаційні процеси в суспільстві визначили існування в майбутньому суспільстві тільки найманого колективного робітника, який повинен вписатися в єдиний радянський виробничий колектив.

З початку радянської влади у 1919 р. в Україні проголошувалися заклики об'єднати селянство і кустарно-ремісниче населення у "мережу виробничо-споживчих комун". Вони знайшли підтримку тільки серед найбідніших верств населення, решта займала очікувальну позицію. В комунах, куди були залучені у той період найбідніші верстви кустарів та ремісників поряд із бідними селянами, були тяжкі умови життя. Дуже яскраво змальовує ситуацію в Україні передовиця газети "Кооперативное слово": 3 серпня (1920 р. — прим. авт.) відбулися збори в селі Карачковці, на яких заслухали доповідь про реалізацію завдань трудової кооперації серед селян: "Після того, що ти пережив, перетерпів і переніс на своїй власній шкірі за останні два роки війни бідноти з панством, ти вже мусиш знати, хто твій друг, а хто твій ворог. Ти є той бідняк, той робітник, той селянин, по спині котрого гуляли нагаї й списи німецько-гетьманських, денікінських та польських розбишак. Ти той з Волині і Поділля, якому польська шляхта зруйнувала хату, забрала хліб і коней. Терплячи голод і холод, слабуючи на тяжкі хвороби, турбуючись за долю покинутих сімей, задущуючи в собі свої власні болі, зімкнувши уста, ти борешся за визволення з пансько-хижацького ярма всієї скривдженої, обдуреної, важко працюючої бідноти. Бідняк іде розплачуватися з буржуазією за її глум над бідними, за всі страждання. Обдертий, порою босий, часто голодний ти розбив Колчака, Юденича, Денікіна. Ніхто, як ти, загнав ватаги зрадника Петлюри під самі Карпати. А люту польську шляхту, яка грабувала ваш хліб, коней, худобу, палила ваші хутори і села, ти женеш під німецько-чеську границю. Тяжка правда, кривда, біль і гнів жене на таку боротьбу. Пригадай, що робили з тобою поляки, скільки згоріло сіл на Україні, скільки забрано хліба, рогатої худоби, свиней, птиці, скільки загнано шляхтою до Галичини і Польщі і не повернулося додому. Тобі є за що битися. Панські кати, запроданці боляче і гостро різнули по живому серцю. Для "визволення" України від "чужинців-большевиків" привів сюди Петлюра поляків. Але це визволення відоме з часів гетьманщини і німців, яких теж привів Петлюра. Ще не видужали спини від рубців німецьких та мадярських шаблук і нагаїв гетьманських гайдамаків, як Петлюра із своєю кампанією самостійників, прикриваючись назвою "друзів народу", привів нових "визволителів" — панів шляхтичів. І шляхта

визвольна забирала хліб, худобу, знущалась і забивала. Ось те визволення, що принесли українському трудовому народу польські поміщики... Тепер в трудовій кооперації необхідно об'явити війну із спекуляцією. В радянській державі не повинно бути паразитів. Треба будувати трудову кооперацію і самі селяни повинні приймати участь у трудовій кооперації, роботі кооператорів, де іноді сидять спекулянти під вивіскою "споживчого товариства". До правління треба вибирати бідних і чесних людей через те, що куркулі і спекулянти є "одного поля ягода" і хочуть набити собі кишені. Збори вибрали собі комітети бідноти для захисту інтересів бідного люду в кооперативах"¹⁰.

Ця емоційна доповідь показала ступінь існуючої на той час скрути. Більшовики проводили "переломну" кампанію по об'єднанню його в єдину форму кооперації — у Центроспілку, в якій повинні були уживатися і приватногосподарські кооператори, й спекулянти, котрі засіли під вивіскою "споживче товариство". У проведенні великої кампанії щодо кооперування населення були задіяні широкі верстви дореволюційних структур, які залишилися в Україні: старих кооператорів, кооперативних підприємницьких товариств, спілок із певним дрібним капіталом в обороті, котрі влада прагнула підпорядкувати для своєї головної мети — модернізації країни. В 1920 р. це було зробити досить не просто, оскільки дрібні виробники не бажали добровільно кооперуватися в єдину організацію — Центроспілку, підпорядковану радянським органам — Наркомпроду та ВРНГ¹¹.

Навесні 1920 р. ситуація була складною. У статті газети "Кооперативная жизнь в Киеве" зазначалося: "Під головуванням Ф. І. Крижанівського відбулося засідання ради українського комітету, на якому були присутні представники Українбанку, Централу, Дніпроспілки, Крайспілки, Союзбанку, Страхспілки, Споживача, Книгоспілки, Полтавської споживчої спілки й ін. Заслухано центральну доповідь по об'єднанню всієї кооперації та було складено кошторис по утриманню Кооперцентру у м. Києві на суму 250 тис. руб. Крім того, заслухано питання про скликання загальних зборів. Запропоновано провести облік наявних кооперативних складів на виконання постанов радянської влади по загальному кооперуванню"¹².

Газетні джерела особливо яскраво подавали події, які відбувалися в "переломному" 1920 р. Це був період початку загального кооперування населення. Дрібні підприємці чинили опір владі, хоча відкрито і не виступали проти неї. Навіть навпаки, "на виконання постанов"¹³ вони провели масові показові збори, на яких було поставлено завдання узгодження кошторису з утримання єдиного в Україні центру кооперування, а також продемонстровано лояльність до радянської влади.

В кооперативах у 1920 р., як відзначав на Всеросійській кооперативній нараді Д. Мануїльський, "ще не здійснився свій Жовтень"¹⁴. Радянська влада не могла впоратися з українською дрібнотоварною системою. Дрібне підприємництво спромоглося вижити і примножити свої прибутки. В Україні початку 1920-х рр. ще продовжували розвиватися капіталістичні відносини в кооперації. Це проходило в умовах тиску радянської влади, коли у щоденній конкурентній боротьбі за своє існування з більш великим виробником розорювалися ремісник та кустар.

В кооперативній пресі початку 1920 р. пропонувалися економічні схеми подолання злиднів у суспільстві, розробки, спрямовані на подальший розвиток господарських можливостей кооперації, котра в той період набула першорядного значення в суспільстві. В результаті кустарно-ремісничя промисловість в період розквіту приватного господарських відносин в Україні майже перестала існувати на папері радянських зведень, а дрібні виробники розчинилися у суспільстві під виглядом різних верств населення з їх повсякденним життям й товарним виробництвом для ринків через скупників. Тільки поодинокі газети вказували на існування останніх. Наприклад, газета "Кооперативный бюллетень" в Харкові на своїх сторінках повідомила, які норми харчування мали кустарі за радянської влади¹⁵: "Нормы снабжения рабочего населения Украины" (По норме "А"). До цієї норми не підходили працівники кустарно-ремісничої праці. Вони відпускались по заниженій нормі харчування, не дивлячись на те, що 60% з них були бідняками і працювали по 14–17 годин на добу, як трудівники. Кустарі постачалися за нижчою нормою: "По норме "Б" снабжаются : члены семейств рабочих, служащих, кустари и ремесленники, не эксплуатирующие чужого труда, работающие одиночно или артельно, по заданию государственных или общественных учреждений. По этой норме выдавали следующий паек:

- Хлеб — 30 фунтов в месяц.
- Крупа — 3,75 фунтов в месяц.
- Овощи свежие — 20 фунтов в месяц.
- Сахар — 0,5 фунта в месяц.
- Чай и кофе — 1/8 фунта в месяц.
- Соль 1 фунт в месяц.
- Табак — 1/8 фунта в месяц.
- Спички — 1/2 коробки в месяц.
- Мясо, рыба отсутствуют в норме "Б" (у рабочих — 2–4 фунта в месяц).
- Жиры отсутствуют.
- Мыло отсутствует"¹⁶.

В обслідуванні Межигірської художньо-керамічної школи, де готували кустарів і ремісників керамічної справи в 1920 р. встановили харчування учнів за пайком (на 1 учня в місяць): 23 фунта борошна; 1 фунт солі; 0,5 фунта цукру. Перевіряючі написали, що "учні і службовці в школі голодують" і просили підвищити утримання з 200 до 800 руб. на день¹⁷.

На початку відбудови народного господарства, в 1920–1921 рр. кустарно-ремісничє виробництво під проводом дрібного капіталу набувало якості успішно працюючої провідної галузі в умовах, коли велика промисловість не функціонувала. До цього якісного стану додався і організаційний початок нової економічної політики, яка через відміну дореволюційного оподаткування і невстановлення ще нових його форм привнесла повсюдне особливе пожвавлення у дрібнотоварному виробництві України. На той час селяни одержали від радянської влади певну частку землі в особисте користування, а кустарно-ремісничє промисловість (яка працювала на потреби держави) — списані з непрацюючих фабрик та заводів механічні засоби. Позбувшись головного свого ворога і конкурента — великого капіталу, дрібні виробники як підприємці добре відчували себе. Податкові обов'язки були ще не вибудовані в радянському законодавстві, й усе, що міг напрацювати дрібний виробник в умовах товарного голоду, давало прибутки, можливість вільно обміняти продукцію або продати. Дані 1921 р. показують бурхливе зростання кустарно-ремісничєго виробництва в Україні¹⁸. За ними відчувається, як кустарі і ремісники дуже обережні в своїх діях, виявляли загальну підтримку безподатковому періоду відновлення приватногосподарському розвитку.

Сприяння радянської влади дрібним товаровиробникам дало можливість зростати останнім, у тому числі в кустарно-ремісничій промисловості, нагромаджувати особисті капітали. Проте вже з 1922 р. з введенням оподаткування влада почала відбирати значний відсоток прибутку дрібних виробників. І така нова форма підпорядкування, яка "зрізала" податками їх додаткові прибутки, призвела до тіньової схеми виробництва, яке майже вільно існувало в умовах слабкості контролю з боку радянської влади.

Більшовики намагалися з весни 1921 р. виробити в мирних умовах життя країни особливу форму взаємовідносин з кустарями і ремісниками. Вона повинна була загальмувати розквіт приватногосподарських відносин у період підготовки до нового "перелому" населення до одержавлення. Таким чином влада хотіла економічно забезпечитися та обмежити дрібних власників в додаткових прибутках. Вона почала переслідувати їх тіньове, майже неловиме виробництво. Дрібний приватник як у кустарно-ремісничій промисловості, так і в сільському господарстві у 1921–1923 рр., існуючи окремо від радянської влади (без реєстрації в органах останньої, без контрактних взаємовідносин із нею), провадив незалежне

життя і виробництво, торгуючи своїм товаром на базарах, або у взаємовідносинах із скупником жив значно краще робітничого класу, до лав якого більшовики бажали його долучити. У кустарів і ремісників під час непу був з різним рівнем, але забезпечений побут. Товарний голод в країні сприяв їхнім доходам. Наприклад, кооперативна газета свідчила про достаток у сім'ях дрібних містечкових виробників (на наш погляд у самостійних майстрів або тих, хто тримав промисли), де "дружини ремісників як пави вдягалися, щоб шикувати перед місцевими жителями"¹⁹.

Безумовно, верхівка кустарно-ремісничих виробників жила відмінно від інших його працівників завжди, і навіть в період радянської нової економічної політики. Її можна порівняти з верхівкою у сільському господарстві, одноосібними господарями або так званими "куркулями", які мали найманих робітників та допоміжні механічні пристосування у виробництві. Впровадження нової економічної політики і затримка оподаткування майже до 1922 р. принесли додаткові прибутки майже всім кустарям і ремісникам. Але надалі після встановлення широкого оподаткування дрібні підприємці остерігалися викриття їх тіньового виробництва, особливо в 1922–1923 рр. Тоді оподаткування досягло максимальних показників та разом із різними формами одноразових зборів мало забрати до 100% від опублікованого прибутку виробників.

В 1923 р. кустарі й ремісники у період максимального тиску з боку держави через оподаткування були охоплені максимальними зборами за шкалою індивідуальних доходів. Зупинялися, щоб не сплачувати податки, майстерні, промисли, кооперативи. Кустарі в сільській місцевості становилися селянами, з міста виїжджали на село, змішувалися з іншими верствами населення. Але ринок при цьому, як не дивно, не зменшував торгівлю кустарно-ремісничими товарами. У той час, не зважаючи на статистику зменшених показників кількості продукції в кустарно-ремісничому виробництві, тіньовий бізнес дрібних приватників значно зростав. Проте 1924 р. їх змінив першими податковими пільгами.

В 1925–1926 рр. кустарі і ремісники перестали критися в тіньовому виробництві. Були випадки, коли підприємці вдавали із своїх промислів кооперативи, що потребують державної допомоги і пільг. Про останніх неодноразово писали в газетах і засвідчували їх існування при різних ревізійних перевірках²⁰.

Життя кустарів і ремісників в той час було набагато ситніше, аніж робітниче. Однак держава пішла на це заради відновлення народного господарства і далекої мети — обрахувати їх для контролю. Радянська влада, щоб не боротися відкрито з тіньовими підприємцями, перейшла до політики пільг в дрібнотоварному виробництві, аби забезпечити хоча б частковий контроль у його обліку та звітності. Й на кінець 1926/27 року

дрібна підприємницька стихія за допомогою наданих пільг не помітила як опинилася під контролем держави. Кустарі і ремісники, які у переважній кількості не відкривали своє виробництво перед владою, намагаючись розчинитися в інших верствах населення, почали відкривати кооперативи, артілі, намагаючись одержувати пільги на придбання сировини.

Пільговий період нової економічної політики в кустарно-ремісничому виробництві був найсприятливішим для розвитку дрібнотоварних господарств. За рахунок сировини (за державними розцінками) і приховування від оподаткування додаткової прибуткової частини продукції дрібний виробник-власник одержав у той період найбільші прибутки, які не вкладав у розширення виробництва, а розтрачував їх, не вірячи в перспективу розвитку приватного господарства. Лозунг радянської влади про те, що вона прийшла назавжди, спотворив засади нагромаджувального життя багатьох дрібних виробників-власників в кустарній промисловості й спонукав до нехарактерного для них — бездумного марнотратства, аби хоч на деякий час відчути себе "хазяїном життя".

На 1 жовтня 1925 р. українській кооперації було надано товарного кредиту в 24,7 млн. руб., Держбанком — 40 млн. руб. через Наркомфін — довгочасних позик на 445 тис. руб.²¹

Кустарі і ремісники-підприємці, що виходили з тіньового виробництва, відрізнялися від найманих виробників за способом свого життя і вмінням використовувати найману працю. За радянської влади тільки в пільговий час 1925-1926 рр. вони почали відчувати себе більш вільними у повсякденному житті людьми та майже відкрито хазяїнували в радянській країні, як і в дореволюційний період. Велика частина попутних виробників (як влада визначила, чиновників із дореволюційних урядів, військових, з духовенства, підприємців та ін.) пристроювалася до кустарів і ремісників в сприятливий період пільг у цій галузі і захопила керівні посади в кооперативах, промислах, товариствах.

Завдання радянської влади не збігалось із індивідуальними бажаннями кустарів. Останні хотіли користуватися сировиною за державними розцінками, а одержувати прибутки за комерційними цінами (ринковими): "Проблема життя кустарів полягала в бажанні вибитися до кращого положення, а через загальний кооператив вони не могли цього досягти. Кооператив вони уявляли як спосіб одержати державну сировину, яка їм була не по кишені на приватному ринку. Вони, через радянську владу, яка хотіла спертися на бідні верстви в дрібному складному підприємстві, одержували сировину"²².

В цей час з'явилася велика кількість спритних скупників, які навіть не пускали у виробництво державну сировину, а продавали її на ринку. Так, приміром, філія кооперативної спілки на Дніпропетровщині до 50%

одержуваної сировини для держзамовлень реалізовувала за ринковими цінами²³.

Дрібні виробники, щоб одержати пільги, у своїй більшості намагалися показати всім своїм зовнішнім виглядом та повсякденним життям причетність до життя робітників радянської системи, щоб тільки одержати різні державні допомоги. Й незважаючи на всі способи маскуванню приватногосподарського і підприємницького життя, контрольні ревізійні органи влади навіть при незначній перевірці виявляли їх подвійні стандарти, викривали в кооперативах великі збитки для держави в їх діяльності та повну байдужість до розвитку народного господарства. "Внаслідок ревізії Одеської кооперативної філії за 1924 р. було виявлено її склад у 115 осіб, який по суті не пристосований до кооперативної праці. В кооперативній Одеській філії, де планові начала повністю відсутні широко займалися постачанням сировини приватному ринку. Таким чином, наданий державний кредит використовувався на 50% для задоволення потреб приватного ринку"²⁴. Далі контрольні органи виявили: "Філія закупувала товари з оптових складів низових кустарно-ремісничих кооперативів і перепродувала їх на ринку, одержуючи комісійні від 6 до 12%"²⁵.

Практично у своїй роботі Одеська філія замінила скупника й зайнявши його посередницькі функції в створюваній радянській економіці, наживалася з державних коштів, призначених бідним кустарям та ремісникам. "Становище справ у Київській філії було ще гірше. Вона дала 2 млн. рублів збитку. За балансом довелося списати 940 000 руб. В ній утримується великий дорогий апарат у 174 особи. Ревізійна комісія, виходячи з вищесказаного вимагає провести показовий кримінальний процес по їх кооперативній роботі і всіх здійснених зловживаннях. Голова ревкомісії, Подгасць"²⁶.

Таких зловживань було знайдено дуже багато в українській системі кустарно-ремісничого виробництва. Дрібні приватники без належного догляду за державною допомогою в кустарно-ремісничому виробництві вміло використовували всі можливості для власного нагромадження капіталів. Кустарі і ремісники-підприємці за допомогою вивісок кооперативів, товариств, артілей відкрито працювали на власний зиск на потреби ринку і таким чином замінювали скупника (в особі керівників філій) в кустарно-ремісничому виробництві. З цієї причини Український центр по кооперуванню кустарів та ремісників у промкооперацію було ліквідовано на засіданні політбюро від 23 квітня 1924 р.²⁷

Держава намагалася в пільговому періоді створити найманого виробника із щомісячною заробітною платою і таким чином підпорядкувати кустарів і ремісників. В пільговий період влада діяла у різних формах їх заохочення до контрактної роботи з державними

органами через промкооперативи. Замість бажаного вона одержала в той час кустарів і ремісників, які використовували всі способи власного збагачення, а тільки в зовнішньому вигляді вони показували бажані для влади колективні форми. Незважаючи на всі зловживання, які останні робили в кооперативах в 1925–1926 рр. влада продовжувала їх оточувати різними державними формами забезпечення й новими формами життя в колективі, котрі б приводили їх до реєстрації і контрактації у радянських установах. Навіть за таких умов — бажання держави підпорядкувати за будь-що кустарів і ремісників — на кінець пільгового періоду в Україні у промкооперації була лише незначна частка зареєстрованих. Наприклад, за неповними даними демографічного перепису ЦСУ від 17 грудня 1926 р. в УСРР регіоні тільки в містах згідно з переписом нараховувалося:

- кустарів-одинаків — 17 000 чол.;
- некваліфікованих робітників — 80 000 чол.;
- декласованого елемента — 21 000 чол.

Разом вони становили 120 000 чол., яких слід помножити, щонайменше на 3, щоб визначити загальну кількість осіб із сім'єю, тобто 360 000 осіб²⁸.

Таким чином, навіть в пільговий період для кустарів і ремісників майже нічого не змінилося. Радянська форма кооперативного виробництва була зареєстрована у звітності для влади, а у побуті у кустаря та ремісника продовжували існувати приватногосподарські індивідуальні складові його життя: незареєстрований сімейний кустарний промисел, учні, які відігравали роль найманих робітників та приховані умови повсякдення — повноцінна їжа з базарів, краще домашнє начиння, одяг, взуття тощо. Тільки найменший відсоток збіднілих кустарів і ремісників перейшов до радянського колективного життя в кооперативах щоб, одержавши державну допомогу, займатися індивідуальним підприємництвом. Такі збіднілі кустарі об'єднувалися в артілі, які дотувалися з державних органів як показові, як в свій час комуни, які повинні були своїм прикладом рівноправного життя в колективі доводити перспективи радянської влади в Україні. В архівних матеріалах вказуються такі приклади: "Кустарі входили в загальний кооперативний підряд. В ньому вони працювали, ледь досягаючи норми і важко виконували план державних замовлень. Але головне — вони спромоглися красти потихеньку, при цьому з обмежених сировинних норм, бракували виробу кооперативного кустарного виробництва продукції (вовну, шкіру, махорку, мило, металеві, продуктові виробу або напівфабрикати тощо). Бо вони не були ж свої, а кооперативні, тобто державні. І з цією психологією кустарі переростали в найманих робітників спочатку кооперативу, потім державних заводів і фабрик. Стійке бажання все прибрати до своєї хати, "по-хазяйски" відтворило складний перехід дрібних виробників самостійних підприємців у власній

справі, в Україні, де пролетаріат складався саме із цієї складової, особливо поширилася ця складна психологія у загальному державному виробництві за радянські часи"²⁹.

Повсякденне життя кустарів і ремісників було дуже різноманітне, бо відображало у кожного представника останніх рівень його становища на соціальній драбині. Кустарі і ремісники були неоднорідними як до радянської влади, так і під час її складних перетворень аж до 1930-х рр. особливо в Україні, в якій панувало дрібногосподарське виробництво. В кустарно-ремісничому виробництві воно складалося з кустарів-одинаків, надомників, подвірників, а також кустарів і ремісників — підприємців, кооператорів, промисловиків, майстрів, учнів, підмайстрів, некваліфікованих робітників, так званих (за радянською термінологією) декласованих елементів і скупників — в кустарно-ремісничій промисловості. Між всіма групами завжди існувала суттєва різниця, як між найманим робітником в кустарному виробництві і підприємцем (до яких можна додати так звані декласовані елементи, що в минулому становили панівні класи зовсім з іншим життям щодо кустаря — військових, духовенства, інтелігенції, державних чиновників).

Здобутки, які одержували кустарі і ремісники, визначали спосіб їх життя і праці. Для кращого або навіть привілейованого життя в кустарно-ремісничому виробництві чи в кооперативі, чи промислі всім перешкоджав пай (пайовий внесок), який найманий кустар чи ремісник не міг сплатити. Тому його здобуток зупинився на стабільній найнижчій відмітці, який не перевищував ценз найманого робітника, (як і в приватногосподарській системі до 1917 р.). Найманих робітників було раніше близько 60% серед кустарно-ремісничого населення, то ж і доля в них була злиденна. Саме на них орієнтувалися всі пільгові поступки влади, до яких пристосовувалися й інші. На другому кінці (майже 24%) знаходилася найбільш забезпечена група, яка в радянські часи приховувала своє становище. Інші знаходилися посередині.

Під кінець пільгового періоду для цих верств працівників в кустарно-ремісничій промисловості оголошувалися нові, покращені способи подальшого повсякденного життя і праці. Наприклад, в газеті "Кооперативне життя" повідомлялося про Всесоюзну нараду кустарної промисловості, що відбулася наприкінці лютого 1926 р. в Москві. За основну форму розвитку кустарної промисловості нарада визнала тільки промислову кооперацію, зазначивши водночас, що по республіках велику вагу має через побутові особливості організація в кооперативи товариств кустарів-одинаків. Нарада підкреслила особливу важливість упорядкування постачання сировини та напівфабрикатів цілеспрямовано до кооперативної кустарної промисловості. Щоб налагодити фінансування в ній, нарада визнала за необхідне закласти спеціальний кустарно-промисловий банк³⁰.

Користуючись загальним положенням про фонд кооперування бідноти, затверджений Вукопромкредитспількою та директивами, одержаними від президії контрольної ради спілки, правління Харківської кооперативної спілки остаточно затвердило положення про фонд кооперування бідноти (ФКБ). Він займався видачею довготермінових тривалих позик на придбання машин, інструменту, короткотермінових позик для заготівлі сировини і матеріалів, окремих позик від складо-сировинних товариств також на покриття пайових та вступних внесків. ФКБ видавав також кошти на облаштування колективних майстерень для бідніших кустарів і ремісників. Кошти збиралися із прибутків кооперативів, де цей фонд існував від профспілки. ФКБ видавав позики та інші допомоги тільки найбіднішим і за постановою правління.³¹ Зокрема: ФКБ допомогла відкрити кустарно-промислову школу у Вільшанському районі³².

Після законів 1927 р. для розвитку загального кооперативного підряду у взаємовідносинах із владою почали діяти адресні допомоги держави. За цих обставин змінювалися умови життя кустарів і ремісників. Газета "Кооперативне життя" писала: "В кооперативах кустарі і ремісники працювали, ледь досягаючи норми, і важко виконували план державних замовлень. Але, головне, вони спромоглися красти потихеньку, при цьому з обмежених сировинних норм, бракували під час своєї праці вироби кооперативного кустарного виробництва, сировинної продукції (вовну, шкіру, махорку, мило, металеві, продуктові вироби або напівфабрикати тощо). Бо вони не були ж свої, а кооперативні, тобто державні. І з цією психологією кустарі переростали в найманих робітників спочатку кооперативу, потім державних заводів і фабрик. Стійке бажання все прибрати до своєї хати, "по-хазяйськи" відтворило складний перехід дрібних виробників, самостійних підприємців у власній справі в Україні, де пролетаріат складався саме із цієї складової, особливо поширилася ця складна психологія у загальному державному виробництві. Радянська влада дивилася на кустаря (у першу чергу кооперованого) як на трудящого спільно з хліборобом і фабричним робітником"³³.

За газетами помічалось, що влада у той час сама потребувала матеріальної допомоги, яку хотіла одержати від кустарів і ремісників на індустріалізацію через державну позику з допомогою облігацій. Всі сторінки кооперативних газет того періоду рябіли оголошеннями про індустріальну позику. Обов'язкові внески кустарів і ремісників, які гуртувалися в кооперативах, артілях, промислах промкооперативного центру, забирали із щомісячної невеликої плати у середньому від 60 до 120 руб. відсотки на обов'язкову індустріальну позику, на АВІАХІМ, на допомогу безпритульним дітям, на агітаційні клуби, на дитячі майданчики тощо³⁴.

Кустарів і ремісників суттєво оббирали щомісячними позиками, які показували іншим неорганізованим дрібним виробникам, що краще жити в умовах самостійного виробництва. Але тільки дуже невелика частина могла дозволити собі самостійне життя. Скупники або інші підприємці в кустарно-ремісничій промисловості вміло тримали в підпорядкуванні все дрібне виробництво і не давали радянській владі заволодіти кустарем і ремісником. Кооперативна система державних органів влади, що намагалася відсікти підприємців в дрібному виробництві, в той же час намагалася згуртувати найманих кустарів і ремісників в артілі та кооперативи, щоб надалі вони одержали підтримку кооперуванню в приватногосподарській кустарно-ремісничій промисловості. За допомогою пільг тільки в кооперативах з 1927/28 р. радянська влада даремно мала надію перетворити дрібних приватних господарів в найманих радянських робітників.

Кустарі і ремісники з 1926 р., коли їх почали обмежувати в пільгах, йшли працювати туди, де їх ще можна було одержати. Вступаючи до лав радянських кооперативів, вони привносили своє індивідуальне ставлення до повсякденного життя і праці в них через крадіжки сировинних матеріалів, напівфабрикатів та виготовлених товарів. А скупники, підприємці чи інші (з радянської термінології того часу) декласовані елементи, що змогли оволодіти правліннями кооперативів для свого підприємництва, вибудовували свій характер життя, який ішов всупереч радянським бажанням перетворення дрібних виробників. За таких умов найбільше страждали несамотійні кустарі і ремісники: "Кооперативное товарищество "Самоход", существующее уже 5 лет хотело покупать необходимое сырье за наличные деньги, но правление отказало им. Правление скрывало 10 000 рублей собственных средств, обнаруживших ревизией. Идея накопления собственных средств была подорвана. Создалось мнение в товариществе, что паевые деньги — пропащие. Только с помощью кредитов кооператив сможет вырвать кустика из рук частного скупщика, и выполнит одну из главных задач, возложенную на кооперацию государством"³⁵. Те ж саме було і в інших кооперативах, артілях, промислах.

Центри, які формувала влада по кооперуванню кустарів і ремісників Укркустарспілку, Сільський господар і Кустекспорт — більш активно працювали в комерційному напрямі ніж в кооперуванні дрібних виробників. Завдання, що ставилися перед центрами нехтувалися, а натомість з'являлася в них більша наснага в комерційно-підприємницькій роботі. У радянській владі не вистачало в цей період коштів, щоб повністю забезпечити сировиною кустарно-ремісничє виробництво в кооперативах, тому вона дозволяла філіям кустарно-ремісничих союзів обмежену підприємницьку діяльність. Цим скористувалися дрібні підприємці, побудувавши на ній свою комерційну справу.

Побутові умови кустарів і ремісників були значно кращі за робітничі і селянські але більша частина жила в сильних обмеженнях за недостатком від 60 до 120 руб. Сім'я кустарів не могла викрутитися, бо повинна була сплачувати щоденно такі ціни: "Ціни на ринку: калоші — 3 руб., чоботи кустарні юхтові 16–20 руб., ситець 1 метр — 45 коп., ріж — 37,5 коп. за кг, крупа перлова, чи інша — ячнева — 37 коп. за кг, мука картопляна — 37 коп., мило — 5 коп. махорка кустарна — 20 руб. ящик, оселедець — 55 руб. бочка, цукор-пісок — 16 кг — 9,23 руб., масло селянське місцеве, кустарним способом виготовлене 35 руб. — 16 кг, яйця 100 штук — 4 руб., сало перетоплене кустарне — 9 руб. за 16 кг, картопля — 80 коп. за 16 кг, молоко — 2,7 руб. — відро, риба свіжа 6-9 руб. 16 кг."³⁶

В той же час, використовуючи слабкість влади та непідконтрольність кооперативів, дрібні підприємці, нарощували капітали (як скупники) з державних пільг. Вони у філіях на папері проводили роботу по кооперуванню кустарів і ремісників для радянських органів влади, а насправді займалися комерційною діяльністю.

Також дрібні виробники своїм повсякденним життям намагалися довести, що вони — члени радянських кооперативів, у першу чергу — робітники, й не працюють на вільний ринок, щоб отримати наступні пільги для свого власного виробництва від держави.

Пільговий період нової економічної політики у кустарно-ремісничому виробництві в Україні був найсприятливішим для розвитку дрібнотоварних господарств. За рахунок сировини за державними розцінками та завдяки приховуванню від оподаткування додаткової прибуткової частини виробництва дрібний власник одержував надприбутки, котрі не вкладав у розширення свого виробництва (через страх, що завтра відберуть). Він не збільшував і виготовлення товарів, а проживав доходи, не вірячи в перспективу розвитку приватного господарства у країні чи прятав. Дрібні підприємці виробляли товари повсякденного вжитку, одержуючи від населення натомість і гроші, і коштовності, і харчі, тощо. Скупники перекупаючи товари у кустарів і ремісників потім з великим баришем виторговували їх на ринку³⁷

Дрібні підприємці нагромаджували прибутки, використовуючи всі помилки влади і пільгову допомогу збіднілій частині населення. Вони пристосовувалися до різних умов, в першу чергу до зусиль влади кооперувати їх за пільговими умовами в державних кооперативах, артілях, товариствах.

Після 1927/28 року влада розпочала широку агітаційно-пропагандистську кампанію по втягуванню кустарів і ремісників саме у радянську систему кооперації. Більшовики обмежили пільгові надходження всім дрібним виробникам і спрямували їх в артілі або кооперативи з радянськими формами праці. Більшовики, таким чином, рахували, що в 1927/28 р. більш активно запрацює програма втягування кустарів та ремісників у радянський спосіб життя. Для цього влада взамін однобокому їх життю

(праця 12–17 годин на день) організувала "Масову роботу в Україні з дрібнотоварним населенням". Вона запроваджувалася (на прикладі промкооперативного союзу) у таких напрямках :

1. Ліквідація неписьменності в кооперативах — 24 000 чол.;
2. Ліквідація малописьменності — 7000 чол.;
3. Організація екскурсій для кустарів і ремісників — 150 000 чол.;
4. Клубна робота з виробниками — 60 000 чол.;
5. Робота в червоних кутках — 45 000 чол.;
6. Робота у сільбудах — 28 000 чол.

Крім того, додатково кустарям і ремісникам призначалася "Поглиблена радянська пропаганда" через:

1. Школу кооперативної грамоти, (в гуртках) — 5 000 чол.;
2. Семінари, делегатські збори для членів кооперації — 15 000 чол.;
3. Учбово-курсову роботу ;
4. Організацію відділу при Київському кооперативному інституті народного господарства — 40 чол.;
5. Організацію технікумів кустарної промисловості — 280 чол.;
6. Організацію 2-річних курсів при Київському кооперативному інституті — 45 чол.;
7. Організацію 3-річних курсів для інструкторів та окружних робітників — 135 чол.;
8. Однорічні технічні курси — 45 чол.;
9. Організацію курсів по підвищенню кваліфікації кустарів — 5 000 чол.;
10. Організацію кустарно-промислових шкіл — 20 000 чол.;
11. Місячні курси рахівників — 820 чол.;
12. Заочні курси кустарної освіти — 5000 чол.;
13. Науково-дослідну роботу ;
14. Створення кафедри промкооперації при ККІ (Київському кооперативному інституті).;
15. Створення Комісії промкооперації при Інституті марксизму — лєнінізму;
16. Організацію всеукраїнських музеїв, виставок кустарної промисловості;
17. Культурно-освітню роботу (Випуск: книгозбірок — 725);
18. Організацію додаткових клубів — 60 000 і червоних кутків (повсюдно);
19. Радіофікацію кінофікацію, спеціальні учбові, тематичні та хронікальні фільми"³⁸.

Проголошені ініціативи радянської влади щодо кустарів і ремісників з 1927/28 р. по втягуванню їх до промкооперативів та до радянського способу життя були ще далекі від самих подій. Влада тільки брала обов'язки забезпечити всім необхідним кустарів і ремісників згідно їх проголошення. Проголошуючи сприяння більшовики хотіли одразу обіцянку перетягнути на свою сторону кустарів і ремісників і ввести

останніх в колективне життя. Але вперше проголошена радянською владою зацікавленість в них, яка тільки проклала їм шлях навчання і нових можливостей, рівне положення з іншими представниками робітничих професій. Влада забезпечувала своєю увагою більш як 60% дрібних виробників, які знаходилися поза підприємницькою межею, і таким чином вона спрямовувала їх до колективного життя радянських кооперативів. Як і в свою чергу обертала дрібних виробників вимогами колективного повсякденного життя в радянському промкооперативі. Кустарі і ремісники за цією схемою повинні були увійти у радянську систему народного господарства.

Радянська влада надавала перспективу кустарно-ремісничій праці в промкооперації, охоплюючи її індивідуальні прояви широкими колективними справами, щоб відірвати дрібного виробника від індивідуального підприємницького життя і пристосувати його (з його складною подвійною психологією виробника і підприємця) до колективного існування в радянській країні із зрівняльною платнею. Всі намічені і опубліковані плани партії більшовиків, як завжди розбивалися в поперхові дії серед радянської номенклатури. Наприклад, серед культ просвітньої роботи "Кооперативні артілі замість культроботи, яку записали по вітчитам" на культ потреби — музики та інше. Зловживали: їли ковбаси (14 фунтів), бочку оселедця та пили вино. Загальні збори пайщиків постановили повернути гроші в загальні потреби."³⁹ Намагання влади змінити індивідуальне життя дрібних підприємців в кустарно-ремісничій промисловості, в першу чергу згуртовувало всіх кустарів і ремісників навколо органів преси та агітаційних мироприємств. Більшовики вважали найголовніше в процесі перебудови природи дрібних власників тримати їх під контролем своєї агітації. Але у своїй більшості кустар і ремісник вважали свої витрати на газети небажаними і як тільки могли відходили від них, і в результаті зривалися плани по їх радянзації через просту непередплату і байдужість дуже багатьох до газет. Наполегливе бажання влади вплинути на останніх передавалося в закликах: "Хто ще не передплатив газети "Кооперативного життя"? Є ще й такі, що глянуть в газету одним оком, та від передплати — скоком-боком!"⁴⁰

Влада з 1928 р. зобов'язала кооперативні центри максимально охопити громадською роботою всіх кустарів, щоб останні відчували себе не приниженою верствою населення, а будівниками нової країни. Кустарів, як майбутніх будівників нової країни влада бачила найманими робітниками на фабриках і заводах, а в перехідному періоді до них — найманими робітниками в кооперативах, які працюють на відходах і недефіцитній сировині. Кооперативним центрам найскладніше було відірвати кустарів від самостійної індивідуальної праці, яка, хоч і з великими складностями в житті, але забезпечувала їх, хоч і дуже низьким прожитковим мінімумом. Він залежав від умов праці в сім'ї, а в новому

промкооперативному житті відбувалася інша залежність від нових державних умов праці. В результаті намагань кооперативних центрів з кооперування кустарів і ремісників виявилися незаплановані їх прояви. В обзорі газети кооперативів "Взуттєвик", ми простежили життєдіяльність в минулому одноосібників, яких втягував центр до радянських форм кооперативів, артілей і фабрик. В газеті від номера до номера широко пропагувалася радянська колективна форма життя. Вона спрямовувала одноосібників в єдиний колектив кооперативу-фабрики від приватногосподарського індивідуального до життя найманих робітників. Прозорість взаємозв'язків у колективі виховувала у трудівників кращі індивідуальні якості. В усіх номерах газети підкреслювався позитивний загальний кооперативний спосіб життя усіх членів колективу. Влада поєднувала їх особисті дії до загальних завдань кооперативу-фабрики, які пов'язувала із загальними завданнями в країні. Не просто складався загальний колективний процес в кооперативі-фабриці. В усіх проявах колективного життя (колишніх індивідуалів) часто відчувалася байдужість, у минулому наполегливих і швидких у одноосібному виробництві робітників. Вони вишукували різні форми, щоб відлінути від загального робочого процесу. В газеті наприклад написали, що спостерігалася постійне лузання насіння багатьма в гардеробі, ..."зафіксували щоденно, не менше як з півгодини". "В роздягальні сидять і лузають насіння після приходу на роботу"⁴¹. Ніколи в індивідуальній роботі кустар і ремісник не гаяв так робочого часу. Він не тільки сам такого не робив, а й слідкував, щоб цього не зробили його діти або жінка. Недовиконання плану в радянських кооперативах ставало звичним явищем, яке маскували керівники промкооперативних центрів. Наприклад в газеті виявили свідоме завищення не зроблених програм: "...виконання з виробництва в кооперативах на 100–108% (було, більш бажаним ніж існуючим). Постійні перебої в постачанні, проблеми з сировиною, крадіжки — виказували про складне колективне життя в радянських кооперативах"⁴²

Таким чином, повсякденне життя кустарів і ремісників в нових кооперативах ще не складалося за радянськими планами, в 1920-х рр. вони ще мали можливість вибору. Найбільш характерним залишався приватногосподарський спосіб життя, який тривав до цього часу. Але і він був дуже різноманітним, відображаючи рівень свого положення в залежності від соціальної драбини на якій перебували кустарі і ремісники: від підприємців і скупників до найманих робітників. Кустарі і ремісники були неоднорідними як до радянської влади, так і під час її складних переходів аж до 1930-х років, коли самостійна вотчина кустарно-ремісничого виробництва обслуговувалася скупниками і непманами. особливо в Україні, в якій завжди панувало дрібногосподарське життя в радянський період до загального одержавлення.

- ¹ Газета "Кустарный труд", Одесса, 1912, 15 июля .
- ² ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5081. — С.23.
- ³ Газета "Село", Чернігів, 1903, 27 листопада.
- ⁴ Сидоровнин Г. П. Слепые поводыри: кадеты против Столыпина. // Правда Столыпина. Саратовский соотечественник. —1999. — С. 265.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5081. — С. 23, 26, 28.
- ⁶ Рыбников А. А. Мелкая промышленность России: сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. — М., 1928. — С. 31.
- ⁷ Там само. — С. 33.
- ⁸ ЦДАВО України — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4222. — С. 31.
- ⁹ Там само. — С. 320.
- ¹⁰ Газета "Кооперативное слово" Харьков, 1920, 28 января.
- ¹¹ РДАЕ (Російський державний архів економіки) Росії. — Ф. 484. — Оп. 1. — Спр. 144. — С. 12-14.
- ¹² Газета "Кооперативная жизнь в Киеве", К., 1920, 7 июля..
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 5356. — С. 7.
- ¹⁵ Газета "Кооперативный бюллетень", Харьков, 1921, 13 августа.
- ¹⁶ 1 фунт= 405,8 г
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 375. — С. 5
- ¹⁸ РДАЕ. — Ф. 169. — Оп. 6. — Спр. 222. — С. 14.
- ¹⁹ Газета "Кооперативне життя." Чернігів, 1921, 7 червня.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Газета "Кооперативне Життя", К., 1926, 10 лютого.
- ²² Там само.
- ²³ Газета "Кустар України", Харків, 1924, 1 вересня.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2070. — С. 113-116.
- ²⁵ Там само. — С. 113.
- ²⁶ Там само. — С. 114
- ²⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 48. — С. 68.
- ²⁸ ЦДАВО України — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 8190. — С. 1.
- ²⁹ РДАЕ. — Ф. — 340. — Оп. 7. — Спр. 5357, — С. 78.
- ³⁰ Газета "Кооперативне життя", К., 1926, 6 березня.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. — 1657. — С. 14.
- ³² Газета "Кустар України", Харків, 1927, 20 грудня.
- ³³ Газета "Кооперативне життя" Харків, 1927, 8 жовтня .
- ³⁴ Газета "Кооперативне життя" Николаев, 1928, 10 мая.
- ³⁵ Газета "Кустар Одещины", Одеса 1927, 5 вересня .
- ³⁶ Газета "Кооперативне життя", 12 березня 1926 р. № 6. — С. 4.
- ³⁷ Куприн "Яма". Собрание сочинений. Т. 4. — С. 173.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 8187. — С. 126.
- ³⁹ Газета "Коопероване життя", Харків, 1927, 8 травня.
- ⁴⁰ Газета "Кооперативне життя", Харків, 1928, 12 липня.
- ⁴¹ Газета "Взуттєвик", Чернігів, 1929, 11 березня.
- ⁴² Газета "Взуттєвик", Чернігів, 1929, 7 січня.

Гриневич Людмила (Київ)

**Уповноважені партійці в умовах розгортання
надзвичайних заходів в аграрній сфері України узимку–навесні
1928 р.**

Діяльність уповноважених партійців в умовах розгортання сталінської "революції згори" до останнього часу спеціально не аналізувалась вітчизняною історіографією. Водночас ті чи інші важливі аспекти цієї теми порушували у своїх дослідженнях С. Кульчицький, Г. Капустян, У. Таніучи та ін.¹ Мета даної статті — висвітлити роль і значення інституту уповноважених партійців загалом і уповноваженого ЦК ВКП(б) В. Молотова зокрема в реалізації сталінської стратегії "штурму хлібозаготівельної фортеці", в умовах надзвичайних заходів в аграрній сфері узимку — навесні 1928 р.

Інститут уповноважених, які мали різний ступінь прав і обов'язків та представляли різні органи влади, протягом 1920-х рр. широко використовувався у практиці партійно-радянського будівництва. При уряді УСРР постійно діяли, наприклад, уповноважені загальносоюзних наркоматів. Порядок їх функціонування регламентувався спеціальними "Положеннями". Проте впроваджений з початком надзвичайних заходів в аграрній сфері інститут уповноважених партійців за своєю суттю скоріше нагадував більшовицькі ревкоми часів громадянської війни, що створювалися паралельно або на протигагу існуючій місцевій владі. Підпорядковані по вертикалі партійній верхівці, неформально наділені величезними правами, уповноважені де-факто підміняли собою органи радянської влади, якнайкраще підтверджуючи слушність думок, висловлених пізніше особистим секретарем Й. Сталіна Борисом Бажановим: "Офіційно у нас іще влада робітників і селян. Між тим, будь-якій дитині зрозуміло, що влада лише в руках партії, й навіть уже не у партії, а партійного апарату. В країні купа всіляких органів влади, котрі є насправді зовсім безвладними виконавцями і реєстраторами рішень партійних органів"².

Ухвала надіслати на місця уповноважених ЦК і РПО для контролю за проведенням у життя директив ЦК ВКП(б) у справі хлібозаготівель з наданням їм права скасовувати рішення партійних і радянських органів і видавати власні вказівки, обов'язкові для виконання місцевою владою, була прийнята політбюро ЦК ВКП(б) 24 грудня 1927 р.³ Того ж дня опитуванням членів політбюро був затверджений список уповноважених, які мали виїхати на місця. Зокрема, нарком торгівлі СРСР А. Мікоян мав виїхати до ЦЧО, М. Фрумкін — на Урал, А. Смирнов — до Сибіру, М. Угланов — на Поволжя, Н. Кубяк — до Татарії, М. Ейсмонт — на Північний Кавказ, С. Лобов — до Башкирії. Інспектувати "проблемну"

Україну — республіку, що відігравала принципово важливу роль у поставках хліба державі, проте у цей час виборювала право скоротити їх через недорід, було доручено секретареві ЦК ВКП(б) В'ячеславу Молотову⁴.

Виходець із родини приказчика, що мешкала у В'ятській губернії, В'ячеслав Скрябін у дитячі роки грав на скрипці і писав вірші, проте у 16 років захопився революційними ідеями, а в 21 став досвідченим революціонером, за плечима якого були і ув'язнення, і вислання. Кар'єру Молотова як професійного революціонера слід було вважати вдалою. В 1921 р. за пропозицією самого В. Леніна його призначили головою Секретаріату і кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б). Однак в оточенні таких харизматичних постатей, як Троцький, Зінов'єв, Каменів, Молотов завжди виглядав "сірою конячкою". Глузуючи, Л. Троцький якось майже прямо обізвав його "бездушним партійним бюрократом, котрий кам'яною сідницею душить будь-який прояв вільної ініціативи і творчості трудящих мас"⁵. Між тим, неймовірну працьовитість Молотова, а головне — корисність його посади як секретаря оргбюро ЦК ВКП(б) оцінив Сталін. Не наділений яскравими талантами, працездатний бюрократ виявив неабияке усердя у підборі і розстановці на місцях лояльних сталінському угрупованню кадрів, і тим самим відіграв важливу роль у зміцненні позицій генсека. Після розгрому "троцькістсько-зінов'євського блоку" В. Молотов твердо посів місце політичного гравця "першого ешелону", залишаючись водночас alter-ego самого Сталіна.

У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 24 грудня уповноваженим пропонувалося виїхати на місця не пізніше 30 грудня. Молотов вирушив до УСРР уже 28 грудня 1927 р. і залишався там до 6 січня 1928 р. Дев'ять діб перебування його в УСРР виявились уповні достатніми для того, аби "порядно тряснути" не лише партійний, радянський і кооперативний апарати, але також сколихнути все селянство республіки. Вже 30 грудня у Харкові секретар ЦК ВКП(б) провів нараду з представниками основних хлібозаготівельних організацій. Він також взяв участь у спеціально скликаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У. З Харкова Молотов виїхав на Мелітопольщину. В супроводі двох секретарів ЦК КП(б)У і голови Хлібопродукту Лобачова він побував у Мелітополі, на ст. Пришиб та у ряді сіл округи — в Цареводарівці, Приславі, Второ-Покровці. Далі сталінський посланець проїхався через Запоріжжя, Кривий Ріг, Кременчук і Полтаву, де, зовсім як у період громадянської війни, проїздом і прямо у вагоні мав півтора-двогодинні "серйозні розмови" з керівниками місцевого партійно-радянського апарату⁶.

Програма дій, що її озвучив в Україні секретар ЦК ВКП(б), ґрунтувалась на принципах надзвичайщини й у замаскованому вигляді пропонувала відродити продрозкладку. Не входячи у тонкощі того, що

коїлося на хлібному ринку республіки, не торкаючись проблем недороду й обстоюючи, як аксіоматичну, тезу про "значне економічне піднесення села за останні три врожайні роки", Молотов у категоричній формі запропонував українській владі негайно прийняти до безумовного виконання підвищений НКТ СРСР з 245 до 265 млн. пуд. річний план хлібозаготівель, створити "єдиний фронт державних заготівельників", поклавши край конкуренції між ними, забезпечити належні темп і обсяги вивезення хліба на ринки Росії, Середньої Азії, Закавказзя та на експорт, розгорнути серію фінансових заходів, включно із терміновим проведенням кампаній реалізації позики зміцнення сільського господарства та самообкладання, перебудувати роботу судових органів у напрямі посилення нещадних репресій проти "куркулів і спекулянтів", мобілізувати партійний апарат для проведення в життя директив ЦК, позбавляючись при цьому від слабосилих духом партійців.

Цікаво, що оголошена Молотовим 30 грудня на нараді хлібозаготівельників пропозиція "добровільно" розверстати додаткові 20 млн. пуд. хліба, попри диктаторські повноваження секретаря ЦК ВКП(б) і присутність голови РНК УСРР В. Чубаря, генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, наркома торгівлі УСРР М. Чернова була з готовністю підтримана лише союзним заготівельником — Хлібопродуктом. Натомість вона не викликала ентузіазму у представників республіканських організацій — "Укрхліб" та Вукоопспілки. Однак лише "експертних думок" представників Хлібопродукту виявилось уповні достатнім для того, щоб Молотов категорично висловився про "безумовну можливість" підвищення річного хлібозаготівельного плану для республіки. Боязкий опір української верховної влади у черговий раз підвищеному плану — мовляв, існують "альтернативні" рішення ЦК КП(б)У та Української економічної наради, іще немає офіційних вказівок від НКТ СРСР — був подоланий Молотовим після отримання телеграфом "потрібних" директив від відомства А. Мікояна, а також обіцянкою додатково виділити Україні, в разі повного виконання нею нового завдання, коштів за 5 млн. пудів зерна для закупівлі імпортих сільськогосподарських машин. Відтак, вже на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 грудня новий річний хлібозаготівельний план для УСРР в обсязі 265 млн. пуд. був прийнятий "до безумовного виконання"⁷.

Методика "викручування рук" місцевій владі для досягнення формальної згоди прийняти збільшений хлібозаготівельний план з успіхом була продемонстрована Молотовим і під час його перебування на Мелітопольщині. Дізнавшись, що округа вже до 1 січня 1928 р. спромоглася виконати взятий на себе річний план у 14,1 млн. пуд. і що тепер вона категорично заперечує проти "спущеного" ЦК КП(б)У нового плану в обсязі 21 млн. пуд., секретар ЦК ВКП(б) оголосив обраховані

раніше хлібофуражний баланс і товарів лишки округи, "грубо применшеними". Після цього вдаючись до "значних наполягань", він усе ж примусив окружне керівництво погодитись на новий план, однак тепер уже в розмірі 23 млн. пуд., що і було затверджено ЦК КП(б)У.

Спротив під час наради хлібозаготівельників у Харкові, а також спостереження за роботою місцевого хлібозаготівельного апарату викликали роздратування Молотова кооперацією, зокрема "демократичним" (виборним) характером її керівних органів, насиченням її управлінських структур середняками, а подекуди й "куркульсько-заможними елементами". Водночас ненормальністю визнав він паралельне існування в Україні союзного Хлібопродукта та республіканського Укрхліба. Симпатії В. Молотова явно були на боці Хлібопродукта, тим більше, що його керівництво демонструвало повну лояльність і готовність до виконання будь-яких, навіть і фантастичних завдань. Молотов розкритикував патерналізм української влади по відношенню до Укрхліба, і зауважив панування недружньої атмосфери довкола Хлібопродукта. Зокрема, він обурився сплеском невдоволення з боку місцевих заготівельних і регулюючих органів, які готовність союзної організації додатково зібрати 5 млн. пуд. хліба оцінили як прояв авантюризму, здатний дезорганізувати хлібозаготівельний ринок. Усі ці обставини переконали інспектора в назрілій реорганізації державного хлібозаготівельного апарату, що мала б завершитись існуванням в Україні "єдиної загальносоюзної організації з участю і забезпеченням в ній інтересів місць".

Надзвичайно гарячою під час візиту Молотова була також тема виконання Україною вивізних нарядів. Незгоду українців рішенням союзного НКТ збільшити вивезення з України зерна замість борошна уповноважений ЦК ВКП(б) оцінив як неприпустимий прояв місництва. Водночас на Мелітопольщині в ході власного розслідування він за допомогою уповноваженого ЦК КП(б)У М. Демченка виявив запаси хліба на млинах, і тут же санкціонував "тиск" на їхнє керівництво для негайного вивезення хліба. Але такі дії наразилися на опір українських чиновників, наприклад завідувача хлібним відділом НКТ УСРР Сафроненка. Той поскаржився верховній українській владі та у союзний НКТ на уповноваженого ЦК Молотова за "дезорганізацію і наведення терору на місцевий заготівельний апарат". Врешті постраждав сам скажчик: уповноважений ЦК ВКП(б) передав "справу" на Сафроненка до ЦК КП(б)У, яка невдовзі винесла постанову з попередженням про можливе його виключення з партії при повторенні подібного ставлення до справи. Водночас 5 січня в Харкові на засіданні ЦК КП(б)У за участі Молотова після детального обговорення стану виконання вивізних нарядів було ухвалено надалі виконувати їх "повністю, без усяких затримок"⁸. Також і ЦК ВКП(б) своєю постановою від 8 січня на додаток до вказівки

українській стороні неухильно виконувати всі наряди на вивезення хліба запропонував протягом січня 1928 р. погасити геть усю заборгованість по нарядах, що накопичилась за жовтень, листопад і грудень 1927 р.⁹

Рішучу підтримку в Москві отримали й "українські ініціативи" Молотова, спрямовані на форсування й спрямування у "потрібне річище", а фактично в обхід існуючих законів, реалізацію облігацій селянської позики. Постанова ЦВК і РНК СРСР про випуск позики зміцнення сільського господарства з'явилася у Москві 30 грудня, проте вже 2 січня "енергійні місцеві працівники" повезли у райони Мелітопольщини виготовлені за санкцією уповноваженого ЦК ВКП(б) фальшиві облігації — так звані тимчасові квитанції. Спонтелечений таким небаченим дійством (усе-таки ішлося про фінансові документи!) заступник наркома фінансів УСРР С. Арсон спробував погрожувати санкціями завідувачу Мелітопольським окружним фінансовим відділом Кислицину, проте Молотов поспішив взяти на себе відповідальність за виписані квитанції, й дуже швидко "узаконив" їх через НКФ СРСР. Уже 3 січня наркомат фінансів УСРР був змушений надіслати усім окружним відділам для виконання телеграфне розпорядження Н. Брюханова — негайно розпочати поширення позики за тимчасовими свідоцтвами, не очікуючи надходження справжніх облігацій, а 4 січня НКФ УСРР спрямував в округи контрольні завдання по реалізації позики¹⁰.

Суттєві поправки українській владі під тиском Молотова довелося вносити й у встановлений раніше порядок самообкладання (практику ухвали селянами рішень про добровільне збирання коштів для задоволення тих чи інших назрілих проблем громади). З початком надзвичайних заходів більшовицька влада вирішила остаточно взяти під жорсткий контроль цю громадську ініціативу й перетворити її на додатковий податок, що його належало стягати у добровільно-примусовому порядку. Вже 31 грудня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило прийняти до виконання визначений союзним законом принцип, за яким рішення про самообкладання належало приймати селянським зборам за наявності 50% виборців, а бажаний обсяг самообкладання фіксувати на рівні 35% від суми єдиного сільськогосподарського податку¹¹. Надвечір 2 січня ВУЦВК і РНК затвердили відповідне "Положення", яке вже уночі було передане телеграфом у всі округи. У свою чергу наркомат фінансів УСРР 3 січня надіслав телеграму своїм окружним фінвідділам з вказівкою негайно прийняти новий закон до виконання, далі усього за 48 годин НКФ опрацював і надіслав на місця інструкцію, яка чітко визначала порядок і строки стягнення самооподаткування¹².

Одначе 5 січня, коли виконавська машина вже була запущена й починала набирати обертів, секретар ЦК КП(б)У А. Медведєв телеграмою

повідомив у Запоріжжя В. Чубарю та у Первомайськ Л. Кагановичу про нову ініціативу В. Молотова — негайно внести дві важливі правки у виданий закон: по-перше, підняти норму самообкладання з 35% до 40% від суми ЄСП, надавши право райвиконкомам збільшувати її до 50%; а окрвиконкомам — і понад 50%, по-друге, дозволити вважати законною ухвалу повторних селянських зборів за умови присутності на них лише третини виборців¹³. Мета пропозицій була цілком прозорою: ішлося про наміри суттєво збільшити надходження у казну, а також про превентивні заходи для "легітимного проходження" на селянських зборах нелегітимних рішень. Невідомо, як відреагував на цю телеграму Каганович, а ось Чубар, посилаючись на встановлений порядок проходження такого роду рішень насамперед через союзні органи, висловився проти внесення правок в український закон¹⁴. Та і цю перешкоду уповноважений ЦК ВКП(б) швидко подолав. 7 січня до окружних партійних комітетів була спрямована телеграма А. Медведева з чітким наказом керуватися у практичних діях молотовськими доповненнями. "В радянському порядку оформлюється. Формуйте реалізацію закону", — ішлося в телеграмі секретаря ЦК КП(б)У¹⁵. 9 січня "молотовські поправки" вже цілком офіційно затвердив український уряд¹⁶, а днем пізніше, 10 січня — ЦВК та РНК СРСР¹⁷.

На тлі формального ставлення до існуючих законів уповні логічними виглядали вимоги Молотова підкоригувати у контексті "пролетарсько-класових інтересів" роботу судів і прокуратури. Уповноважений ЦК не приховував свого невдоволення тим, що не відчув в українських судах "партійного духу". Він був також неабияк обурений тим, що працівники судових органів добре "пам'ятали" статті законів, які фактично захищали "куркулів і спекулянтів", натомість зовсім "не розуміли", що головне їх призначення — обстоювати інтереси радянської влади. Цю ідею Молотов невтомно проводив у всіх своїх виступах — і перед працівниками судових органів, і перед працівниками партійно-радянського апарату, і на зборах партійного активу. На зауваження окремих партійців, що пропаговані "революційні методи" роботи по суті ведуть до утвердження беззаконня і можуть бути сприйняті як відродження практик "воєнного комунізму", сталінський посланець радив згадати "у вищому ступені корисний" досвід чіткої й організованої роботи Наркомпроду часів громадянської війни та пропонував місцевій владі не зупинятись перед жорсткими репресіями проти "куркулів та спекулянтів", не боятися при цьому можливих перегинів, здатних зачепити й середняка. У даний момент, наполягав сталінський посланець, основним "перегином" є недостатній, в'ялий і нерішучий тиск на "куркульські елементи".

Проте найгучнішим адміністративним заходом Молотова в Україні, безперечно, стало зігнання усієї маси партійно-радянського чиновницького апарату з насиджених місць у кабінетах на село. За визнанням самого секретаря ЦК ВКП(б), ще до його від'їзду з України на хлібозаготівлі було спрямовано 7–8 тис. партійних чиновників на чолі майже з усіма керівними кадрами ЦК КП(б)У. Зокрема, голова РНК УСРР вирушив до Запорізької округи, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович — до Первомайської, нарком земельних справ О. Шліхтер — до Полтавської, нарком освіти М. Скрипник — до Дніпропетровської і т. ін. Таке шалене переміщення партійних начальників з міст до села не залишилось непоміченим. 11 січня С. Єфремов записав у своєму щоденнику: "Увесь сановний Харків, бюрократичний і комуністичний, од Чубаря й Петровського до найменшого "відповідального" подався на села. Не на спочинок, а на важку працю — умовляти селян, щоб давали хліб"¹⁸.

Утім, опозиційно налаштований до влади науковець явно не був у контексті тонкощів партійного життя, уважаючи, що чиновники справді могли попрямувати на село умовляти селян здати хліб державі. Методи агітації і переконання, широко декларовані у пресі, від початку не мали нічого спільного із широко розгорнутими армією уповноважених силовими діями. Цілком очевидно, що заклики секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова, усні та не призначені для оприлюднення письмові директиви з Москви досягати виконання планів заготівлі хліба "будь за що", керуватися у діях "інтересами радянської влади", а не статтями законів, які "захищають" куркулів, не боятися "перегинів", виганяти з посад "м'якотілих партійців" тощо були сприйняті республіканським партійно-радянським керівництвом як прямі вказівки до дій, і, відповідно, як прямі вказівки до дій були донесені до керівників окружного й районного масштабів.

Характерним у цьому відношенні був, зокрема, січневий візит до Запорізької округи уповноваженого ЦК у справах хлібозаготівель В. Чубаря. Звітуючи про нього до ЦК КП(б)У, голова РНК УСРР переповідав почуті ним розмови державних і кооперативних заготівельників про нереальність і неможливість виконання збільшених хлібозаготівельних планів, писав про застереження місцевих партійних працівників стосовно неминучості формального порушення законів у разі проведення директив Центра, а також інформував про свої жорсткі вказівки місцевим керівникам повністю виконати всі призначені для округи плани, й підходити до інструкцій та формулювань існуючих законів "не механічно, а з дійсним революційним розумінням духу закону <...>, прагнути закон спрямувати проти куркулів, спекулянтів та інших ворогів радянської влади, що ховаються за буквою закону у своїй боротьбі проти радянської держави"¹⁹.

Напередодні від'їзду, 5 січня В. Молотов провів у Харкові нараду за участі членів політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, представників ряду наркоматів, під час якої були підведені попередні підсумки кампанії активізації хлібозаготівель і намічена конкретна програма подальших дій²⁰. Того ж дня на адресу секретарів окружних партійних комітетів та уповноважених по хлібозаготівлях було спрямовано таємний циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У А. Медведева, в якому містилась категорична вимога "у найближчі дні здійснити рішучий натиск" на село. Пять нагальних термінових завдань окреслювались цим циркуляром — це посилені хлібозаготівлі, кампанія самообкладання, поширення позики зміцнення сільського господарства, збирання боргів по сільськогосподарському податку і страхових виплатах, збільшення і стягнення пайових внесків у кооперацію. Відзвітувати Харкову про досягнуті позитивні результати місцям належало вже до 15 січня 1928 р.²¹

Не можна не звернути увагу на те, що дії уповноваженого ЦК ВКП(б) В. Молотова в Україні, визначені ним проблеми та завдання цілком і повністю збігалися із тими, що їх було викладено 5 січня у директиві ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі, підписаній особисто Й. Сталіним²². Вочевидь можна припустити, що і зміст цієї директиви, і її категоричний тон були прямою реакцією генсека на молотовські інтерпретації українських подій. У всякому разі, політбюро ЦК КП(б)У прийняло до безумовного виконання надіслану з Москви 6 січня сувору директиву Сталіна лише 7 січня²³. До цього часу усі без виключення викладені у сталінській директиві завдання реалізовувались в Україні з подання уповноваженого ЦК ВКП(б) В. Молотова.

9 січня в Москві політбюро ЦК ВКП(б) у черговий раз ухвалило спрямувати уповноважених ЦК на місця на посилення хлібозаготівель. Цього разу В. Молотову належало їхати на Урал, А. Мікоянові — на Північний Кавказ, Н. Кубяку — до Казахстану, Г. Орджонікідзе — до Сибіру²⁴. Перепочивши кілька днів у Москві, Молотов 11 січня вирушив на Урал і в Башкирію, де залишався до 19 січня, намагаючись упровадити в життя вже випробуваний в Україні "метод" хлібозаготівель. Нарешті з 15 січня і сам Й. Сталін попрямував "стимулювати хлібозаготівлі" до Сибіру. Так само як і Молотов в Україні, генсек грубо тиснув на місцеве партійно-радянське керівництво, домагаючись виконання накреслених у центрі хлібозаготівельних планів "будь за що", закликав до жорстокого покарання "куркулів" для створення "морального ефекту у масах середняків". До цього часу служителі "радянської Феміди" вже запропонували оригінальний "законний" спосіб покарання власників хліба, що не бажали його віддавати державі за низькими цінами, а також і вповні законно діючих на хлібному ринку приватних торговців. Ішлося про притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності за статтею 107 КК РСФРР (ст. 127 КК УСРР) як "спекулянтів" шляхом позбавлення їх волі на строк до одного року з конфіскацією майна. Так

само як і в Україні, в Сибіру окремі партійці вдалися до спроб перекопати уповноваженого ЦК ВКП(б) у згубності відродження практик доби воєнного комунізму. 18 січня, наприклад, голова правління Сибірського крайового сільськогосподарського банку С. Загуменний надіслав листа до самого Сталіна з критикою його дій. Судячи по сталінових позначках на полях дописа ("ми адміністративних методів не виключали", "ха-ха" і т.ін.) така критика партійця не лише була повністю поігнорована, але й дала привід генсекові добре посміятися²⁵.

Перша хвиля уповноважених партійців після від'їзду В. Молотова дещо спала, проте ненадовго. Вже 21 січня політбюро ЦК КП(б)У, зважаючи на млявий темп господарських кампаній, знову мобілізувало на хлібозаготівлі уповноважених ЦК. Цього разу до 41 округи належало виїхати 60 відповідальним працівникам, підібраним секретаріатом ЦК КП(б)У²⁶. Тижнем пізніше на місця полетіла також директивна вказівка Л. Кагановича про надсилку кожним з окружних партійних комітетів від 25 до 70 уповноважених партійців для роботи в райони, у низові кооперативні й хлібозаготівельні організації²⁷. 17 лютого політбюро підтримало пропозицію наркома торгівлі М. Чернова асигнувати на утримання відряджених на хлібозаготівлі уповноважених окружних партійних комітетів 200 тис. руб.²⁸

За інформацією ЦКК ВКП(б), протягом січня — березня 1928 р. у різних регіонах СРСР на село для посилення хлібозаготівель було відряджено 5 600 відповідальних працівників губерньського та окружного, 26 тис. — повітового, районного та волосного рівнів²⁹. Майже третину всіх цих уповноважених, судячи за документами, склали "мобілізовані" до українського села. У всякому разі, і В. Чубар у промові на об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У 12–16 березня 1928 р., і Л. Каганович під час виступу на зборах харківського партійного активу 20 березня 1928 р. вказували на те, що в Україні для виконання директив центру "довелося перейти майже що на телеграфне керівництво" всіма кампаніями, і що на село, починаючи з січня 1928 р., було кинуте близько 10 тис. відповідальних працівників³⁰.

7 квітня у Москві на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Г. Петровський м'яко покритикував широко розгорнуту протягом січня-березня 1928 р. практику підміни уповноваженими партійцями органів радянської влади — мовляв, остання кампанія "проводилася так, що ради і виконкоми були начебто трохи відтерті від роботи", натомість бажаним є, аби всі кампанії "від партії" проводились "через ради, виконкоми і позапартійні маси"³¹. Однак ця, по суті популістська, заява голови ВУЦВК зависла у повітрі. За умов перетворення надзвичайних заходів у систему практика регулярних наїздів уповноважених диктаторів різного рівня на місця перетворилась надалі у своєрідну норму повсякдення.

В березні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У щонайменше двічі розглядало питання про відрядження уповноважених ЦК на хлібозаготівлі

(9 і 25 березня)³². Наприкінці березня Україну за дорученням ЦК ВКП(б) знову відвідав В. Молотов, який проїхався Сталінською округою³³. Двічі політбюро ЦК КП(б)У поверталось до питання про надсилку уповноважених ЦК до округ і протягом квітня (19, 27 квітня). При цьому секретаріатові ЦК КП(б)У було доручено спеціально опрацювати "порядок мобілізації" уповноважених ЦК КП(б)У до округ, а уповноважених ОПК — до районів³⁴. 15 червня секретаріату ЦК КП(б)У також було запропоновано дещо розширити коло уповноважених, відрядивши до округ на два–три тижні 50–60 осіб з міського активу³⁵.

Як правило, уповноважені ЦК перебували в округах від кількох днів до кількох тижнів, наводячи жах на партійно-радянських чиновників окружного масштабу й викликаючи подив місцевого мешканців під час короткотермінових наскоків на село. У свою чергу, уповноважені партійці окружного рівня виступали грізними інспекторами районних органів влади, ну а ті вже мали можливість проявити себе на рівні сільських рад. Наскільки результативною виявилась така "інспекторська" діяльність партійних перевіряльників можна судити хоча б по тому, що до кінця червня 1928 р. в Україні загалом було розігнано 30% складу виконкомів, знято з посад близько 40% голів і секретарів сільрад. "Ми в цьому році буквально ліквідували радянську владу. Мало того, що ми паралізували всі області роботи радвлади — ми ліквідували її як орган влади, через який головним чином і в першу чергу повинні проводитись наші господарські заходи, у тому числі хлібозаготівлі... У нас уповноважені стали над владою", — підсумовував результати піврічної діяльності уповноважених партійців секретар ВУЦВК Власенко на червневому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У. Утім, доволі симптоматичною була й зафіксована стенограмою реакція на ці слова з боку деяких, присутніх у залі вельможних партійців: "Ну то й що? Викинули хлам — це плюс"³⁶.

Таким чином, уповноважені партійці в умовах надзвичайних заходів в аграрній сфері взимку–навесні 1928 р. фактично підмінили собою органи радянської влади. Інститут уповноважених партійців у цей період відіграв принципово важливу роль у розробці та реалізації сталінської стратегії "штурму хлібозаготівельної фортеці". Наголосимо також, що проведене дослідження дає підстави стверджувати, що метод ведення хлібозаготівель, широко розрекламований самим Й. Сталіним та "легітимізований" коротким курсом "Історії ВКП(б)" як "сталінський урало-сибірський", по справедливості мав би називатися "молотовським українським". Адже саме Україна стала першим полігоном для апробування сталінською верхівкою "нової-старої" аграрної політики — другої редакції воєнного комунізму.

¹ Таниучи У. Система уполномоченных — партия, советы и аграрная коммуна // Россия в XX веке. Историки спорят. — М., 1994; Капустян Г. Т. Дві "правди" або українське село в двадцять роки

двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — 324 с.; Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К.: Наш час, 2008. — 240 с. та ін.

² Бажанов Борис. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — Спб., 1992. (електронний ресурс). <http://stepanov01.narod.ru/library/bazan/chap01.htm>

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 666. — Арк. 10-12. Публ.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939. Том 1. Май 1927 — ноябрь 1929. — С. 112.

⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 666. — Арк. 2-3. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 114.

⁵ Бажанов Б. Вказана праця.

⁶ РДАСПІ. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 136. — Арк. 1-55. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 172-186, 190-192.

⁷ Центральний державний архів громадянських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 80-81; Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 86.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 1-3.

⁹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 668. — Арк. 7. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 146.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 9.

¹¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 82-83.

¹² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Відділ перший. — 1928. — № 1. — Ст. 1; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 8.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 4.

¹⁴ Там само. — Арк. 3.

¹⁵ Там само. — Арк. 5.

¹⁶ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 10 січня; Збірник узаконень та розпоряджень. Відділ перший. — 1928. — № 1. — Ст. 9.

¹⁷ Известия ЦИК Союза ССР. — 1928. — 11 января; Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. Отдел первый. — 1928. — № 3. — Ст. 29.

¹⁸ Єфремов С. О. Щоденники. 1923-1929 / О. С. Путро (упоряд.). — К., 1997. — С. 575-576.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 20-23.

²⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 1-3.

²¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 11-19.

²² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 667. — Арк. 10-12. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 136-137.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 100-105.

²⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 668. — Арк. 7. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 146.

²⁵ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 53. — Арк. 95-100. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 154-156.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 12-19.

²⁷ Там само. — Арк. 21-23; Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 25.

²⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 36-39.

²⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2770. — Арк. 3-21.

³⁰ Комуніст. — 1928. — 23, 28 березня.

³¹ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928-1929. — Т. 1. — С. 131-134.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 51.

³³ Комуніст. — 1928. — 22 березня.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 89; Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 61.

³⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 143. — Арк. 11.

³⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 119.

Становлення цивільної авіації в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.

Із закінченням бойових дій, що велися на території України упродовж семи років, розпочалося скорочення збройних сил. Скорочення військово-повітряних сил республіки за своїми масштабами було значно меншим, ніж інших родів військ, проте й в авіації особливий склад було зменшено у два з половиною рази, в основному за рахунок тилових та обслуговуючих частин. Загалом у ході демобілізації було розформовано 14 авіаційних, 8 гідроавіаційних і 14 повітро-плавальних загонів, всі авіадивізіони (у тому числі дивізіон повітряних кораблів "Ілля Муромець"), 14 поїздів-майстерень, ряд авіапарків, авіабаз та інших тилових підрозділів¹.

Матеріальна частина розформованих з'єднань передавалася, часом разом із особовим складом, різним державним структурам. У першу чергу це стосувалось авіаційних частин, які замість бойових завдань почали виконувати завдання уряду, а замість боєприпасів возити таємні пакети.

На початку 1921 р. штаб Червоного Повітряного Флоту організував повітряні поштові перевезення по лінії Харків — Київ — Катеринослав — Севастополь. Перші літаки злетіли уже 13 січня і доправили пошту термінового і таємного характеру. 1 травня 1921 р. було відкрито авіалінію Москва — Харків, що сполучала столиці двох радянських республік. Для обслуговування поштово-пасажирських ліній було направлено п'ять "Муромців". Два з них постійно базувалися в Москві, а три — у Харкові. Було вирішено виконувати польоти естафетним засобом: корабель, перелетівши половину дистанції, приземлявся в Орлі, звідти пасажирі і пошта на іншому літаку відправлялись у кінцевий пункт призначення².

На базі ліквідованого одеського заводу ДАЗ № 11 у травні 1924 р. були створені Державні авіаційні майстерні № 7. Конструкторський відділ майстерень очолював В. Хіоні. У 1923 р. він використав наявні агрегати літаків "Анаде" і "Анасаль" і створив перший радянський серійний літак "Хіоні №5", що мав назву "Коник-Горбунець". Така казкова назва пояснюється первісним призначенням цього двомісного літака: за проектом він розроблявся як літак зв'язку і супроводу кавалерії в рейдах.

У травні 1923 р. відбулися льотні випробування "Коника", які проводив представник Військово-Повітряних Сил льотчик І. С. Лапоногов. Літак продемонстрував у польоті максимальну швидкість 122 км/год., посадочну швидкість — 50 км/год. За фінансової підтримки Товариства авіації та повітроплавання України та Криму Одеський завод до осені 1924 р. збудував 31 літак³.

Для координації зусиль у створенні пасажирського і транспортного повітряного флоту Рада Праці і Оборони СРСР 9 лютого 1923 р. заснувала Раду з цивільної авіації. Саме на неї покладалося завдання організації підрозділів цивільної авіації у союзних республіках.

Постало питання організації перших в Україні авіаліній. 26 березня 1923 р. на засіданні фундаторів було вирішено заснувати Українське акціонерне товариство "Укрповітрошлях". На розбудову повітряного флоту у 1923 р. уряд УСРР надав "Укрповітрошляху" перший внесок у 50 тис. золотих рублів. Ще 300 тис. рублів передбачалося внести протягом трьох наступних років⁴.

Коштів на розбудову повітряного флоту бракувало. Тому було вирішено покластися на ентузіазм населення і залучити його кошти на спорудження й закупівлю літаків та агрегатів. "Наш повітряний флот повинен стати справою не відомства, а справою всього нашого трудящого народу. Тільки тоді, під запалом ентузіазму народних мас, його бойові одиниці стануть сильнішими за повітряний флот капіталістичної Європи", — закликала газета "Коммунист"⁵.

12 березня 1923 р. у Харкові було створено Всеукраїнське Товариство авіації та повітроплавання, згодом його назву було змінено на Товариство авіації та повітроплавання України та Криму (ТАПУК). На першому засіданні Товариства було засновано раду у складі 75 осіб, до якої ввійшли голови губернських виконкомів, відповідальні партійні керівники. Головою ради обрали голову ВУЦВК Г. Петровського, його заступником — командувача військами України та Криму М. Фрунзе⁶. На це товариство покладалося завдання популяризації в масах авіаційних ідей, первинної підготовки молодших авіафахівців, а також відбір здібних молодих людей для навчання у вузах та військових училищах.

Газета "Коммунист" висвітлювала цю подію так: "З метою залучення до справи створення потужного червоного повітряного флоту широких народних мас у Харкові 12 березня 1923 р. зорганізоване товариство авіації і повітроплавання України та Криму. Товариство зайнялося повсюдним вербуванням членів, збором пожертв, організацією аероклубів, музеїв, планерних гуртків, виставок, лекцій"⁷. На сторінках центральних та губернських видань було розгорнуто агітаційну кампанію зі збору коштів та пропаганди ідей авіації.

На початку липня 1923 р. газета "Коммунист" оголосила про початок збору коштів на користь повітряного флоту. Виконуючи партійні настанови, редакція не тільки друкувала агітаційні матеріали, але й винайшла засіб морального тиску на людей. З цього часу на шпальтах газети почали оприлюднюватися так звані "виклики" найбільш активних прихильників товариства. Зокрема, у номері газети за 11 липня 1923 р.

були надруковані виклики за №№ 60–92. Документ № 71 мав такий зміст: "Я, Яків Тун, вношу 500 руб. на користь Червоного флоту і викликаю наступних товаришів — червоних директорів: т. Соловійова ("Серп і Молот"), т. Талалаєва ("Серп і Молот"), т. Щербіну (ВЕК), т. Руденко (ХПЗ)"⁸. Від редакції газети у категоричній формі додавалося: "Товариство авіації та повітроплавання УкрКриму та редакція "Коммуниста" попереджає всіх викликаних осіб, що невнесення ними протягом тижня внеску за викликом спричинить занесення їхніх прізвищ у списки ворогів Червоного повітрофлоту, які будуть друкуватись окремо в "Коммунисте""⁹.

З 15 липня 1923 р. починає виходити додаток до газети "Коммунист" під назвою "Збудуємо потужні крила", де друкувалися лише виклики. Газета збирала кошти на будівництво аеропланів імені газети "Коммунист", імені Леніна, Фрунзе, Воровського, "Червоний Студент" тощо.

Агітаційні матеріали з'являлися на шпальтах газет і у провінції. Так, у газеті "Вісті", органі ревкому і парткому Уманщини, з 13 квітня 1923 р. було введено рубрику "Утворимо потужний повітряний флот", де публікувалися матеріали, що агітували збирати кошти на будівництво літака "Червона Уманщина"¹⁰.

На початку серпня 1923 р. відбулася нарада губернських відділів Товариства авіації та повітроплавання України та Криму (ТАПУК), де підводилися перші підсумки "ударних" кампаній: "Матеріальний успіх кампанії, за далеко не повними даними (без Подільської, Чернігівської губерній і Донбасу) становить на 1 серпня суму близько 75 тис. золотих рублів. У цю суму не включені збори на іменні літаки"¹¹. Кошти на користь повітряного флоту надходили з усіх регіонів України. Центральні газети так захопилися цією кампанією, що надрукували звернення-вигуки до 10–12 тис. мешканців м. Харкова (на той час у столиці України проживало 350 тис. осіб)¹². Зібрані кошти було вирішено спрямувати не тільки на будівництво літаків цивільної авіації, але й на закупівлю 10 бойових літаків-винищувачів. З них передбачалося створити перший загін бойової ескадрильї імені Ілліча¹³.

Перші позитивні результати по залученню коштів населення на будівництво літаків надихнуло керівництво ТАПУК продовжити подібну практику. 5 вересня 1923 р. на сторінках газети "Коммунист" був оприлюднений циркулярний лист, в якому оголошувалося про проведення в Україні з 15 вересня "Тижня повітряного флоту". Згодом у газеті "Робітничо-селянська правда" було вміщено звіт про проведення цього заходу на Уманщині. Станом на 1 жовтня 1923 р. на розбудову повітряного флоту з робітників та селян Уманської округи вдалося зібрати 454 тис. руб., а упродовж "Тижня повітрофлоту" (з 1 по 10 жовтня) — ще 265 тис. руб.¹⁴

11 жовтня газета "Коммунист" інформувала своїх читачів, яке "відлуння" мала ця кампанія: "У столиці України. За тиждень наwerbовані 4 000 нових членів ТАПУК, зібрано до 2 млн. руб. у грошових знаках 23 р.; ...прочитані за тиждень в установах, підприємствах і організаціях близько 80 доповідей і лекцій. По Київщині: зібрано за тиждень 9 тис. золотих рублів; велику роль мали польоти військових літаків по губернії, з метою агітації... На Поділлі: діяльність подільського губвідділу ТАПУК проходить досить повільно, зібрано 1100 черв. руб., наwerbовані 2 800 членів"¹⁵.

Такі "ударні" кампанії, безумовно, не могли тривати перманентно. І вже восени 1923 р. керівництво ТАПУК повідомляло, що надходження коштів за рахунок пожертв та викликів значно скоротилося, тож перед Товариством постали нові завдання — знайти нові шляхи, щоб поживити діяльність ТАПУК¹⁶. Проте, результати роботи Товариства були переконливі та значущі: у його лави було залучено 70 тис. членів, зібрано 350 тис. золотих рублів. До цієї суми не ввійшли кошти, витрачені на агітаційно-пропагандистську роботу, а також 500 тисяч золотом, отриманих за рахунок реалізації акцій "Укрповітрошляху"¹⁷. Передплата на акції Товариства надала більше 70% всіх коштів, витрачених на придбання літаків.

18 листопада 1923 р. на Харківському аеродромі відбувся урочистий мітинг, присвячений передачі "Укрповітрошляху" п'яти літаків "Комета". Відтепер "Укрповітрошлях" мав шість літаків, яким привласнили назви: "Донецький залізничник", "Україна", "Харківський металіст", "Червоний хімік", "Харківський пролетарій", "Укрзовнішторг" — на честь профспілок і трестів, що брали участь в організації "Укрповітрошляху"¹⁸. Відкриття навігації, з огляду на зиму, було перенесено на 1924 рік. Зимовий період планувалося використати для налагодження інфраструктури повітряних ліній і вирішення інших організаційних проблем.

Розгорнулося будівництво центральної повітряної станції, ангару і авіамайстерень в Харкові, аеродромів у Києві, Одесі, Полтаві, створювалися проміжні та запасні посадочні майданчики в Миргороді, Лубнах, Кременчуці, Первомайську.

В умовах фінансових негараздів питання спорудження аеродромів, їх окремих об'єктів вирішувалося за активної підтримки підприємств інших галузей. Так, 7 жовтня 1924 р. газета "Пролетарская правда" сповіщала про урочистий початок будівництва на київському аеродромі нового ангару. У заходах брали участь куренівські та подільські робітники, робочі трамвайних майстерень ім. Домбала, робітники шкірзаводу ім. Фрунзе — всі ті, хто за допомогою власних коштів сприяв цьому будівництву¹⁹.

Суттєвою проблемою для українських авіаторів залишався ремонт існуючих літаків. Це завдання покладалося на київське підприємство "Ремповітря № 6". Долаючи труднощі, літаки, за свідомством ветеранів заводу, ремонтували з молотком та аршином в руках. Штангель або

кронциркуль був один на кілька робітників, свердла малих розмірів цінувалися на вагу золота, не було спеціальних пристосувань. Відремонтовані машини кіньми перевозилися на Пост-Волинський аеродром, де перевірялась їхня якість. Першим льотчиком-випробувачем на заводі був досвідчений пілот К. Яковчук. Труднощі поступово долали: у 1924 р. було збудовано новий складальний цех, в жовтні цього ж року завод електрифікували, збільшився й заводський аеродром²⁰.

Збудований у аеропорту Харкова залізобетонний ангар за своїми розмірами у 2 000 кв. м був найбільшим в СРСР. У ньому вільно могли розміститися 8–10 літаків, відкриття вхідних воріт виконувалося за допомогою електродвигунів. Поряд з ангаром спорудили залізобетонну будівлю авіамайстерень для середнього ремонту літаків і двигунів. Згодом ці майстерні стали основою заводу дослідного літакобудування, де створювалися літаки К. Калініна. Одним із перших начальників Харківського аеропорту став прославлений пілот Т. Кравцов.

Нагальною проблемою залишалось відкриття повітряного сполучення між найбільшими містами України. У квітні – травні 1924 р. відбулися випробувальні польоти, а з 25 травня почалися регулярні рейси. У 1924 р. в Україні діяли дві лінії: Харків — Полтава — Київ та Харків–Зінов'євськ — Одеса, загальною довжиною 1 090 км. У перший політ на Київ вилетів літак "Червоний хімік", до Одеси — "Харківський пролетарій". Ці рейси виконувалися два рази на тиждень, до Одеси летіли 5-6 годин, до Києва — 3–4. У 1924 р. на повітряній лінії Харків — Київ було виконано 62 рейси, на авіалінії Харків — Одеса — 31; перевезено 760 пасажирів, 137 кг пошти, 519 кг вантажу²¹.

Восени того ж року було відкрито першу морську повітряну лінію Євпаторія — Севастополь — Ялта, на якій експлуатувалися поплавкові гідролітаки Ю–13 фірми "Юнкерс". Серед курортників ця лінія була досить популярною, всього було виконано 128 польотів і перевезено 320 пасажирів. У 1927 р. авіалінію продовжили до Одеси.

У 1925 р. в роботі товариства "Укрповітрошлях" спостерігалися значні успіхи. З'явилися нові пасажирські маршрути, за кордоном придбали більш досконалі літаки "Дорньє" і "Комета-3" з двигунами Роллс–Ройс. У 1926 р. акціонерне товариство мало 10 обладнаних аеродромів, 15 майданчиків для посадки літаків, 14 літаків (з них 13 — власних, один — "Фоккер" F– 3 — компанія орендувала)²².

У 1927 р. "Укрповітрошлях" очолив один із засновників української авіації І. Касьяненко. Він сприяв організації першої в Україні міжнародної лінії Харків — Баку — Пехлеві (Іран).

Товариство намагалося звільнитися від іноземної залежності в галузі цивільного літакобудування і забезпечення себе літаками вітчизняних конструкцій. Замінити на повітряних лініях іноземні літаки на вітчизняні

стало можливим лише після появи у 1928–1929 рр. пасажирських літаків К–4 і К–5, збудованих в Україні конструктором К. Калініним.

30-ті роки ХХ ст. — період бурхливого розвитку цивільної авіації в Україні. Керівництво країною, враховуючи перспективність цивільної авіації, порівняно легку можливість залучити її до завдань, які стояли перед військово-повітряними силами, постійно дбало про зміцнення її матеріально-технічної бази. Заохочувалася робота авіаконструкторів і конструкторських бюро. Завдяки агітаційно-пропагандистській діяльності радянських та громадських органів влаштовувалися збори коштів на будівництво літаків, аеропортів тощо. Особливо активно до цієї роботи залучалася молодь.

Підготовка спеціалістів здійснювалася через виховання та навчання у масових гуртках і школах. Саме у 1930–х рр. почали працювати в Харкові та Києві авіаційні вищі навчальні заклади, що готували фахівців високої кваліфікації.

У 30-ті рр. в УСРР активно розбудовуються аеропорти. У ці роки їх було збудовано більше 30, найбільш відомими стали Харківський та Київський у Броварах. На повітряних трасах експлуатувалися літаки К. Калініна, які майже повністю витіснили машини іноземного виробництва. Найбільш вдала модель К–5 упродовж 10 років була основою парків цивільної авіації СРСР.

¹ Савин В. С. Авиация в Украине. Очерк истории. — Х., 1995. — С. 99.

² Мараев В. Р. Начало воздушных сообщений в Украине // "Аэрохобби". — 1994. — №2. — С. 14.

³ Савин В. С. Авиация в Украине. Очерк истории. — С. 103.

⁴ Мараев В. Р. Начало воздушных сообщений в Украине. — С. 16.

⁵ Коммунист. (Харків). — 1923. — 2 августа.

⁶ Воздушный флот. — 1923. — №1–2. — С. 29.

⁷ "Коммунист". — 1923. — 22 сентября.

⁸ Коммунист. — 1923. — 11 июля.

⁹ Там само.

¹⁰ Вісті. — 1923. — 13 квітня.

¹¹ Коммунист. — 1923. — 9 августа.

¹² Коммунист. — 1923. — 25 августа.

¹³ Там само.

¹⁴ Робітничо-селянська правда. — 1923. — 13 жовтня.

¹⁵ Коммунист. — 1923. — 11 октября.

¹⁶ Коммунист. — 1923. — 11 ноября.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Мараев В. Р. Начало воздушных сообщений в Украине. — С. 16.

¹⁹ Пролетарская правда. — 1924. — 7 октября.

²⁰ Степанченко В., Петренко В. Киевские самолётостроители. — К., 1970. — С. 30.

²¹ Савин В. С. Авиация в Украине. Очерк истории. — С. 128.

²² Там само. — С. 129.

Єфіменко Геннадій (Київ)

**За лаштунками комісії зі з'ясування взаємовідносин між
РСФРР та УСРР (січень–травень 1922 р.)**

"Російська демократія закінчується там, де починається українське питання", — цей вислів Володимира Винниченка чітко відображав суть українсько-російських відносин на початку ХХ століття. Це визначення повною мірою стосувалося і взаємин між радянськими Україною та Росією. Для значної частини правлячої верхівки РСФРР та російського суспільства загалом було характерним небажання визнавати окремішність України, її право на самостійне ухвалення важливих для неї рішень. Подібні погляди, що включають в себе формальне визнання та фактичне заперечення права українців на власну державність, стали визначальним чинником у ставленні більшовицького керівництва до України.

Утворення української радянської державності було вимушеним кроком Кремля. Після Лютневої революції більшовицьке керівництво проголосило гасло про право націй на самовизначення. Використовуючи це гасло, більшовики змогли захопити владу в національних окраїнах колишньої Російської імперії. Розуміння важливості національного чинника в революції змушувало їх дотримуватися певної національної форми своєї влади у різних "національних окраїнах", і, перш за все, в Україні.

В умовах "воєнного комунізму" різниця між формою та змістом у взаєминах УСРР та РСФРР значною мірою нівелювалася надзвичайними обставинами. Але з початком непу і до утворення СРСР, який надав існуючому централізму наднаціональну форму, суперечність між змістом та формою у стосунках Кремля з Україною почала виявлятися з новою силою. Це питання з різних причин недостатньо висвітлювалося істориками. Тому дослідження взаємин формально незалежних УСРР та РСФРР напередодні утворення СРСР є актуальним з історичної точки зору: існує потреба ліквідувати "білі плями". Однак не меншою мірою дослідження цієї теми є актуальним і для сьогодення взагалі — розуміння плюсів та мінусів тогочасних відносин може допомогти подолати нинішні негаразди у сучасних стосунках з Росією або завадити їх поглибленню.

1. Потреба зміни "версії Кремля"

Завершальний етап перетворення підконтрольних Кремлю територій на Союз Радянських Соціалістичних Республік завжди користувався увагою істориків. В радянській історіографії ключовою була теза про завершення наприкінці 1922 р. тривалого і добровільного процесу об'єднання незалежних радянських держав. Мовляв, спочатку радянські

республіки, що утворилися після розпаду Російської імперії, здобули незалежність, тобто "роз'єдналися", а потім вже розпочався процес об'єднання, що отримав своє логічне завершення в створенні СРСР. Ця схема була зафіксована як канон у відомому творі "Історія ВКП(б): короткий курс", написаному під безпосереднім керівництвом Сталіна¹. Вона ставила за мету продемонструвати головну відмінність СРСР від Російської імперії: добровільність входження до Радянського Союзу національних республік. Не менш важливою була теза про допомогу Кремля усім народам, що входили до складу СРСР.

Найбільш важливою відмінністю історіографії "розвинутого сталінізму" від більш пізньої радянської історіографії була заувага про помилковість намірів "вождя народів" автономізувати ті радянські республіки, що до 1922 р. не входили до складу РСФРР². В деяких працях навіть допускалася теоретична можливість того, що "диктатура пролетаріату" необов'язково повинна була мати своїм наслідком об'єднання у федеративну державу³. При цьому залишалися майже недоторканими усі сталінські звинувачення щодо прихильників надання в рамках СРСР більшого суверенітету республікам, насамперед це стосувалося грузинських та українських "націонал-ухильників". Загалом же у радянський період дослідження національного питання, у тому числі і взаємин УСРР з Кремлем, зводилося, за словами активної учасниці цього історіографічного процесу Лариси Нагорної, до "апологетики на адресу радянської національної політики"⁴.

Ставлення до "націонал-ухильників" початку 1920-х рр. почало змінюватися лише в останні три–чотири роки існування СРСР. Цей поворот став логічним наслідком внутрішньополітичної ситуації кінця 1980-х років. Українські історики в останні роки існування Радянського Союзу та в перші роки незалежності України приділяли чимало уваги проблемі утворення СРСР. Насамперед досліджувалася діяльність ключової фігури УСРР 1919–1923 рр. — керівника українського Раднаркому Християна Раковського⁵, якого було реабілітовано у лютому 1988 р. Зокрема, аналізувалися останні місяці його перебування в Україні⁶. Але сама історія взаємин між радянською Україною та більшовицьким центром у 1917-1922 рр. і надалі розглядалася як поступальний шлях від відокремленості до об'єднання, вінцем якого й став СРСР. Датовані 1922 р. сталінські плани "автономізації" і надалі розглядалися як наміри ліквідувати реально існуючі повноваження республік, тоді як діяльність того ж Раковського — як спроба ці повноваження зберегти. Тобто частково змінилися лише оцінки, але схема створення СРСР, яку умовно можна назвати "версією Кремля", змінена не була.

В подальших дослідженнях українських істориків зроблено вагомий крок уперед. Став правилом наголос на відмінності форми і змісту радянської державності, що знайшло свій відбиток і в довідкових виданнях. Наприклад, в "Енциклопедії історії України" мета сталінської автономізації радянських республік визначена як "зменшення розриву між реально низьким і конституційно високим політичним статусом національних республік". При цьому вказується, що завдяки диктатурі РКП(б) "сукупність радянських держав фактично являла собою централізовану унітарну країну без назви"⁷. Такі висновки є логічним наслідком неупередженого аналізу ситуації початку 1920-х рр. та оцінок ситуації частиною тогочасного керівництва УСРР. Так, зокрема, Микола Скрипник на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. наголошував, що при правильному теоретичному вирішенні "ми практично в національному питанні тупцюємо на місці" та закликав "в області національного питання поставити грань, повести різку боротьбу і практичну роботу провести, нарешті, відповідно до схвалюваних нами тез!"⁸.

Та все-таки увага українських істориків була зосереджена на періоді кінця 1922 – першої половині 1923 р., тобто на завершальному етапі створення СРСР. Недостатньо враховувалася та обставина, що увесь 1922 р., а не лише його друга половина, був періодом пошуків такої форми організації відносин Кремля з договірними республіками і, насамперед, з Україною, яка не суперечила б їх змісту.

Нині вже добре з'ясовано ті особливості формування СРСР, що постали внаслідок створення 11 серпня 1922 р. комісії оргбюро ЦК РКП(б) на чолі із Йосипом Сталіним з розробки відносин РСФРР з радянськими республіками. Окрім аналізу самого сталінського плану автономізації, дослідники звертали увагу на поспішність Сталіна у цьому питанні, на фактичне ігнорування ним позиції ряду республік, на роль Раковського та на втручання Леніна. Однак поза межами наукового інтересу істориків залишався напрацьований до серпня 1922 р. досвід у договірному оформленні взаємин УСРР та центру.

Йдеться насамперед про причини утворення та роботу іншої комісії ЦК РКП(б) — українсько-російської, яку очолював Михайло Фрунзе. Про необхідність створення такої комісії керівництво радянської України заговорило ще на початку 1922 р., а діяла вона у травні–липні 1922 р. Основною її метою було конституювання порядку взаємин між УСРР та РСФРР, причому увага зверталася передусім на господарчі наркомати.

Передумови створення та діяльність комісії аналізувалися у монографії Софії Якубовської⁹. Однак це дослідження побачило світ в 1960 р., коли в умовах відлиги ідеологічний контроль був хоча й послаблений, але не знятий. Існуюча залежність історичної науки від настанов ЦК КПРС

значно звузила фактологічну базу дослідження, зумовила обмеженість аналізу дійових осіб. Тому серед членів комісії було названо лише тих осіб, які не зазнали репресій чи звинувачень в "ухилах" — Михайла Фрунзе, Дмитра Мануїльського та Йосипа Сталіна. У праці проаналізовані далеко не всі рішення комісії, не розглянуто ряд ключових суперечностей між керівництвом УСРР та Кремлем, що й призвели до її утворення. У деяких інших працях, приміром у статтях В. Пентковської та Б. Манеліса, монографіях Бориса Бабія та Всеволода Куріцина роботі комісії приділялося менше уваги, але була наведена прихована у Якубовської частина фрази з постанови політбюро ЦК РКП(б), у якій наголошувалося: "Ніякої зміни у відносинах РСФРР та УСРР у розумінні відміни чи зменшення незалежності Української республіки... не відбулося"¹⁰.

Особливості політичної ситуації кінця 1950-х – початку 1960-х років зумовили специфіку монографії Бориса Бабія. З одного боку, в його праці чимало говориться про небезпеку "великодержавного шовінізму", — такі зауваги не були характерними для попереднього та наступного періодів радянської історіографії. І поряд з цим значно більше, порівняно з працями російських істориків, було надано місця критиці "українського націоналізму". Приміром, Микола Скрипник, ім'я якого все-таки зустрічається у праці, згадується виключно у контексті його "вузької національної обмеженості"¹¹. Натомість автор "забуває" про Скрипника при аналізі діяльності різного роду комісій та зібрань, у роботі яких брали участь "незаплямовані" діячі: Дмитро Курський, Михайло Фрунзе, Михайло Владимирський, Дмитро Мануїльський¹². Це стосується і наведеного у монографії персонального складу комісії по з'ясуванню відносин між республіками, яка була утворена 11 травня 1922 р.: Миколу Скрипника, котрий був її секретарем, не згадано.

Подібне ставлення зберігалося і у подальших дослідженнях. Про те, що стосувалося передумов створення та діяльності комісії, згадувалося переважно в працях з історії права. Та навіть там її історія представлена якоюсь "безособистісною". Так, наприклад, в монографії Валерія Чеховича йдеться або про "комісію ЦК РКП(б)", або як "комісію під головуванням М. Фрунзе"¹³. Цікаво, що у цьому дослідженні серед її членів не названий не лише М. Скрипник, а й Й. Сталін та Л. Каменев. І якщо про Скрипника взагалі таки йдеться у цій книзі (офіційно він не був репресований, про нього навіть дозволялося писати у роки "відлиги"), то така ключова у взаєминах РСФРР та УСРР фігура як Михайло Полоз, керівник Повноважного представництва УСРР при уряді РСФРР, ігнорувалася цілком. Він, як колишній боротьбист, вважався беззаперечним націоналістом.

В українській пострадянській історіографії з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР в першій половині 1922 р. уваги майже не приділяється. Якщо звернутися до наукових праць подібної тематики, то виявиться, що Лариса Марценюк у дослідженні, присвяченому політичному статусу України, зовсім не аналізує це питання¹⁴. Валерій Чехович обмежився згадкою про комісію як таку, робота якої "вже не раз аналізувалася в історико-правовій літературі"¹⁵. Навіть Валерій Солдатенко, який, на перший погляд, ретельно проаналізував біографію Миколи Скрипника, жодним словом не згадує ні комісію, ні роль в ній Скрипника¹⁶. Зрозуміло, що в працях загального характеру про цю сторінку української історії теж не йдеться. Такий стан речей можна пояснити насамперед тим, що після здобуття незалежності України увага українських істориків у дослідженні історії першої третини ХХ ст. була повернута до вивчення заборонених раніше тем, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою. До їх переліку питання про створення СРСР не входило.

Сучасний стан наукової розробки проблеми зумовив написання даної статті. Залишаючи на подальше опрацювання аналіз діяльності самої комісії по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами РСФРР та УСРР, автор у цій праці ставить за мету дослідити причини та цілі її створення. Для досягнення мети треба вирішити ряд завдань. По-перше, слід визначити вплив нової економічної політики на зміну акцентів у взаєминах Кремля та УСРР. По-друге, простежити основні лінії суперечностей у взаєминах на початку 1922 р. При цьому особливої уваги потребує ставлення до проблеми тих осіб, від яких залежало її вирішення. По-третє, потрібно з'ясувати ті засади, на яких була створена 11 травня 1922 р. комісія по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами РСФРР та УСРР.

2. "Надо было дать больше самостоятельности украинским органам"

Радянська Україна з початку свого існування знаходилася під жорстким контролем центру. Економічні мотиви відгравали провідну роль у формуванні надцентралізованої структури управління державою. Незважаючи на формальну державність та наявність реальної автономії в національно-культурній сфері, саме в роки першого комуністичного штурму, який отримав у радянській історіографії назву "воєнного комунізму", централізація управління сягнула свого апогею. Негативний (для кремлівського централізму) досвід доволі ліберального ставлення до керівництва радянської України перших місяців 1918 р. та катастрофа більшовицько-радянської влади 1919 року зумовили недовірливе ставлення Кремля до надання українським керівникам реальних

повноважень. Такий підхід викликав невдоволення в Україні навіть серед супротивників задекларованого в програмі РКП(б) "права націй на самовизначення". Зокрема, Георгій Пятаков та Андрій Бубнов у датованому початком лютого 1920 р. зверненні до ЦК РКП(б) категорично не погоджувалися із здійснюваною Кремлем політикою, згідно якої "Україна не повинна мати міцного комуністичного центру; ні радянського, ні партійного"¹⁷. При цьому вони наголошували: "В період 1918–19 років **не було навіть ознак** сепаратистських тенденцій в керівному центрі КПУ у сенсі непокори ЦК РКП або створення не лише формально, але й **матеріально незалежної УСРР**"¹⁸ (курсив авт.).

Про бодай якоюсь мірою "матеріально незалежну УСРР" не могло бути й мови під час апогею "воєнного комунізму" у 1920 – на початку 1921 р. Усі важелі впливу були в Кремлі. Приміром, в Україні не існувало свого наркомату фінансів, а уповноважений наркомфін РСФРР, що діяв в Україні, хоча й мав на той час подвійне підпорядкування (РНК УСРР та наркому фінансів РСФРР), але насправді його посада була простою фікцією. Адже, як висловився на травневій 1922 р. сесії ВУЦВК заступник голови президії Української ради народного господарства (УРНГ) Володимир Ксандров, "в умовах старої економічної політики Уповнаркомфін був органом, що постачав грошові знаки, як наркомпрод був органом, що постачає продовольство"¹⁹.

На відміну від збирання продовольства, друк грошових знаків не потребував важких зусиль. Розпорядження про використання грошових знаків виходили з того керівного центру, де ухвалювали рішення їх масово друкувати. Зрозуміло, що саме інтереси центру враховувалися в першу чергу. До початку непу в компартійному керівництві вважалося нормою розуміння ролі грошей, висловлене одним з авторів програми РКП(б) Євгеном Преображенським, за яким "соціалістичне господарство буде мати можливість отримувати частину продукції дрібнобуржуазного виробництва шляхом випуску папірців, приєднуючи кожен рік по нулю чи більше номінальної вартості своїх паперових грошей"²⁰. Якщо ж зауважити, що "в період від 18 до 21 р. на рубль дивилися лише як на доволі зручне і таке, що піддається знешкодженню джерело фінансування революції"²¹, то стає зрозумілим: про українські інтереси не йшлося.

Усвідомлення ігнорування українських потреб існувало серед українських компартійних керівників і в 1920 – на початку 1921 р. Воно лише посилювалося з початком непу. Нова економічна політика змусила все підраховувати. Вона призвела до того, що, як, зауважив в травні 1922 р. Володимир Ксандров, наркомфін "з органу постачання перетворюється в орган господарчий"²². Українські урядовці дедалі виразніше бачили визиск України. Оскільки при цьому Кремль покладав на них відповідальність за

становище в Україні, то вони почали вимагати прав та повноважень. Існуюча у роки воєнного комунізму надцентралізація виявилася обтяжливою та неефективною. Тому на початку 1922 р., коли неп лише починав набирати оберти, гостро постало питання: як розвиватися далі?

Зумовлене обставинами непу звернення до економічних важелів в управлінні країною та усвідомлення у зв'язку з цим керівництвом УСРР економічних потреб України ще 1921 р. спричинило ряд організаційних кроків з формування цілісного бачення економічних інтересів республіки та відстоювання їх перед Кремлем. Постановою ВУЦВК 15 червня 1921 р. було призначено Представника УСРР в Раді Праці та Оборони (РПО) РСФРР та в плановій комісії при наркоматі фінансів РСФРР²³. Ним став Михайло Полоз, який на час призначення був одним із 13 членів Президії ВУЦВК та членом колегії Української ради народного господарства (УРНГ)²⁴. Розширюючи повноваження представництва УСРР в РПО РСФРР та в економічних наркоматах РСФРР, ВУЦВК 14 вересня 1921 року ухвалив положення "Про повноважного представника УСРР у справах господарчого будівництва при Робітничо-Селянському уряді РСФРР". Повноважний представник УСРР мав організувати управління, штатний розпис посад якого, а також кошторис та персональний склад затверджував РНК УСРР²⁵. Він наділявся широкими правами, фактично через нього мали вестися будь-які зносини між економічними наркоматами УСРР та РСФРР, включно із контролем над тими працівниками українських наркоматів, що прибували для узгодження своїх питань в Москву. Ця висока посада залишилася за Михайлом Полозом.

Окрім відстоювання українських інтересів безпосередньо в Москві, керівництво УСРР зніціювало видання ряду постанов вищих органів влади УСРР, з допомогою яких воно намагалися захистити інтереси України. 20 вересня 1921 р. за підписом голови УРНГ Власа Чубаря видається розпорядження такого змісту:

"1. Всі зносини відділів Головного Управління і Губраднаргоспів з центром РНК РСФРР мають здійснюватися виключно через президію УРНГ.

2. Губраднаргоспи не повинні виконувати розпорядження наркоматів РСФРР, якщо ці розпорядження не санкціоновані Президією Уккранаргоспу.

3. У випадку безпосереднього надсилання розпоряджень вони приймаються лише до відома"²⁶.

Ця постанова захищала єдність і цілісність економіки України. А вже 24 вересня, тобто через 4 дні після названого розпорядження Чубаря, ВУЦВК ухвалив подібну постанову, яка стосувалася більш широкого кола взаємин Кремля та України. Йшлося про порядок надання на території УСРР чинності рішенням ВЦВК — формально вищого (у період між з'їздами рад) органу влади РСФРР: "Встановити, що постанови ВЦВК

РСФРР, що реєструються для поширення на Україну, до затвердження їх ВУЦВК мають проходити через Малий та Великий Раднарком" УСРР²⁷. Якщо навіть постанови ВЦВК, до якого з 1920 р. входили і представники України, не визнавалися українським керівництвом документами прямої дії, то такого права за іншими владними органами РСФРР вони не вбачали і поготів.

Разом зі спробами законодавчого відстоювання економічних інтересів УСРР у взаєминах з Кремлем українські владні органи ухвалили ряд внутрішньоукраїнських рішень, спрямованих на взяття під контроль української економіки та відстоювання її цілісності. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 28 вересня 1921 р. "з метою об'єднання, систематичного узгодження, планомірного керівництва, регулювання та контролювання роботи економічних наркоматів УСРР та Уповнаркоматів РСФРР, як у процесі напрацювання загального господарського плану, так і його виконання" було утворено Українську Економічну Раду (УЕР)²⁸. Цей орган був підпорядкований РНК та ВУЦВК з одного боку, а з іншого — Раді Праці та Оборони (РПО) РСФРР. Цією ж постановою засновувалася "Українська Загальнопланова Господарча Комісія (Укрдержплан)" (саме така назва виписана у постанові), яка спочатку отримала статус постійної комісії при УЕР і була по відношенню до неї "органом дорадчим і допоміжним"²⁹. Серед наданих УЕР прав було призупинення на території України дії постанов та розпоряджень об'єднаних наркоматів РСФРР³⁰. Тобто йшлося вже не лише про УРНГ, а й інші наркомати. Зауважимо, що такого права не мала Українська рада трудової армії (Укррадтрударм), на місці якої фактично й постала УЕР. Та й сам Укррадтрударм, навіть після значних змін згідно нового положення від 26 жовтня 1920 р., був створений постановою РНК РСФРР, а не ВУЦВК та РНК УСРР³¹.

Названі кроки української влади чітко свідчать: ініціатива змін формату взаємин УСРР та Кремля виходила з України. На це, як на українське досягнення, недвозначно вказував голова РНК УСРР на VI конференції КП(б)У, що відбулася у грудні 1921 р: *"Надо было дать больше самостоятельности украинским органам, поскольку речь идет об объединенных комиссариатах, главным образом потому, что другие органы комиссариатов являются самостоятельными. Для них это было необходимо. Нужно сказать, что за истекший год мы в этой области получили серьезные практические результаты"*³². Серед практичних результатів Х. Раковський згадав процес розробки федеральної конституції, у якому Україну представляв М. Скрипник, вже названу нами роботу М. Полоза, діяльність представників України в наркоматах освіти та закордонних справ РСФРР, відкриття "широкого поля діяльності" для Зовнішторгу України тощо³³. Особливим досягненням Раковський назвав *"намечение новых правил справедливого распределения денежных*

*ресурсов федерации", в результате чего мало вирішитися питання "о получении гораздо больших средств, чем мы имели до сих пор", а все фінансування здійснюватися через українські управлінські органи*³⁴.

Логічним наслідком таких кроків стала зміна ставлення до ролі наркомату фінансів у розвитку держави. Якщо, як це визнавалося у постанові ВУЦВК від 4 січня 1922 р., до 1921 р. "у всіх радянських установах і підприємствах стверджувався погляд на діяльність Уповноваженого Народного Комісаріату Фінансів як на діяльність установи, що значною мірою віджила своє і підлягає ліквідації", то з початком непу ситуація змінилася кардинально: відтепер уповнаркомфін "в загальному рядку державних установ має виконувати одне з найважливіших завдань"³⁵. Підвищення ролі цього відомства спонукало українську владу вимагати більше автономності та повноважень для уповнаркомфіну РСФРР в УСРР.

На засіданні 24 січня 1922 р., зауваживши на "недосилці об'єднаним наркоматам на січень місяць грошової готівки на перекриття відкритих по бюджету кредитів", РНК УСРР поставила за мету "добитися створення самостійного бюджету УСРР, який би охоплював як об'єднані, так і необ'єднані комісаріати"³⁶. Українські урядовці наполягали на виділенні Україні певної частки від бюджету РСФРР і хотіли, щоб ці кошти автоматично надсилалися наркоматом фінансів в Україну³⁷. На цьому ж засіданні РНК УСРР було ухвалено резолюцію, у якій зазначалася необхідність перегляду рішень, ухвалених 8 січня 1922 р. в Москві на нараді з питання про об'єднання економічної політики союзних радянських республік. Уряд України запропонував розділити ухвалені тези на дві частини — декларативну ("за" об'єднання), яку залишити без змін, та практичну, у якій передбачалося б "надання окремим Республікам можливості широко використовувати місцеві господарчі ресурси для найкращого задоволення місцевих потреб"³⁸. Вимоги компартійно-радянського керівництва України щодо паритетного фінансування УСРР та РСФРР та надання можливості самостійного господарювання і надалі займали чільне місце у взаєминах радянської України з Кремлем. Це стало однією з основних причин утворення комісії ЦК РКП(б) по з'ясуванню відносин між наркоматами УСРР та РСФРР.

3. Погляд Кремля на законодавчі повноваження УСРР

Суперечність у фінансових питаннях була всеохопною за масштабом, бо стосувалася тією чи іншою мірою не лише наркомату фінансів, а й інших наркоматів, які центр недофінансовував. Але в інших сферах існували, так би мовити, "власні", непов'язані із фінансуванням, проблеми. Ніде конфлікт не зайшов так далеко, як у суперечці між РСФРР

та УСРР навколо передачі органів робітничо-селянської інспекції (РСІ) залізничного транспорту та паливної РСІ Донбасу з підпорядкування наркомату РСІ УСРР до наркомату РСІ РСФРР. Конфлікт, основою якого теж стали економічні інтереси, вийшов далеко за межі відносин по радянській лінії. 10 лютого 1922 р. стався винятковий випадок у взаєминах між більшовицьким центром та підлеглою йому обласною компартійною організацією: ЦК РКП(б) виніс догану Центральному комітету КП(б)У за "невиконання постанови політбюро ЦК від першого грудня" стосовно підлеглості та підзвітності РСІ Донбасу* наркомату РСІ РСФРР³⁹. Ігнорування постанов вищих компартійних органів було надзвичайно рідкісним явищем в РКП(б). Причини та наслідки цієї "позаштатної" ситуації варто розглянути детально.

18 та 25 жовтня 1921 р. Президія ВЦВК ухвалила рішення про передачу РСІ залізничного транспорту та паливної інспекції Донбасу із підпорядкування РСІ УСРР до РСІ РСФРР. 11 листопада політбюро ЦК КП(б)У розглянуло протест проти такого рішення виконуючого обов'язки наркому РСІ УСРР Бориса Штернберга. В ухваленому рішенні наголошувалося: "Враховуючи необхідність безпосередньої інформації та спостереження за роботою транспорту Донецького басейну для центральних органів УСРР внаслідок тісного взаємозв'язку питань палива та транспорту з усім господарчим будівництвом УСРР, постанову ВЦВК про передачу РСІ Донбасу та залізничного РСІ в підпорядкування РСІ РСФРР від 18 та 25 жовтня не запроваджувати. Прохати ЦК РКП відмінити через ВЦВК вказану постанову, запропонувати Наркомату РСІ УСРР виробити форму угоди з наркоматом РСІ РСФРР з метою тіснішого контакту та використання матеріалів роботи РСІ по Донбасу та залізницям для потреб Наркомату РСІ РСФРР"⁴⁰.

Постанову політбюро ЦК КП(б)У продублювали 13 листопада РНК УСРР та 23 листопада — ВУЦВК. Аргументацію було суттєво доповнено. Так, у постанові ВУЦВК спочатку нагадувалося про українську радянську державність: "Маючи на увазі, що 1. На Україні існують самостійні вищі органи влади — Центральний Виконавчий Комітет, Рада Народних Комісарів та Українська Економічна Рада; 2. На Україні, згідно постанови IV З'їзду Рад, існує самостійний Наркомат Робітничої Інспекції". Потім

* Тут і надалі при вживанні терміну "РСІ Донбасу" матиметься на увазі саме паливна інспекція Донбасу, передача якої до ведення наркомату РСІ РСФРР мотивувалася безпосереднім підпорядкуванням кам'яновугільної промисловості Кремлю. Органи наркомату РСІ УСРР та РСФРР були побудовані за адміністративно-виробничим принципом, тож інспекція інших сфер виробництва та управління залишалася за наркоматом РСІ УСРР і навіть питання про зміну підпорядкованості не порушувалося.

йшлося про названу вище в рішенні політбюро ЦК КП(б)У важливість РСІ для господарського будівництва України. При цьому спростовувався основний аргумент ВЦВК на користь підпорядкування РСІ російським органам влади: "Паливна інспекція НКРСІ Донбасу інспектує не лише ЦПКП (*Центральне правління кам'яновугільної промисловості — авт.*) (підпорядковане Москві), але й всі інші види гірничої промисловості, в тому числі й Комісію з використання дрібної кам'яновугільної промисловості та соледобування та ін. Оскільки існує тісний зв'язок між усіма видами гірничої справи, це не дозволяє відокремити ЦПКП як підзвітну одиницю з підпорядкуванням її Москві у відношенні контролю". Закінчувалася постанова майже ідентично з ухвалою політбюро ЦК КП(б)У — "просити ВЦВК відмінити свої постанови від 18 та 25 жовтня"⁴¹.

Після рішень українських владних органів своє слово сказало політбюро ЦК РКП(б). 1 грудня 1921 р. на вечірньому засіданні воно розглянуло питання "Про передачу РСІ Донбасу і залізничного транспорту в підпорядкування НК РСІ РСФРР"⁴². Рішення ВЦВК було підтверджене⁴³. Після цього минуло майже два місяці, а ситуація не змінилася: українські органи влади так і не виконали постанови політбюро ЦК РКП(б). 30 січня 1922 р. рішення про передачу паливної РСІ Донбасу та РСІ залізничного транспорту в підпорядкування РСІ РСФРР ухвалило оргбюро ЦК РКП(б)⁴⁴.

З огляду на суворий централізм у РКП(б), здавалося б, питання не мало більше поставати. Однак пленум ЦК КП(б)У 3 лютого 1922 р. знову ухвалив рішення про необхідність відстоювати українське підпорядкування паливної РСІ Донбасу. У резолюції пленуму ЦК КП(б)У "Про промислове становище Донбасу" (замовчаний у зібранні рішень пленумів та з'їздів ЦК КП(б)У⁴⁵), а потім і телеграмі до ЦК РКП(б) з цього приводу підкреслювалося: "Підлеглість інспекції РСФРР суперечить постанові про покладання відповідальності за стан промисловості на КП(б)У, і тому прохаємо питання переглянути"⁴⁶. Відповіддю було вже назване рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 10 лютого 1922 р. з винесенням догани за невиконання рішень вищих компартійних органів. 13 лютого політбюро ЦК КП(б)У цю постанову "прийняло до виконання", але доручило "членам ЦК РКП т. Петровському, Раковському, Фрунзе та Чубарю поставити питання на пленумі ЦК РКП, наполягаючи на думці ЦК КП(б)У"⁴⁷. Наполягти не вийшло — і вже 1 березня 1922 р. небажане для українців рішення про перепідпорядкування паливної інспекції РСІ Донбасу РСІ РСФРР змушений був ухвалити ВУЦВК⁴⁸.

Бачимо, що лише неповний перелік офіційних постанов з цього питання зайняв чимало місця. Однак у ході його розгляду на поверхню вплив цілий ряд питань, що потребували негайного вирішення. Головним було визначення взаємовідносин між центральними органами влади

РСФРР та УСРР. Представники обох сторін з початком непу почали усвідомлювати потребу зближення форми та змісту таких відносин, але суть проблем та шляхи їх вирішення бачилися по-різному. Для керівництва УСРР найголовнішим було вирішення завдань по економічному відродженню України, ефективним засобом якого воно вбачало надання значного обсягу прав та повноважень республіканським органам влади. Це дало б змогу виявляти та ефективно використовувати місцеву ініціативу. Кремль більш за все побоювався відокремлення України, тому для центру головною була небезпека "*самостийних тенденцій*"* в компартійному керівництві України.

Термін "*самостийність*", смислове наповнення якого в пропагандистській літературі далеко не відповідало тому, що є у тлумачному словнику, не випадково взято в лапки. У тогочасній компартійній риторичі, яка й до цього часу поширена серед частини української суспільства, дефініція "*самостийність*" мала своє, відмінне від мовного тлумачення її україномовного аналога ("*самостійність*") значення. "*Самостийність*" не просто не була тотожною їй, здавалося б, російськомовному варіанту "*самостоятельность*", а й іноді вживалася як його антонім. Українські урядовці, навіть в цитованих вже нами постановках, всіляко відстоювали "*самостоятельность*" України і водночас категорично не погоджувалися зі звинуваченнями у "*самостийності*". Справа в тому, що дефініція "*самостийність*" вживалася як синонім терміну "буржуазний націоналіст", "петлюрівець" і ототожнювалася, як в січні 1922 р. висловився Дмитро Лебідь, з тими, хто "тричі продавали себе оптом і вроздріб всім, хто більше дасть"⁴⁹.

Бориса Штернберга, який з 16 липня 1921 р. працював виконуючим обов'язки наркома Робітничо-селянської інспекції (після переходу Скрипника на посаду наркома внутрішніх справ⁵⁰), на початку лютого 1922 р. викликали до Москви, щоб розібратися з причинами невиконання ним постанов ВЦВК, політбюро та оргбюро ЦК РКП(б). Додатковою причиною виклику було те, що він, керуючись названими постановами українських владних органів, заважав члену колегії наркомату РСІ РСФРР Петру Кобозеву здійснювати інспекцію в Донбасі. Розмова на підвищених тонах відбулася на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 10 лютого 1922 р. За її результатами ЦК КП(б)У отримало догану від ЦК РКП(б).

На оргбюро ЦК РКП(б) окрім Штернберга доповідав і Кобозєв. Його співдоповідь повернула розмову в більш широке русло — на засіданні

* Курсив автора. Цей термін та похідні від нього взяті в лапки написані російською мовою.

почали обговорюватися взаємини між державними органами влади РСФРР та УСРР взагалі. Не знайомий з українськими реаліями діяч, який будь-які прояви національної автономії вважав за ворожі більшовицькій владі, був вкрай неприємно здивований наявним в українських діячів розумінням власних повноважень. Його реакція на узаконене органами влади УСРР право змінювати постанови ВЦВК була відверто негативною. Розпитавши у приватній розмові Штернберга про його бачення взаємин між республіками, на оргбюро Кобозев представив погляди Штернберга та ЦК КП(б)У взагалі як "*самостийницькие*". Кобозев, зокрема, звинуватив керівників УСРР у тому, що вони "не зацікавлені в популяризації імен товаришів Леніна та Калініна, а тому вважають за доцільне під декретами РСФРР, зареєстрованими в Україні, підписувати імена Раковського та Петровського"⁵¹. Формально основою такого звинувачення стала та обставина, що після змін постанов ВЦВК та РНК РСФРР, які були викликані особливими умовами України, в декретах справді дедалі частіше ставилися прізвища українських керівників.

Після таких звинувачень Кобозева, якого ще в радянські часи В. Куріцин згадував серед діячів, які "цілковито ігнорували національні моменти в державному будівництві"^{52*}, Штернберг виступив з аргументованим запереченням. Він вказав на "перебріхування" Кобозевим їх приватних розмов та довів, що своїми діями просто послідовно виконував рішення компартійно-радянського керівництва України. На підтвердження своїх слів український урядовець згадав вже названі нами постанови. Додатковим аргументом на користь Штернберга стала відправлена 9 лютого з Харкова до Москви телеграма за підписом Д. Мануїльського, в якій наголошувалося: "Ставимо до відома, що Штернберг діяв на основі постанови ЦК КПУ про підпорядкування РСІ Донбасу УСРР"⁵³. Враховуючи це, на оргбюро, за словам Штернберга, "звинувачення мене в невиконанні постанов політбюро перетворилося в питання про невиконання політбюро ЦК КП(б)У постанов політбюро ЦК РКП"⁵⁴. І далі, після пояснень головного "робсільнспектора України",

* У листопаді 1922 р, перебуваючи на посаді голови Ради міністрів Далекосхідної республіки (ДР), Кобозев виступав навіть не за автономізацію, а за цілковите злиття усіх республік з РСФРР, тобто ліквідацію будь-яких ознак державності та проти врахування національних особливостей в державному будівництві (див "Правда, 2 листопада 1922 р). Можливо, саме великодержавницька позиція у конфлікті з Україною і спонукала Сталіна, під керівництвом якого відбувалося засідання оргбюро 10 лютого 1922 р., сприяти призначенню Кобозева на посаду керівника уряду ДР. Це припущення впливає з цілковитої тотожності (якщо вірити Штернбергу) позицій Сталіна та Кобозева на аналізованому нами засіданні оргбюро. Кобозев, до речі, не був репресований і помер в 1941 р.

"фактично обговорення питання йшло в площині загальних суджень та оцінки дій ЦК КПУ не лише з цього питання, а й взагалі більш детально з питань взаємовідносин УСРР та РСФРР"⁵⁵.

Штернбергу було задано багато питань. З них, за словами виконуючого обов'язки наркома РСІ УСРР, виявилось, що "оргбюро ЦК РКП не має чіткого уявлення про практику, що склалася у цій сфері"⁵⁶. Далі у зверненні до ЦК КП(б)У Штернберг підкреслив: "ЦК РКП розуміє реєстрацію законів в Україні, ймовірно, як автоматичне та обов'язкове про нумерування штемпелем та номером України. Оргбюро також вважає, що жоден мандат Московський не може бути відмінений чи змінений органами УСРР"⁵⁷. Останнє речення особливо важливе для розуміння тих змін, що відбувалися у взаєминах УСРР з центром. З нього випливає, що "обов'язковість" усіх рішень Кремля для України сприймалася в центрі як само собою зрозуміла річ. Для центральних органів влади у такому погляді нічого нового не було — інше вони сприймали за вияви петлюрівської "самостійності". Новими у даній ситуації були вимоги України щодо права на зміну законів. Іншими словами, саме Україна протягом другої половини 1921 – початку 1922 рр. здійснювала спроби здобути реальні права, а не Кремль почав ці права "урізати". І той факт, що такі права, начебто, були прописані у існуючих на той час законах, не має вводити в оману дослідника: форма не відповідала змісту.

4. Спроби Кремля узаконити безправність українських органів влади

Слова Штернберга про ставлення Кремля до проходження законів в Україні та трактування центром російсько-українських відносин повністю підтверджуються іншою сюжетною лінією. Вище вже згадувалося про постанови ВУЦВК та УРНГ щодо дії указів центральних органів на території України. Однак в Кремлі на ці постанови не зважали і надалі посилали на місця свої розпорядження. Тому 17 січня 1922 р. РНК УСРР звернувся до ВЦВК з пропозицією, щоб той зробив зауваження об'єднаним комісаріатам щодо недотримання ними існуючого законодавства. Український уряд наполягав, щоб ВЦВК виправив недоліки та вимагав від російського уряду та наркомату юстиції РСФРР дотримуватися прав України. Наголошувалося, що це недотримання полягало в тому, що декрети РСФРР в межах УСРР, за свідченням цих наркоматів, вводилися у дію без підтвердження їх РНК УСРР⁵⁸.

Звернення українського Раднаркому не залишилося без уваги. На засіданні Президії ВЦВК від 30 січня 1922 р. пунктом четвертим було поставлено питання "Про порядок проходження декретів РСФРР по об'єднаним комісаріатам України". Президія ВЦВК передала його на розгляд наркомату юстиції РСФРР з тим, щоб пізніше ухвалити з цього

приводу постанову⁵⁹. 10 лютого 1922 р. наркомат юстиції РСФРР, очолюваний Дмитром Курським, виніс досить своєрідний вердикт. Витлумачивши пункт третій Союзного робітничче-селянського договору між РСФРР та УСРР від 28 листопада 1920 р., де йшлося про об'єднання семи комісаріатів, фактично як їх "приєднання", Курський у відповіді на звернення ВЦВК підкреслив: "Немає необхідності в кожному окремому випадку з названих питань спеціальної згоди Українських законодавчих органів"⁶⁰. Від імені наркомату юстиції він запропонував наступний порядок проходження законодавства в УСРР:

"1. Усі декрети та постанови ВЦВК, що стосуються виключно відання об'єднаних наркоматів, згідно п. 3. Російсько-Українського договору від 28 грудня 1920 р. автоматично розповсюджуються на територію УСРР та сповіщаються до відома РНК УСРР;

2. Усі декрети та постанови ВЦВК, що стосуються в цілому або частково сфери необ'єднаних наркоматів, стають в Україні дійсними лише після реєстрації їх ВУЦВК або РНК УСРР"⁶¹.

Такий висновок цілковито суперечив як переконанням керівництва УСРР, так і ухваленій V Всеукраїнським з'їздом рад (лютий–березень 1921 р.) постанові з цього приводу. У ній, зокрема, наголошувалося на необхідності конкретизації взаємин між наркоматами, в результаті чого "внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів" мав бути досягнутий "на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками"⁶². З висновку ж російського наркомату юстиції випливало, що ні про яку рівність не могло бути мови.

Цей документ було передано Повноважному представнику УСРР в РСФРР Михайлу Полозу, який 15 лютого відправив до Харкова телеграму такого змісту: "В четвер ввечері в Малому Раднаркомі поставлене питання про проходження декрету про об'єднані комісаріати. Наркомат юстиції дав свій висновок, суть якого полягає, що "постанова українського Раднаркому, яка забороняє усім об'єднаним комісаріатам [виконувати] декрети РСФРР без їх візування Українським Раднаркомом, є неправильна". Далі Полоз називав ті позиції російської сторони, які ми вже процитували та просив вказівок, як діяти йому далі. Відповідь він просив дати терміново, оскільки телеграму давав у середу вранці"⁶³.

Бачимо, що Полоз цілком адекватно і без будь-яких емоцій передав відомості про перебіг подій та можливі наслідки. В майбутньому, якщо нічого не змінювалося б, таке зближення суті і змісту взаємин закінчилося б ліквідацією навіть формального права українських органів влади на законодавчі функції.

Подібна перспектива неабияк схвилювала українське компартійне керівництво. Зауваги Полоза про те, що це питання буде розглядатися на

Малому Раднаркомі, тобто виноситися на попередній розгляд, немовби не були почуті. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У в п'ятницю, 17 лютого, було ухвалено рішення, в якому говорилося: "Запропонувати т. Полозу негайно повідомити точний текст декрету Раднаркому РСФРР про взаємовідносини між наркоматами РСФРР та УСРР. Доручити тов. Фрунзе з'єднатися з ЦК на предмет вияснення питання — чи санкціонований вказаний декрет політбюро ЦК РКП"⁶⁴. Наступного дня телеграма із запитом про точний текст декрету була направлена до Полоза⁶⁵. Той знову повторив зміст, зауваживши, що на засіданні Малого РНК 16 лютого це питання було відкладене на 27 лютого і українській стороні доручено подати свій варіант проекту закону. Водночас він нагадав, що вже просив Фрунзе та Мануїльського вислати бажаний для УСРР проект декрету⁶⁶.

Заспокоївшись і зрозумівши, що йдеться не про рішення вищих органів влади, а про ініціативу дорадчого органу, яким був Малий РНК, Мануїльський 1 березня 1922 р. від імені ЦК КП(б)У надіслав таку відповідь Полозу: "Ніякого контрпроекту висувати не слід. Оскільки питання про взаємовідносини УСРР та РСФРР є питання політичне, яке не може вирішуватися без постанови відповідної політичної установи, жодний Малий Раднарком вирішувати його без санкції політбюро ЦК РКП(б) не може. А, наскільки мені відомо, такого питання в порядку денному Політбюро ЦК РКП не стояло. Тому Вам слід у випадку винесення такого питання зняти його для спільного обговорення Політбюро ЦК РКП з представниками нашого ЦК"⁶⁷. Втім, незважаючи на спад напруги, сама спроба "узаконити" такий порядок взаємин, за яким республіканські органи не мали жодних прав, занепокоїла керівництво України.

Таке занепокоєння значно підсилювалося тим, що інформація Полоза була не першою у ряду свідчень ігнорування прав України як окремої республіки. Лише за січень–лютий простежується ще декілька ліній такого роду конфліктів. Серед них слід згадати повне ігнорування центром Всеукраїнської кооперативної спілки⁶⁸, наміри ВЦВК РСФРР без участі ВУЦВК здійснити зміни в адмінподілі УСРР⁶⁹, спроби підпорядкувати собі утворене в 1921 р. Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ)⁷⁰ тощо. І все це поряд з ігноруванням Кремлем фінансово-економічних потреб України, при якому становлення нової економічної політики у межах всієї більшовицької держави без назви відбувалося значною мірою за український рахунок.

Про ступінь врахування центром інтересів та повноважень України свідчить приклад зі спробою змінити адмінподіл в УСРР. Вирішити це питання в центрі збиралися без України. Повідомити про рішення збиралися, мабуть, вже після його ухвалення. Про ці наміри українське

керівництво дізналося випадково. Фелікс Кон, який був членом ВЦВК від України, 21 січня телеграфував з Москви до Харкова: "Передбачається перекроювання українських губерній. **На засіданні Президії ВЦВК відстояв участь в комісії представника України.** Терміново повідомте Президію, кого уповноважуєте"⁷¹ (*курсив авт.*). Вжито в телеграмі "відстояв" було типовим для характеристики взаємин двох республік: значна частина діячів Кремля не вбачали за Україною ніякої "окремішності", а тому формально незалежній державі доводилося "відстоювати" навіть дозвіл брати участь у вирішенні її долі.

Виявилося однак, що сам факт постановки питання на Президії ВЦВК обурило політбюро ЦК КП(б)У. У відповідь воно 23 січня ухвалило таке рішення: "1. Вважати, що формально питання про перекроювання губерній має бути вирішено Українським ЦВК; 2. По суті, не заперечуючи проти злиття окремих повітів, вважати перекроювання губерній недоцільним"⁷². Іншими словами — вибачай, але голоблі завертай. Схожі за тональністю рішення ухвалювалися і в інших випадках: українське керівництво вбачало вихід із ситуації у наповненні існуючих державницьких форм УСРР реальним змістом.

У центрі на це не зважали. Комісія ВЦВК по районуванню була утворена і невдовзі представила своє бачення змін в адмінподілі, згідно яких Україну планувалося розділити за "економічним" принципом. Тези були надіслані Полозу, який вже 7 лютого 1922 р. висловив відверто негативну реакцію української сторони: "Вважаємо, що Орієнтовний Проект Комісії ВЦВК, що має на увазі розділ України на 2 райони /області/, не має шансів до ухвалення відповідними українськими органами, оскільки це недоцільно ні з економічної, ні з політично точки зору. Можна припустити, що після опрацювання питання в цілому у вищевказаному порядку, Україна буде розбита на дещо більшу кількість районів із збереженням Адміністративно-Господарської єдності України в цілому"⁷³. Позиція Полоза цілком адекватно відображала ставлення керівництва УСРР до економічного районування. Врешті все закінчилося саме так, як він і передбачав у своєму зверненні до Комісії ВЦВК. Однак відстояти українську точку зору вдалося не відразу, і значну роль у цьому відіграла саме комісія ЦК РКП(б) по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами РСФРР та УСРР.

На українсько-російські відносини вплинула й складна ситуація в Донбасі. Широкого розголосу наприкінці 1921 – на початку 1922 р. набув конфлікт із Георгієм Пятаковим, головою ЦПКП Донбасу, яке підпорядковувалося Кремлю. Пятаков наскільки відверто нехтував місцевим керівництвом та зневажливо ставився до інших галузей економіки, що це змусило переважну більшість компартійно-радянського керівництва Донбасу

поставити ультимативну вимогу про його відкликання. Місцеве керівництво наполягало на тому, що не меншою мірою, аніж про вугільну промисловість, варто турбуватися і про металургійну та хімічну. Воно не могло змиритися із ситуацією, коли, за висловом голови губвиконкому Донецької губернії Мойсея Рухимовича, "тов. Пятаков зі своїми пятаковцями став вести себе як підкорювач папуасів, де всі і все мало беззаперечно підкорятися цій купці людей, які називають себе ЦПКП"⁷⁴.

Залагодити конфлікт, повернути цінованого В. Леніним Пятакова в Донбас та захистити виняткову пріоритетність ЦПКП намагався спеціально відряджений до Харкова Серго Орджонікідзе. В його присутності 2 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання "Про можливість повернення Пятакова до Донбасу на роботу". Залагодити конфлікт, незважаючи на усі наполягання, все-таки не вдалося. Для переконання Кремля у своїй правоті українські діячі навіть вдалися до звинувачення Пятакова у спробі створити троцькістську групу. Ці звинувачення знайшли певний відгук і в Орджонікідзе, який в особистому листі до Леніна підкреслював: "Я спочатку поставився до цих звинувачень критично, але, придивившись, переконався, що місцеві пятаковці — троцькісти"⁷⁵. Тому цілком закономірно, що на засіданні 2 січня усі члени політбюро, в тому числі Петровський, Лебідь, Чубар і навіть Мануїльський, висловилися проти Пятакова. У резолюції було підкреслено: "Якщо б Пятакова повернули на роботу до Донбасу, то з партії вийшли б цілі групи старих товаришів і робітнича опозиція розквітнула б буйним цвітом!"⁷⁶. До всього цього додавалося і згадане вже нами недофінансування Донбасу на початку 1922 р., яке, до речі, в першу чергу стосувалося об'єднаних наркоматів і навіть кам'яновугільної промисловості. Недофінансування було правилом у 1922 р. — жодного місяця не минало без звернень, звітів та доповідних записок з цього приводу. Це суттєво впливало на настрої керівництва КП(б)У.

Та найбільш резонансним в перші місяці 1922 р. слід таки назвати проаналізований нами конфлікт у питанні з підпорядкування наркомату Робітниче-селянської інспекції: догана українському керівництву була проголошена лише у цьому випадку. Нагадаємо, що наркомат Робітничо-селянської інспекції входив до переліку необ'єднаних наркоматів і, відповідно, у своїй діяльності мав підпорядковуватися виключно українським органам та охоплювати своєю діяльністю усю територію УСРР. Але в Кремлі, як ми вже з'ясували, на це питання дивилися по-іншому. ЦК РКП(б), водночас із винесенням догани, (щоправда, формально по партійній лінії) відкликав з України "головного винуватця" — виконуючого обов'язки наркома РСІ УСРР Бориса Штернберга, який з травня 1920 р. і до липня 1921 р. працював

заступником у відомого незалежністю своїх суджень М. Скрипника. Мотиви відзиву чітко висловив Сталін: "щоб Штернберг не псувався на Україні"⁷⁷. Його "зіпсованість" виявилася у намаганні керуватися у своїй діяльності на посаді наркома існуючими законами. Самому Штернбергу догани винесено не було, оскільки його особистої "провини" за ситуацію, що склалася, Сталін не вбачав.

17 лютого, вже після приїзду з Москви, Штернберг у листі до ЦК КП(б)У описав відповідними фарбами те, що відбувалося з ним в Кремлі. Наприкінці він зауважив (цитовано російською для кращого передання стилю листа):

"Из-за неясности взаимоотношений РСФСР и УССР, которые так ярко выявились по мелкому сравнительно делу, я был судим как представитель "принципов Украинской самостоятельности". Не говоря уже о том, что значительная часть законодательства УССР должна быть пересмотрена или изменена, необходимо найти новую ясную и отчетливую линию для текущего законодательства и административного творчества, без каковой такие инциденты могут стать хроническим выяснением, в особенности для необъединенных Комиссариатов. Во всяком случае, когда мы имеем с одной стороны еще не отмененные, а действующие и вошедшие в плоть и кровь каждого украинского работника директивы ЦК КП(б)У и указания строящегося на этих директивах законодательства УССР, а с другой стороны подвергаемся "наказанию" за соблюдение этого законодательства — в этих условиях вести какую-либо руководящую работу невозможно. Это требует, по моему мнению от ЦК КП(б)У немедленного принятия мер для точного выявления взаимоотношений РСФСР и УССР в области законодательства и административной практики"⁷⁸ (виділено авт.).

Нагадаємо, що саме 17 лютого політбюро ЦК КП(б)У розглядало звернення Полоза з приводу намірів наркомосту РСФРР здійснити формальне узаконення безправності українських наркоматів. Звичайно, не пов'язати обидва випадки було неможливо, тому негативна реакція українського керівництва була цілком зрозумілою і передбачуваною. І навіть часткове перебільшення значимості цього процесу (протестували не проти розгляду питання на МРНК РСФРР, а проти вже начебто готового проекту декрету РНК РСФРР) свідчить лише про добре усвідомлення намірів ЦК РКП(б) з боку українського ЦК.

5. Роль Повноважного представництва УСРР в Москві у формуванні взаємовідносин УСРР та РСФРР

Кремль був стурбований виявами незадоволення з боку КП(б)У. Наприкінці лютого там вирішили частково дати "задній хід" спробам

звузити формальні права України. Застосувавши принцип "і я не я, і хата не моя", у Кремлі винним за таке собі "викривлення" точки зору центру на взаємини УСРР та РСФРР призначили Михайла Полоза. У телеграмі від 6 березня за підписом секретаря ЦК РКП В'ячеслава Молотова було сказано, що то був лише текст висновку наркомату юстиції, і саме питання було "відхилене" на засіданні Малого РНК (виписка із протоколу МРНК від 16 лютого 1922 р. свідчить про перенесення питання, а не його відхилення⁷⁹). Далі Молотов роздратовано підкреслював: "доводиться дивуватися Вашій дивній і надмірній турботі, тим більше обговоренню цього питання в ЦК КПУ. Приводу для різко негативних настроїв в ЦК КПУ, про які Ви сповіщаєте, а також до яких-небудь розмов про скасування УСРР, заміні областю абсолютно немає. Бити на сполох та сіяти смуту за межами ЦК на основі якої б то не було інформації Полоза неприпустимо. Необхідно закликати до порядку інформатора, а нам повідомте, як точно ви були інформовані"⁸⁰. Бачимо, що спробу юридично оформити ліквідацію державницьких функцій органів влади УСРР Молотов вважав не вартим уваги ЦК КП(б)У. Щоб згладити реально існуючі суперечності, він пропонував знайти цапа-відбувайла.

Полоз, здавалося б, був ідеальною кандидатурою для такої ролі. Він був колишнім боротьбистом, а в той час в комуністичній партії йшла "чистка", чільне місце у якій займала боротьба з "українськими націоналістами". В самій Україні "вичищалося" чимало боротьбистів, навіть в верхах КП(б)У були поширені подібні настрої. Ледь не пішов із посади наркома освіти Григорій Гринько, якому, незважаючи на наявні зауваження, 30 січня політбюро ЦК КП(б)У все-таки висловило довіру і попросило повернутися на роботу⁸¹. Не оминула ця небезпека і самого Полоза — його теж ледь не виключили з партії. Політбюро ЦК КП(б)У з приводу нього ухвалило 2 січня 1922 р. спеціальну постанову, у якій наголошувалося: "Затвердити тов. Полоза членом партії, а за неприпустимого його поведінку на Всеукркомчистці винести йому через комчистку догану"⁸².

Здавалося, зняття з посади Полоза було справою вирішеною. З подання Молотова питання про заміну Полоза розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 6 березня 1922 р. Ухвалено було "вирішити це питання в Москві"⁸³. Однак заміни не відбулося. Мало того, Полоза не відкликали навіть після отримання заяви від В. Ляха, колишнього секретаря Повноважного представництва УСРР в РСФРР. Цей діяч нещадно критикував М. Полоза саме за його боротьбистське минуле та за те, що той, мовляв, намагався "таким чином створити Українське представництво в Москві виключно із осіб, що однаково думають, причому із певним спрямуванням"⁸⁴. Звернення Ляха розглядалося на

засіданні політбюро 19 травня 1922 р. Ухвала з цього питання була не на його користь: Ляха повернули в Україну, а Полоз залишився. Щоправда, 19 липня 1922 р., після фактичного завершення роботи комісії ЦК РКП(б) по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами республік, на засіданні політбюро було вирішено надати двомісячну відпустку М. Полозу з виїздом за кордон на лікування, по завершенню якої він мав би залишити посаду. Але це не було б звільнення — планувалося, що М. Полоз очолить Концесійний комітет УСРР, а тому у відпустці йому пропонувалося ознайомлюватися з цим питанням⁸⁵. Однак після повернення із відпустки на засіданні політбюро 18 жовтня 1922 р. постанову про відкликання його з Москви було скасовано⁸⁶.

На цій посаді Полоз залишався ще майже рік. У відстоюванні інтересів України він відігравав вагомий роль. Запропонований Молотовим на початку березня 1922 р. варіант "пошуку винного" для зняття напруги у стосунках ЦК КП(б)У з Кремлем не знайшов відгуку в Україні. В Харкові добре розуміли: проблема існує і зовсім не Полоз винен у її виникненні.

Таке розуміння лише посилилося після того, як українські керманічі дізналися про можливості та обставини здобуття інформації Повноважним представником УСРР при уряді РСФРР. Виявилось, що на прохання Полоза надати українській стороні протоколи засідань вищих органів влади РСФРР, спочатку по радянській, а потім і по компартійній лінії пролунала категорична відмова. Надана 22 лютого відповідь із секретаріату ЦК РКП(б) аж ніяк не свідчила про бодай якусь частку рівноправності у взаєминах УСРР та Кремля і межувала з відвертою зневагою: "За дорученням тов. Молотова сповіщаю, що надсилати вам для інформації протоколи В.[Великого — авт.], М.[Малого — авт.] РНК та РПО не уявляється можливим, оскільки, по з'ясуванню з тов. Горбуновим, Ви, будучи присутнім на засіданнях, буваєте в курсі усіх питань, що Вас цікавлять"⁸⁷. З цієї відповіді стає також зрозумілим, що сам Молотов добре знав про бажання українських органів влади бути в курсі тих рішень, що ухвалює чи збирається ухвалювати Кремль і які безпосередньо стосуються України. Але надавати інформацію про їх підготовку не вважав за доцільне.

Викликають сумніви ті рядки з відповіді секретаріату ЦК РКП(б), у яких говориться про присутність Михайла Полоза на усіх засіданнях вищих органів влади. Справді, він мав право брати участь в засіданнях РНК РСФРР та ВЦВК. Це його право було задеклароване у "Положенні про Повноважного Представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітничо-Селянському уряді РСФРР"⁸⁸. Але воно, ймовірно, не використовувалося. Інакше який сенс в рішенні українського уряду "Про необхідність присутності та надання права дорадчого голосу

повпреди на засіданнях РНК та Президії ВЦВК РСФРР", яке було ухвалене лише 1 серпня 1922 р.⁸⁹? Та й не було у Полоза потреби бути присутнім на всіх засіданнях названих органів, оскільки в першу чергу повпреда цікавили питання, які були пов'язані з Україною. Але в цьому й полягала основна складність. Визначити, коли саме і на якому рівні будуть ставитися "українські" питання він не міг, оскільки управління справами РНК РСФРР протидіяло отриманню Полозом "матеріалів по федеративному законодавству". Пояснення були прості — це "таємні матеріали"⁹⁰. Заступник голови інформаційного відділу повпредства України К. Зелінський писав: "Такими таємними матеріалами вважаються тут не лише матеріали до порядку денного, але й протоколи РПО та ВРНК. Наприклад, протоколи ВРНК не надсилаються навіть його членам. На засіданнях РПО мають право бути присутніми лише її члени; для усіх інших вимагається дозвіл її голови"⁹¹.

Навіть у тих випадках, коли порядок денний вдавалося з'ясувати, на заводі ставала та обставина, що матеріали частіше за все надходили лише на саме засідання, особливо це стосувалося МРНК та РПО РСФРР⁹². Якщо ж матеріали надходили таки до засідання, то Повноважному представнику УСРР однаково заборонялося ознайомлюватися з ними до їх законодавчого ухвалення навіть на місці, в Кремлі. Управляючий справами РНК РСФРР Микола Горбунов стверджував, що він не буде допускати Полоза до вивчення матеріалів, оскільки це перевищує його (Горбунова) компетенцію. І взагалі Горбунов вважав, що існуючий порядок має задовольняти всіх, і для України буде достатньо дізнатися про ухвалені декрети із друкованих видань, а про різні проекти і знати не треба. ЦК РКП(б), куди звернувся Полоз, підтвердив рішення не надавати ніяких таємних документів повпреди України⁹³. Враховуючи існуючі умови, робити винним М. Полоза в наданні недостовірної інформації (навіть якби це й справді було так) було нелогічно і неправильно.

З проаналізованих спроб Повноважного представництва УСРР отримати інформацію про законодавчі ініціативи центру впливає, що сам Молотов добре знав про недоінформування українських органів влади і більше того, вважав це нормою. Однак відверто негативна реакція української сторони на законодавчі ініціативи російського наркомюсту, а потім і розмова з Раковським, змусили його зрозуміти, що надалі так діяти не можна. Тому на початку березня 1922 р., Молотов, як це зазначалося у звіті українського представництва, заявив, що відтепер "матеріали видаються, що він згоден видавати українському уряду все, також і таємні матеріали по законодавству в терміновому порядку". Але для реального отримання матеріалів такої заяви виявилось замало — у відповідь на лист Полоза з посиланням на цю розмову Горбунов відмовився надавати

документи та відклав це питання "до другого розгляду на ЦК РКП"⁹⁴. Станом на 13 березня ні протоколів, ні матеріалів до них повпредство отримувати, а відтак і передавати до Харкова, все ще не могло⁹⁵.

Таке невиконання усних домовленостей не могло залишитися поза увагою керівництва КП(б)У. 12 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання "Про інформування ЦК КПУ про роботу вищих органів влади РСФРР" ухвалило наступне рішення: "Звернутися до Молотова з проханням посприяти отриманню протоколів засідань"⁹⁶. Телеграма аналогічного змісту до Москви була надіслана 15 березня⁹⁷. І лише з другої половини березня ситуація частково зрушила з місця — Горбунов таки надав розпорядження видавати українській стороні протоколи РНК РСФРР. Однак матеріалів з актуальних для України питань, на основі яких і ухвалювали рішення, і надалі не надавалося⁹⁸. Тож говорити про ставлення до України як рівноправного з РСФРР партнера не доводиться.

Про таке ставлення до України було відомо українським керманічам. Це не могло їх задовольняти. Тому на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. після розгляду питання "Про взаємовідносини між РСФРР та УСРР" було ухвалено:

"а) Залишаючись на позиції тез Всеросійської конференції РКП(б) в грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР та УСРР у сенсі визначення та уточнення прав та обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне створити спеціальну комісію із членів ЦК РКП та ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР та УСРР.

Доручити тов. Рейхелю зібрати усі матеріали, що стосуються взаємовідносин органів РСФРР та УСРР в практичній роботі.

б) Цю постанову доручити підтримати на найближчому Пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП"⁹⁹.

Нагадаємо, що в пункті першому згаданої резолюції конференції РКП(б) наголошувалося: "Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР"¹⁰⁰. То ж ініціюючи цю постанову, українська влада намагалася досягти збільшення своїх реальних повноважень.

Це рішення політбюро ЦК КП(б)У аналізується в сучасній літературі, в тому числі і в навчальній. Однак його наслідком традиційно називається створення 11 серпня 1922 р. комісії оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й. Сталіна¹⁰¹. Причини такого тривалого ігнорування звернення керівництва СРСР не пояснюються. Про утворення 11 травня комісії ЦК РКП(б) на чолі із М. Фрунзе у цих книгах теж не йдеться. Насправді ж

ситуація від березня до серпня 1922 р. не була у "застой". Суперечності між Кремлем та Україною до травня 1922 р. невпинно накопичувалися, але робота комісії допомогла їх дещо зняти та знайти прийнятний для України компроміс.

12 березня 1922 р., тобто наступного дня після звернення до Кремля з приводу взаємовідносин між наркоматами, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, якою виокремлювалася ще одна лінія суперечок — у питанні про концесії. Було визнано за необхідне мати в Концесійному комітеті РСФРР представника УСРР в якості члена комітету, причому таким призначили колишнього боротьбиста Антона Приходька. У рішенні наголошувалося: "Вважати за необхідне, що при здачі концесій перемовини повинні вестися від імені УСРР і, для того щоб запобігти можливим помилкам, договори про такі концесії мають підписуватися Українським Урядом". Разом з цим, щоб не занадто дратувати Кремль, було вирішено, що "у випадку безпосереднього звернення концесіонерів до Українського уряду, концесії не можуть бути зданими без Концесійного Комітету РСФСР"¹⁰². На додаток до цієї постанови 21 квітня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення затвердити Приходька ще й заступником Повноважного представника УСРР при уряді РСФРР^{*103}. Це рішення 3 травня 1922 р. ВУЦВК провів у радянському порядку¹⁰⁴.

Надії на посилення позицій України у питанні концесій українські урядовці не втрачали і далі, про що свідчить вже згадане нами бажання українського компартійного керівництва призначити восени 1922 р. головою Концесійного комітету УСРР М.Полоза, який мав більший авторитет за кордоном. Слід також зауважити, що такі наміри серйозно турбували Кремль: не дарма Сталін у листі до Леніна від 22 вересня 1922 р., обґрунтовуючи необхідність автономізації республік, серед іншого лякав Леніна тим, що в іншому випадку у кожній республіці має бути власний Концесійний комітет¹⁰⁵. Цього навіть Ленін, який, за словами Сталіна, демонстрував "національний лібералізм", допустити не міг. Однак найбільше списів було зламано навколо іншого питання.

* Михайло Полоз підтримував призначення Приходька своїм заступником, який пізніше змінив його на посаді Повноважного представника. Можливо, саме цю спільну роботу у Повпредстві УСРР при уряді РСФРР пригадали кремлівські кати у 1934 р., відколи й до 1937 р., за спогадами Семена Підгайного, Михайло Полоз разом з "українським комуністом і політичним діячем Приходьком" перебував під суворим контролем на Соловках на території невеликого скиту, що звався "Амбарная" (Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріяні. — К., 2008. — С.50)

6. Вияв проблем у взаємовідносинах на прикладі з Українбанком

Одним із найбільш резонансних конфліктів між УСРР та РСФРР у період з березня по травень, який, до речі, зі створенням комісії був розв'язаний найпершим, стало питання взаємин між очолюваною Володимиром Затонським Всеукраїнською кооперативною спілкою (Вукоопспілкою) та Центросоюзом РСФРР. Причому у даному випадку незгоди стосувалися вже не скільки взаємин між цими двома організаціями (рішення про суть їх взаємин політбюро ЦК КП(б)У ще 12 березня "прийняло до відома та виконання"¹⁰⁶), скільки питання про утворення підконтрольного Вукоопспілці кооперативного банку.

Українська влада, керуючись як зразком декретом РНК та ВЦВК РСФРР від 6 лютого "Про банк споживчої кооперації" (Покобанк)¹⁰⁷, та виходячи із розуміння Вукоопспілки як всеукраїнської споживчої кооперації, що презентує на території УСРР в тому числі й організацію споживчої кооперації РСФРР (Центросоюз), вирішили створити на схожих засадах кооперативний банк в Україні. Поява такого банку, здавалося, була закономірною, його необхідність була розпропагована українською владою. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 17 березня було вирішено, здавалося б, останнє питання — схвалено пропозицію Затонського про надання назви кооперативному банку — "Українбанк"¹⁰⁸.

Однак цій, здавалося б, вирішеній справі, несподівано для Затонського було дано "задній хід". Наркомат фінансів РСФРР, який виділив на утворення Покобанку 1 млн 300 тис. золотих рублів¹⁰⁹, заборонив харківській конторі Держбанку брати участь у фінансуванні Українбанку і взагалі назвав утворення кооперативного банку в Україні "зайвим"¹¹⁰. Таке рішення центральних фінансових органів викликало спротив українських діячів. 31 березня 1922 р. ті члени політбюро, що залишилися в Україні під час XI з'їзду РКП(б) (Москва, 27.03–2.04.), ухвалили постанову "Про Українбанк" такого змісту: "Підтвердити попередню постанову про необхідність існування банку Української кооперації. Надіслати вмотивовану телеграму т.т. Мануїльському, Петровському, Чубарю з пропозицією поставити питання в Політбюро ЦК КП(б)У"¹¹¹.

Більш детально було розглянуто питання про необхідність створення Українбанку на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 7 квітня 1922 р. Затонський, який доклав чимало зусиль, щоб здобути бодай якийсь авторитет в кооперації, виступив із критикою рішення Кремля. На його погляд, це рішення заважало ефективно працювати: "Ми взяли на себе певне зобов'язання, вели певну роботу, а потім виявляється, що самі маємо вирішувати все навпаки"¹¹². Затонський цілком доречно турбувався про оцінку таких дій з боку українських кооператорів. Він наголошував, що

відмова від створення кооперативного банку буде виглядати вкрай непривабливо і знизить авторитет комуністичної партії. На його погляд з боку безпартійних кооператорів цілком закономірною буде приблизно така оцінка: "Либо Политбюро ЦК КПУ или, по крайности, Затонский легкомысленные мальчики, заверениям которых грош цена, либо в дело вмешались форсмажорные обстоятельства. /как выражаются наши беспартийные кооператоры/, т.е. Москва сказала цис, нечего самостоятельность разводить"¹¹³.

Визнавши, що комуністи в кооперації займалися в основному "відтермінуванням вирішення питань, поставлених безпартійними", він наголосив, що відмова від створення банку посилить антимосковські тенденції. Далі він зробив зауваження, яке можна було віднести і до інших сфер взаємин між Україною та центром: "Мають бути намічені межі, що можна робити, а чого не можна, але у цих межах має бути надана свобода маневрування, котра не буде обмежуватися дріб'язковою опікою. Лише в такому випадку від працюючих в кооперації комуністів можна вимагати вирішення справ та покладати на них відповідальність"¹¹⁴.

З наступних рядків звернення Володимира Затонського до політбюро можна зрозуміти не лише його ставлення до кооперації, але й до української державності загалом: "Якщо взагалі не легко репрезентувати той чи інший необ'єднаний народний комісаріат України /як і українську державність/, то вдавати всеукраїнський кооперативний центр, де вимагається ще більш витончене дотримання декоруму, при нинішньому становищі вкрай важко"¹¹⁵. Тобто для Затонського як формальна відокремленість Вукоопспілки, так і українська державність взагалі, була одним із елементів декоруму, якого треба дотримуватися в політичних цілях. І питання ставилося не у сенсі надання Україні реальних прав: насамперед наголошувалося на неможливості цей "декорум" зберігати в таких умовах. Таким чином, незадоволення Затонського було викликане не фактичною безправністю України, а побоюванням падіння авторитету — власного і компартії загалом. Зауважимо: хоча по суті Затонський правий — для Кремля українська державність була лише декорумом, далеко не всі діячі в Україні визнавали природу української державності суто "декорумною". Той же Микола Скрипник, як і цілий ряд інших українських комуністів, ніколи собі таких висловів не дозволяли.

Політбюро ЦК КП(б)У, яке 7 квітня засідало вже у повному складі, уважно вислухало Затонського і цілком з ним погодилося: Українбанку бути. Для реалізації цієї постанови воно вирішило відрядити в Москву Затонського, аргументи якого здалися переконливими. Окрім того, секретаріату ЦК КПУ було доручено написати вмотивованого листа по партійній лінії та звернутися до РПО РСФРР по радянській лінії¹¹⁶.

Звернення українських органів влади не залишилося без уваги. Оскільки питання мало усі ознаки політичного, то пропозиція про утворення Українбанку розглядалася на політбюро ЦК РКП(б) 27 квітня 1922 р.¹¹⁷ Український аналог Покобанку створювати було заборонено. Судячи з наявних матеріалів, для українських діячів це стало несподіванкою. Затонський того ж таки 27 квітня телеграфував до Харкова: "Затримайте в УЕР проходження питання про Українбанк. ЦК РКП проти"¹¹⁸. Ймовірно, провідну роль в ухваленні такого рішення відіграв Сталін. Саме цим можна пояснити появу листа-звернення до нього, написаного Затонським відразу після незадовільного для України рішення.

У листі загалом повторювалися ті аргументи, які висловлював Затонський 7 квітня на політбюро ЦК КП(б)У, але було й ряд нових зауважень. На його початку голова Вукоопспілки зауважив, що він не певен у тому, що Сталін дочитає листа до кінця, але вважає "за свій обов'язок висловити Вам /хоча б в інтересах істпарту/ свої думки щодо подальшого ходу речей в тій царині, котра була доручена мені ЦК КПУ"¹¹⁹. Далі Затонський, навіть не сподіваючись на зміну рішення та розуміючи небезпеку звинувачення власної особи в "націоналізмі, сепаратизмі або, в крайньому разі, невмінні мислити діалектично", рішуче критикує ухвалене політбюро ЦК РКП(б) рішення. Він наголошує на тому, що "як не як, але Україна не просто область. Ми не маємо змоги, у крайньому випадку відкрито, визнати це. Ми вимушені у всіх випадках робити вигляд, неначе питання, не передане за конституцією загальнофедеративним органам, вирішується на місці. Було в тисячу разів легше і простіше, якби могли просто і відверто діяти як обласна одиниця. Але поки що це неможливо. **Більш-менш вдало вести тонку і складну політичну гру, ззовні майже незалежності, з суворим централізмом**, на практиці можливо лише при певній довірі та круговій поруці"¹²⁰. (курсив авт.). Наведена цитата наскільки яскраво характеризує стан взаємин, що не потребує розлогих коментарів. Зауважимо лише, що довіри Кремля до України справді не вистачало.

Надані українським владним органам повноваження не лише не давали змоги виконувати вимоги центру, але й прямо заважали це робити. Внаслідок цього, як зауважив Затонський, комуністи в кооперації перетворюються на саботажників. Звідси логічно випливала його пропозиція: "В такому випадку краще взагалі покінчити з фікцією самостійності ("самостоятельности" — авт.), тоді, в крайньому випадку, не заплутаємося"¹²¹. Однак відмовлятися від "фікції самостійності" було не на часі: гасло "права націй на самовизначення" відіграло важливе місце в комуністичній пропаганді та допомагало опанувати більшовикам Україну та інші національні республіки.

Закінчив Затонський свого листа до Сталіна застереженням: "На Шипці далеко не все спокійно"¹²². Він підкреслював, що неможливо надалі працювати за умов повної невизначеності правил гри, цілковитої невідповідності повноважень висунутим вимогам тощо. Схожу думку мали й інші керманічі України. Тому політбюро ЦК КП(б)У, незважаючи на рішення вищого компартійного органу, вже 1 травня 1922 р., після заслухування доповіді про стан справ в кооперації, ухвалило: "Доручити т.т. Фрунзе, Мануїльському і Затонському знову поставити в ЦК РКП питання про відкриття банку української кооперації"¹²³. Це доручення було виконане. Врешті рещт Затонському разом із політбюро ЦК КП(б)У таки вдалося добитися відкриття формально окремого кооперативного банку в Україні. Але то вже відбулося після створення комісії ЦК РКП(б) по з'ясуванню відносин між РСФРР та УСРР.

7. "Систематический разгром украинской самостоятельности и нарушение тезисов съезда РКП(б)"

Приклад із кооперативним банком свідчив, що в умовах невизначеності системи відносин Кремля з Україною та протиріччя між їх формою та змістом навіть, за слушним зауваженням Затонського, "із дріб'язкового по суті своїй питання... виходить великий конфуз"¹²⁴. Суперечка навколо питання про банк була не єдиною у взаєминах з Кремлем після постанови політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня. Приміром, існувало ряд серйозних розбіжностей у розумінні зовнішньої політики, передусім у питанні про доцільність надання Україні права на самостійне представництво в інших державах. У березні гостро постала проблема про представництва УСРР в Естонії, Латвії та Литві, рішення про утворення яких було ухвалено на початку 1922 р. Питання в присутності Християна Раковського та Максима Литвинова 16 березня розглядало політбюро ЦК РКП(б). Було ухвалено запропоноване російською стороною рішення призначити окремих представників від України в інші країни лише за обопільної згоди обох наркоматів зовнішніх справ — українського і російського¹²⁵. Були проігноровані протести Раковського, який вбачав у такій постанові "систематический разгром украинской самостоятельности и нарушение тезисов съезда РКП(б)"¹²⁶.

Фактично таке рішення окреслювало наміри згорнути зовнішньополітичну діяльність УСРР. Причина цілком зрозуміла: Кремль був відверто занепокоєний дипломатичною активністю України. Внаслідок цього в українських дипломатів з представництвом РСФРР у Прибалтиці склалися, як свідчив заступник повноважного представника УСРР в Литві Я. Чужин, стосунки "зовсім ненормальні. З'ясувалося, що представництво РСФРР не задовольняється лише контактом у роботі, а домагається

підпорядкування собі цілковито, формально і по суті, Українського Представництва. В цьому, безумовно, відчувається вплив Москви"¹²⁷.

Не викликали схвалення Кремля й інші дії Харкова на зовнішній арені. Зокрема, не сподобався той факт, що уповноваженому наркомату зовнішніх справ України вдалося укласти більш вигідний договір з англійцями у питанні каботажного плавання в Чорному та Азовському морях. Тому коли політбюро ЦК КП(б)У доручило заступнику наркома зовнішніх справ України Володимиру Яковлеву провести перемовини з Кремлем про відміну менш вигідного для України договору, який уклав представник РСФРР Вацлав Воровський¹²⁸, це не знайшло відгуку в Кремлі. Нарком зовнішніх справ РСФРР Георгій Чичерін подібні успіхи розглядав як прагнення західних держав "сепаратно загравати з Україною і взагалі з окраїнними державами та розігрувати їх проти РСФРР"¹²⁹.

У радянській історіографії такі сторінки історії залишалися поза увагою, натомість аксіомою була теза про те, що "неоформленість дипломатичної єдності РСФРР, УСРР та інших радянських республік надавала привід імперіалістичним державам будувати плани нав'язування кабальних договорів окремим республікам і, зокрема, Україні"¹³⁰. За цією логікою будь-яка угода, укладена УСРР напряму з іншими державами, була апріорі "кабальною". Втім питання зовнішньої політики, як і спроби української сторони відстояти свої інтереси у питаннях зовнішньої торгівлі та концесій, мають свою специфіку і є темою окремого дослідження. Зауважимо лише, що навіть у цій царині українська сторона іноді домогалася свого. Приміром, 12 травня Михайло Фрунзе сповіщав із Москви, що одночасно з рішенням про створення комісії "поведінка НКЗС РСФРР в питанні відомої нам польської ноти суворо засуджено ЦК"¹³¹. Політбюро ЦК РКП(б) вирішило, що у випадку повтору надсилання наркоматом зовнішніх справ РСФРР ноти іншим державам від імені України без попереднього оповіщення НКЗС УСРР робітники НКЗС РСФРР будуть передані до суду¹³².

Однією з найбільш нагальних залишалася проблема формування спільного законодавства. Україна чітко висловила свою позицію щодо необхідності врахування її точки зору, а відтак і створення умов для реальної участі в підготовці декретів. Ми вже аналізували події, пов'язані з небажанням центральних органів в чомусь поступатися. Вони мали своє продовження в квітні 1922 р. 16 квітня ВУЦВК та РНК УСРР знову звернулися до РНК РСФРР з проханням надавати через Полоза вже ухвалені, але ще не опубліковані декрети та сповіщати про всі законопроекти, що внесені в законодавчі органи РСФРР¹³³. У Кремлі, ймовірно, зрозуміли, що подальше ігнорування цих запитів чи відмова їх виконувати під приводом "таємничості матеріалів" обійдеться собі

дорожче, тобто фактичним затягуванням чи невиконанням ухвалених постанов. Тому РНК РСФРР 27 квітня задовольнила прохання українського РНК¹³⁴. Втім, питання ще було далеким від розв'язання, і тому йому пізніше приділялося чимало уваги під час роботи комісії.

Кремль не влаштовувала процедура впровадження в Україні декретів по об'єднаним наркоматам. В першу чергу це стосувалося постанов у галузі транспорту, зв'язку та фінансів. Тим же таки 27 квітня датовані постанови ВЦВК та РНК РФСРР "Про невідкладне та обов'язкове проведення в усій Російській Федерації Радянських Республік усіх податкових заходів, що запроваджені Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом" та "Про заборону законодавчим на адміністративним установам союзних та автономних республік встановлювати будь-які вилучення в непрямому оподаткуванні"¹³⁵. Навіть із назв можна зробити висновок, що в Кремлі не вбачали різниці між автономними та союзними республіками. До того ж у першій постанові прямо наголошувалося на тому, що усі податкові рішення впроваджуються в життя в союзних республіках відразу ж після їх опублікування в центральній пресі¹³⁶.

Цим рішенням ВЦВК, здавалося б, цілком заперечувався існуючий в Україні порядок запровадження постанов, згідно якого вони ставали чинними лише після опублікування в українських засобах масової інформації. Та тлумачення РНК УСРР з цього приводу була інакшим. Розглянувши вказану постанову на засіданні 9 травня, РНК УСРР ухвалив: "Визнати, що ця постанова не відмінняє встановленого в Україні порядку введення в дію загальнофедеративних декретів (реєстрація Українськими законодавчими органами)"¹³⁷. Далі йшлося про необхідність сповістити про таке тлумачення ВУЦВК і пропонувалося здійснити ряд заходів, які б зробили можливим впровадження цих декретів не пізніше, аніж за 24 години після їх отримання. У звіті до ВЦВК пропонувалося вказати, що постанова прийнята до виконання але "одночасно постановлено, що усі заходи Наркомфін РСФРР зобов'язаний проводити через Уповнаркомфіна УСРР"¹³⁸.

Навіть з цієї постанови РНК УСРР можна зробити висновок, що нерозв'язаною залишалася проблема ігнорування російським центральними установами відповідних центральних українських органів влади. Російські наркомати і надалі їх оминали. Політбюро ЦК КП(б)У 28 квітня з цього приводу ухвалило окрему постанову: "а) запропонувати усім наркоматам у випадку ігнорування їх наркоматами РСФРР подавати протест з цього приводу відповідному наркомату РСФРР та ставити до відома про кожний випадок ЦК; б) Доручити т. Фрунзе зібрати фактичний матеріал для надання в ЦК РКП. Секретаріату запропонувати передати

т. Фрунзе той матеріал, що він має"¹³⁹. Увесь цей матеріал потім було досить таки успішно використано у роботі комісії.

Іншим конфліктним питанням, яке пізніше таки було розв'язане на користь України, стала вже означена нами вище проблема районування. Цілком ствердилася висловлена Михайлом Полозом ще в лютому місяці думка про категоричну незгоду УСРР із запропонованим розділом України на два економічних райони. 30 квітня 1922 р., після того як стало відомо, що це питання має виноситися на сесію ВЦВК, політбюро ЦК КП(б)У доручило українській делегації внести пропозицію про зняття цього питання з порядку денного. У випадку його залишення — вимагати ухвалення лише загальної декларації. Якщо ж попри все це питання буде розглядатися детально, то внести пропозиції стосовно того, за українським центральними органами влади закріпити право управління господарством України¹⁴⁰. Це питання постало одним із перших і в створеній незабаром комісії.

8. Кадрова проблема

Високі вимоги до виконавців поставлених завдань та обмаль наданих їм повноважень сприяли відтоку відповідальних працівників з України. Адже, як підкреслював Володимир Затонський "від цієї діалектики нам працювати на окраїнах зовсім неможливо. Зверніть увагу, що кожен відповідальний працівник, в крайньому разі з України, мріє як би звідти піти". І далі Затонський робив висновок: "Наша система праці, особливо у всіх цих республіках, потребує уважного перегляду та систематизації"¹⁴¹.

Тих діячів, у кого не виникало бажання покинути Україну, але які могли "зіпсуватися" тут, теж відкликали в Росію. Промовистим у цьому плані є приклад з відкликанням Штернберга, який приклав чимало зусиль, щоб залишитись в Україні. У розмові зі Сталіним після засідання оргбюро ЦК РКП(б) 10 лютого 1922 р., на якому й було ухвалено рішення про його відкликання, Штернберг намагався довести необхідність свого залишення в Україні. Він обґрунтував своє бажання залишитися в Україні об'єктивною необхідністю: "Я являюсь сейчас единственным работником, проделавшим всю историю Государственного контроля и РКИ на Украине, когда в Коллегии нет человека, знающего контроль во Всеукраинском масштабе; при том кризисе, который переживает сейчас РКИ, мой уход принесет ущерб"¹⁴².

Сталін, визнавши, що Штернберг став "своєрідним "цапом-відбувайлом при критиці діяльності ЦК КПУ"¹⁴³, у розмові з ним після засідання оргбюро начебто дав згоду переглянути рішення. Однак на заводі цьому стала чітко висловлена з боку керівництва УСРР зацікавленість у залишенні Штернберга. Так, 15 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення "порушити клопотання перед ЦК РКП про

залишення тов. Штернберга на Україні"¹⁴⁴. У відправленій два дні потому телеграмі висловлювалося також прохання не розглядати це клопотання "як ухилення від постанови Політбюро ЦК РКП"¹⁴⁵ (*про відкликання — авт.*) Щоб продемонструвати переважно технічну, а не політичну роль Штернберга у питанні про взаємини РСІ УСРР з центром, 15 лютого 1922 р. відбулися зміни і по радянській лінії — наркомом РСІ було призначено Сергія Буздаліна, а Б. Штернберг став його заступником¹⁴⁶. Однак ініціатива успіху не мала, і вже 25 лютого 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У було змушене "прийняти до виконання" рішення Кремля про відхилення клопотання щодо Штернберга¹⁴⁷.

Приклад зі Штернбергом був не поодиноким. Чи не на кожному засіданні політбюро порушувалося питання про заперечення дій Кремля в кадровій політиці. Частіше за все Кремль свого рішення не змінював, досить часто аргументуючи це небажанням самих працівників залишатися в Україні. Однак іноді українським керманічам вдавалося добитися свого.

Повчальним прикладом, що характеризує ставлення Кремля до кадрової проблеми в Україні, і, зокрема, спробу унеможливити реальне відстоювання компартійним керівництвом України своїх "кадрових" прав, є ситуація, що виникла навколо переведення до Москви Фелікса Кона. 10 квітня політбюро ЦК КП(б)У погодилося "з постановою ЦК РКП про відзив Кона в Москву для роботи в Комінтерні, звільнивши його від посади Начукрпура". Однак одночасно з цим воно вирішило, "визнаючи необхідність для більш тісного зв'язку з ЦК РКП мати в Москві партійного представника, призначити таким тов. Кона"¹⁴⁸. Справді, кому ще краще знати інтереси КП(б)У, як не Кону, який протягом 1921 р. був членом політбюро та відповідальним секретарем ЦК КП(б)У?

Першим дорученням Кону стала його участь в якості представника ЦК КПУ в комісії ЦК РКП(б), яка була створена для реалізації постанови оргбюро ЦК РКП від 4 квітня "Про мобілізацію комуністів з центральних установ для роботи на місцях". Кону було дано завдання відстоювати там інтереси Української організації¹⁴⁹. Зокрема, доручено було "відстоювати в ЦК РКП т. Попова для України".

Реакція центру не змусила себе довго чекати. Надання Кону повноважень представника ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б) було засуджено Кремлем — це не вписувалося в централізовану структуру компартії. 28 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У виправдовувалося, що нічого такого не мало на увазі¹⁵⁰.

Окрім "партійних" повноважень Кон мав і радянські: 12 квітня постановою ВУЦВК він був призначений представником ВУЦВК при ВЦВК. Однак гостра негативна реакція на спробу зробити Кона представником ЦК КП(б)У в Кремлі мала, очевидно своїм наслідком

згортання роботи і по радянській лінії. Нам не вдалося прослідкувати якогось реального впливу чи навіть участі Кона в подальших українсько-російських відносинах. Його не залучали навіть до представництва інтересів України в Комінтерні, де відтепер Кон почав працювати. Свідченням його неучасті в українських справах можна вважати і його листа до Дмитра Лебеда від 7 червня 1922 р., у якому він скаржиться: "Ймовірно, з моменту переїзду до Москви я помер для України. Ні від кого ні слівця... Якби справи стосувалися лише особисто мене, я б змирився з цим, але ж і справа страждає"¹⁵¹.

Такі випадки, як з Коном, були винятком із правил — більшість діячів, яких відкликали з України, з головою поринали в нову роботу і українськими проблемами надалі не переймалися. Тим часом в Україні катастрофічно не вистачало кадрів, які б могли працювати в нових економічних умовах. Давалися взнаки головні причини кадрової проблеми — відкликання чи не допуск до посади "зіпсованих самостійністю" діячів та небажання працювати в Україні ще не "зіпсованих" як наслідок невизначеності посадових повноважень. Найбільш яскраво ця проблема виявилася у підборі керівних кадрів для ключового в умовах непу наркомату — фінансів.

Нагадаємо, що в Україні керівником фінансової галузі був уповноважений наркомату фінансів РСФРР при РНК УСРР, який мав своє управління. Він мав підпорядковуватися не лише московському центру, а й українському уряду. Фінансове питання в умовах ручного керівництва бюджетом (чи процесом надсилання грошових знаків в Україну, що точніше відображає реалії початку 1922 р., коли лише почало формуватися таке поняття як "бюджет") перетворювалося значною мірою на питання політичне. Про це прямо говорилося і в ухвалі політбюро ЦК КП(б)У від 2 січня 1922 р. "Звернутися в ЦК РКП(б) із зазначенням, що недостатнє фінансування України грошовими знаками поряд з переборами в промисловості викликає і політичні ускладнення"¹⁵². І от, в таких умовах було ухвалено рішення про відкликання уповнаркомфіну УСРР Миколи Туманова в Москву і не запропоновано нікого натомість.

Розуміючи ключову роль фінансового відомства в умовах поширення непу, українське керівництво ще з січня 1922 р. почало пропонувати кандидатури на цю посаду. Так, 13 січня, ймовірно, провівши попередні перемовини, політбюро ЦК КП(б)У вирішило "затвердити кандидатуру т. Шмідта та прохати ЦК РКП(б) відкомандирувати його на Україну по завершенню відпустки"¹⁵³. Не вийшло. 12 березня те ж політбюро вже наполягало на залишенні на посаді Туманова разом із зміцненням колеги НКФ¹⁵⁴. Знову відмова. 25 березня, у потязі під час поїздки на XI з'їзд РКП(б), керманічі КП(б)У, "констатуючи, що ненормальний стан штатів

уповнаркомфіну веде до розпаду господарчої діяльності в Україні", знову вирішують "просити ЦК РКП прискорити вирішення питання про Уповнаркомфіну"¹⁵⁵. Своєю чергою ті діячі ЦК КП(б)У, що лишилися в Харкові, 3 квітня ухвалили рішення про висунення на цю посаду Олександра Новицького¹⁵⁶. 10 квітня політбюро ЦК КП(б)У запропонувало призначити на посаду уповнаркомфіну Торгулова¹⁵⁷, а 30 квітня — Володимира Ксандрова, який на той час працював заступником Власа Чубаря в УРНГ¹⁵⁸.

Результату усі ці звернення та пропозиції не мали. Ризик "розпаду господарчої діяльності" був для Кремля на порядок безпечнішим, аніж можлива перемога в Україні прихильників господарської автономії. Тому для України більшовицький центр підшукував таку кандидатуру на посаду уповнаркомфіну, ризик "зіпсування самостійністю" якої був би мінімальний і яка б не підтримувала наміри Харкова мати право на власну податкову та фінансову ініціативу.

Тим часом управління уповноваженого наркомфіну фактично не виконувало свої обов'язки. Секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь 11 травня телеграфував Михайлу Фрунзе та Дмитру Мануїльському, які перебували у Москві: "Стан апарату Уповнаркомфіну погіршується. Духовний не виявляє достатньої активності. Податкова кампанія може бути зірвана. Прискорте посилку Уповнаркомфіну"¹⁵⁹. Ще через два дні, тобто вже після створення комісії, Лебідь повторює: "Уповнаркомфін, можна вважати, не існує, на що ще раз звертаємо особливу увагу"¹⁶⁰. Тобто одним із завдань створюваної комісії ставало не лише визначення повноважень уповнаркомфіну, але й його кадрове формування. І ставлення з боку України та Кремля до цього питання багато в чому різнилося, як це вже показала робота комісії.

Уважний аналіз становища в управлінні фінансами в Україні спонукає до висновку, що кадрова пустота в Україні не була випадковою. Однією з її цілей було прагнення завадити формуванню в Україні державницьки налаштованого податкового на фінансового апарату. Це особливо актуально було в період, коли цей апарат ще не твердо став на ноги в самій РСФРР. Україна мала керуватися виключно російським зразком.

9. "Считайте наши недоразумения совершенно рассеянными"

Таким чином, з часу ухвалення звернення політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня ми бачимо наростання суперечностей і непорозумінь. Не знаходило підтвердження висловлене 6 березня 1922 р. у листі до Михайла Фрунзе твердження Молотова про те, що "повода к резко отрицательному настроению как вы сообщаете в ЦК КПУ, а также к каким бы то ни было разговорам об упразднении УССР, замене областью

абсолютно не маєтася"¹⁶¹. Ситуація не могла й надалі задовольняти українське керівництво. Тим більше, що блокуванням українських ініціатив справа не обмежувалася: Україна, у порівнянні з РСФРР, хронічно недофінансовувалася.

Врешті решт неодноразові звернення таки дали результат. Рівно через два місяці після офіційного звернення компартійного керівництва України до ЦК РКП(б) з пропозицією створити комісію по розгляду питань взаємин між республіками, вона таки була створена. Щоправда, ухвалене 16 березня на пропозицію Раковського рішення політбюро ЦК РКП(б) про винесення питання взаємин між РСФРР та самостійними республіками на розгляд пленуму ЦК РКП¹⁶² відклали в довгу шухляду — до появи сталінського плану автономізації та втручання у цю справу Леніна.

На початку ж травня українська делегація, очолювана Дмитром Мануїльським та Михайлом Фрунзе, перебувала в Москві. Перемовини з кремлівськими керманічами почали давати результат. Спочатку вдалося, як вже згадувалося вище, довести необхідність рахуватися з Україною у зовнішній політиці. А вже 10 травня Михайло Фрунзе телеграфував до ЦК КП(б)У та В. Ксандрова: "Попередніми перемовинами намічено створення комісії для встановлення взаємовідносин в господарській області. Завтра в Політбюро будуть постанови, пов'язані з цими питаннями, мабуть, буде рішення про створення цієї Комісії"¹⁶³.

Фрунзе не помилився. Політбюро ЦК КП(б)У, вислухавши Михайла Фрунзе, Дмитра Мануїльського, Якова Ганецького та Льва Карахана з питання "Про українські справи"¹⁶⁴, ухвалило рішення "створити комісію у складі: Сталін, Л. Б. Каменев, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР"¹⁶⁵. Комісію зобов'язали через два тижні розіслати письмове повідомлення про попередні результати її роботи. Закінчити роботу комісія мала у місячний термін, а її скликання було за М. Фрунзе¹⁶⁶. У рішенні підкреслювалося, що "ніякої зміни у ставленні РСФРР до УСРР у розумінні відміни чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося"¹⁶⁷.

Після створення комісії керівники УСРР були налаштовані оптимістично. Здавалося б, вдалося зламати суворий централізм Кремля. Оптимізму додавали й ухвалені політбюро ЦК РКП(б) практичні доручення радянським органам влади. Було ухвалено "усім радянським органам дати директиву про необхідність суворо триматися основ політичної лінії, наміченої ЦК. Т.т. Рикову та Цюрупі доручити спостереження над виконанням даної директиви"¹⁶⁸. Мало того, українцям вдалося добитися особистої і чіткої підтримки Леніна цьому питанні: "*Частным соглашением с Ильичем принято решение об официальном*

выступлении при ближайшем удобном случае в духе намеченных решений и для рассеивания неблагоприятной для Украины атмосферы"¹⁶⁹.

Настрій, який панував у Кремлі, спонукав Фрунзе та Мануїльського телеграфувати до Харкова: "Считайте наши недоразумения совершенно рассеянными". При названих засадах створення комісії результати її роботи, здавалося б, не могли не бути на користь України. Адже вдалося донести і ствердити позицію України по багатьом пунктам. Одним із них став такий: "Для розсіювання помилкового уявлення про продовольче благополуччя України і для підтвердження необхідності асигнувань більш великих коштів, ніж до цього часу, ухвалено рішення про командировання в голодуючі губернії тов. Калініна"¹⁷⁰. Здавалося б, що форма та зміст у взаєминах між УСРР та РСФРР нарешті наблизяться до співпадіння. Але так лише здавалося: це завдання залишається актуальним і донині.

Робота комісії, більшість членів та голова якої були представниками України, справді сприяла розв'язанню ряду проблемних питань у взаєминах. Однак далеко не всі очікування справдилися, не всі результати роботи комісії були втілені в життя. Цілком можливо, що ситуація склалася б по іншому, якби не перший напад хвороби Леніна, який стався 25 травня. Вождь не встиг виступити на офіційному зібранні з обіцяною підтримкою України. А Сталіну вдалося відтермінувати затвердження результатів роботи комісії на вищому компартійному рівні: політбюро ЦК РКП(б) схвалило результати її роботи лише 10 серпня 1922 р. А вже 11 серпня була створена комісія оргбюро ЦК РКП(б) по встановленню взаємовідносин між РСФРР та радянськими республіками, діяльність якої мала протилежний вектор спрямування.

¹У Короткому курсі, зокрема, наголошувалося: "Когда вся территория Советской страны была очищена от интервентов, а задачи строительства социализма и обороны страны требовали дальнейшего укрепления союза народов Советской страны, на очереди встал вопрос о более тесном объединении Советских республик в едином государственном союзе. Надо было объединить все народные силы для строительства социализма. Надо было организовать крепкую оборону страны. Надо было обеспечить всестороннее развитие всех национальностей нашей родины. Для этой цели необходимо было еще больше сблизить все народы Советской страны". (История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Одобрено ЦК ВКП(б), 1938, М., 1946. — С. 248.)

²Перш за все це стосується праць періоду "відлиги": *Курицын В. М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957; *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961; *Якубовская С. И.* Строительство союзного советского социалистического государства в 1922-1925. — М., 1962; .

- ³ Якубовская С. И. Строительство союзного советского социалистического государства в 1922-1925. — М., 1962. — С. 39.
- ⁴ Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки кризь призму 90-х" // Укр. іст. журн. — 1993. — №1. — С. 3.
- ⁵ Окрім газетних та журнальних статей з'явилися і монографії . Зокрема, українському періоду в діяльності Х. Раковського чимало місця присвячено у монографіях: *Волковинський В. М., Кульчицький С. В.* Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990.; *Мельниченко В. Ю.* Християн Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992
- ⁶ Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923 р.) // Укр. іст. журн. — К, 1992. — №1. — С. 115-124
- ⁷ Кульчицький С. В. "Автономізація радянських держав" // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — А-В. — К., 2003. — С. 22.
- ⁸ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков) 17-23 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 433-434.
- ⁹ Якубовская С. И. Строительство союзного советского социалистического государства в 1922-1925. — М., 1962, — С. 137-143
- ¹⁰ Пентковская В. В. Роль В. И. Ленина в образовании СССР // Вопросы истории. — 1956. — №3. — С. 14-15; *Курицын В. М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957. — С. 144-145; *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961. — С. 100; *Манелис Б. Л.* В. И. Ленин — организатор Союза ССР // Советское государство и право. — 1962. — №12. — С. 15.
- ¹¹ *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961. — С. 103.
- ¹² Там само. — С. 105, 107.
- ¹³ *Чехович В. А.* Победа Великого Октября и становление государственного союза советских республик /1917-1922/. — К., 1986. — С. 76, 120, 137
- ¹⁴ *Марценюк Л. М.* Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918-20-ті роки). — К., 1997.
- ¹⁵ *Чехович В. А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Харків, 1995. — С. 6.
- ¹⁶ *Солдатенко В. Ф.* Нарком Микола Скрипник (1919–1927 рр.) // Укр. іст. журн. — К., 2002. — №1. — С. 79-95; Його ж. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.
- ¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 404. — Арк. 1.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁹ Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. — 1922. — №1-2. — С. 35.
- ²⁰ Цитовано за: Гринштейн А. Главные этапы нашей денежной политики (Краткий обзор за пять лет) // Финансовый вестник. — 1922. — №7-8. — С. 12.
- ²¹ *Гринштейн А.* Главные этапы нашей денежной политики (Краткий обзор за пять лет) // Финансовый вестник. — 1922. — №7-8. — С. 12.
- ²² Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. — 1922. — №1-2. — С. 35.
- ²³ Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. — Выпуск 1. — Х., 1921. — С. 68.

- ²⁴ Там само. — С. 64, 66.
- ²⁵ Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов (далі — Сборник постановлений ВУЦВК) 5 созыва — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Харьков, 1922. — С. 5-6.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 80.
- ²⁷ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва . — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Х., 1922. — С. 10.
- ²⁸ Там само. — С. 21.
- ²⁹ Там само. — С. 29.
- ³⁰ Там само. — С. 21.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 262. — Арк. 1.
- ³² Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Бюллетень №1 (10 декабря). — Х., 1921. — С. 12.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21-22.
- ³⁴ Там само. — Арк. 22.
- ³⁵ О мерах по упорядочению финансового хозяйства. Постановление от 4 января 1922 г. // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 138.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1247. — Арк. 8.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Арк. 15
- ³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 123.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 38.
- ⁴¹ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Х., 1922. — С. 161-162.
- ⁴² Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Том. 1. 1919-1929. Каталог. — М., 2000. — С. 136.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 39.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976; на с. 199-201, де йдеться про лютневий 1922 р. пленум ЦК КП(б)У, названа резолюція не згадується, хоча питання про Донбас було одним з основних на пленумі.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 5. — Арк. 118.
- ⁴⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 32.
- ⁴⁸ О подчинении инспекции РКИ Донбасса РКИ РСФСР // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 10.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 16.
- ⁵⁰ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 1. — Х., 1921. — С. 144.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 1.
- ⁵² *Курицын В. М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957. — С. 146.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 40.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 48.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 51.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 51.

- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 35
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 101. — Арк. 127.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 9. — Арк. 36.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921. — Ч. 3. — 15 лютого — 3 березня. — Ст. 93. — С. 91
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 176.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 29. — Арк. 37.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 32. — Арк. 169.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 170.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 172-172 зв.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 22 зв.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 21.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 23.
- ⁷¹ Там само. — Спр. 32. — Арк. 21.
- ⁷² Там само. — Спр. 29. — Арк. 17.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1, т.1. — Спр. 273. — Арк. 1.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 2 зв.
- ⁷⁵ Цитата з листа Орджонікідзе до Леніна знаходиться в примітках такого листа: Г. К. Орджонікідзе — Политбюро ЦК РКП(б), В. И. Ленину, В. Я. Чубарю, Д. З. Мануильському 10 января 1922 // Большевицкое руководство. Переписка 1912-1927. — М., 1996. — С. 233.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 3-4.
- ⁷⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 49.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 51-52.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 128
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 173
- ⁸¹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 23 зв.
- ⁸² Там само. — Спр. 31. — Арк. 52
- ⁸³ Там само. — Спр. 29. — Арк. 45 зв.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 35. — Арк. 64.
- ⁸⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30, арк. 11 зв.
- ⁸⁶ Там само. — Арк. 80 зв.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17
- ⁸⁸ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Х., 1922. — С. 5.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1248. — Арк. 94.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 2.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 50.
- ⁹⁷ Там само. — Спр. 33. — Арк. 106
- ⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1-2, 5, 9, 15.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 40.

- ¹⁰⁰ Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, підтверджена VII Всеросійською партійною конференцією. 3 грудня 1919 // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920) Зб. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 3.
- ¹⁰¹ Литвин В. І. Історія України. Підручник. — К., 2008. — С. 480; Кульчицький С. В. Народження радянського ладу // України і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. — К., 2004. — С. 31-33.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 49.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 73.
- ¹⁰⁴ О назначении тов. Приходько // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — К., 1922. — С. 331
- ¹⁰⁵ Письмо Сталина Ленину. 22 сентября 1922 // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №9. — С. 198.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 50.
- ¹⁰⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче и Крестьянского правительства, издаваемое наркоматом юстиции (далі — СУ РСФСР). — 1922. — №16. — Ст. 163.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 53.
- ¹⁰⁹ СУ РСФСР. — 1922. — №16. — Ст. 163.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 26.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 61.
- ¹¹² Там само. — Спр. 34. — Арк. 26
- ¹¹³ Там само. — Арк. 26 зв.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 65.
- ¹¹⁷ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Том. 1. 1919-1929. Каталог. — М., 2000. — С. 173.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 18.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 99.
- ¹²⁰ Там само. — Арк. 99-99 зв.
- ¹²¹ Там само. — Арк. 99 зв.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 73
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 99 зв.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 28.
- ¹²⁶ Вислів Раковського цитовано за: Письмо наркома по иностранным делам РСФСР Г. В. Чичерина в Политбюро ЦК РКП(б) о нарушении СНК Украины постановления о порядке заключения договоров советскими союзными республиками. 1 марта 1922 г. // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 65.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 38-39.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 52 зв.
- ¹²⁹ Письмо наркома по иностранным делам РСФСР Г. В. Чичерина в Политбюро ЦК РКП(б) о нарушении СНК Украины постановления о порядке заключения договоров советскими союзными республиками. 1 марта 1922 г. // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 65
- ¹³⁰ Курицын В. М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957. — С. 144.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 27-28.
- ¹³² ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 69.

- ¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 135.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 111.
- ¹³⁵ СУ РСФСР. — 1922. — №30. — Ст. 363-364.
- ¹³⁶ Там само. — Ст. 363
- ¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1248. — Арк. 52.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 76 зв.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁴¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 99 зв.
- ¹⁴² Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 50-51.
- ¹⁴³ Там само. — Арк. 51
- ¹⁴⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 34.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 32. — Арк. 39.
- ¹⁴⁶ О назначении народного комиссара рабоче-крестьянской инспекции; О заместителе народного комиссара рабоче-крестьянской инспекции. // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 327.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 39 зв.
- ¹⁴⁸ Там само. — Арк. 66.
- ¹⁴⁹ Там само. — Арк. 70.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁵¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 132.
- ¹⁵² Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 1а.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 5г.
- ¹⁵⁴ Там само. — Арк. 50 зв.
- ¹⁵⁵ Там само. — Арк. 59.
- ¹⁵⁶ Там само. — Арк. 62.
- ¹⁵⁷ Там само. — Арк. 67.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁵⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 108.
- ¹⁶⁰ Там само. — Арк. 109.
- ¹⁶¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 173.
- ¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 28.
- ¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 31.
- ¹⁶⁴ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Том. 1. 1919-1929. — М., 2000. — С. 175.
- ¹⁶⁵ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 69.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 14; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 27.
- ¹⁶⁷ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 69.
- ¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 111.
- ¹⁶⁹ Там само. — Арк. 111.
- ¹⁷⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 28.

Історична освіта та наука в Одеському Інституті народної освіти: трансформація інфраструктури

Із встановленням у 1920 р. радянської влади в Україні почалася докорінна перебудова існуючої системи вищої освіти. Новий уряд втілював в життя національну концепцію освіти, за якої вища школа зазнала радикальних структурних змін. Навесні 1920 р. університети були закриті. Фахова підготовка істориків та розвиток історичної науки почали відбуватися в різних вищих навчальних закладах та наукових установах, набуваючи своєрідних рис. Один з таких закладів — Одеський інститут народної освіти (ОІНО), який став головним спадкоємцем Новоросійського університету (НУ).

Історія інститутів народної освіти 20-х років вже стала предметом спеціальних досліджень в сучасній вітчизняній історіографії¹. В працях нової історіографічної епохи, безумовно, враховано позитивний дослідницький досвід попередніх часів. Однак ще велика кількість питань цього своєрідного вищого навчального закладу, який відображав специфіку пошуків у розвитку народної освіти в Україні, потребує подальшого накопичення емпіричної бази та розуміння як самого процесу радикальних перетворень, так і його наслідків.

В даній статті акцент зроблено на проблеми трансформації інфраструктури історичної науки в рамках ОІНО. Під "інфраструктурою історичної науки" розуміють складну систему забезпечення наукової діяльності, яка становить другий рівень історіографічного процесу (після когнітивної системи) та включає такі компоненти: "суб'єкти науки" (учені, наукове співтовариство), організацію науки і вищої історичної освіти; систему історичних науково-дослідних установ; систему видання наукової продукції; комунікаційну та інформаційну системи; матеріально-технічну і фінансову бази науки; систему фондоутворення й збереження історичних джерел; систему впровадження в практику результатів наукової діяльності². Спробуємо окреслити три взаємозв'язані лінії, які в своїй сукупності демонструють процес реформування викладання та вивчення історії в межах конкретної структури — ОІНО протягом десятиріччя його існування: 1) еволюцію структури навчальної й науково-дослідної діяльності; 2) еволюцію кадрового складу; 3) систему видання наукової продукції.

Відповідно до урядових схем загального реформування системи вищої освіти структура ОІНО неодноразово зазнавала змін. Організація навчального процесу ускладнювалася гострою нестачею викладацького персоналу, особливо професорів, чия кількість суттєво скоротилася. Навчально-виховний та науково-дослідний процес в ОІНО базувався,

головним чином, на педагогічній інтелігенції "дореволюційної школи", ставлення до якої з боку держави було неоднозначним. Влада спрямувала свої зусилля на примус вчених старої генерації перейти на позиції нової ідеології. Поряд з цим проводилась робота щодо залучення до науково-педагогічної роботи службовців громадських установ, політичних організацій та працівників управлінських органів, але за умови їх членства в лавах комуністичної партії. Були також зроблені перші кроки до поновлення підготовки викладачів вищої школи традиційним шляхом через мережу науково-дослідних кафедр.

На базі факультетів Новоросійського університету були створені три нові інститути: медичний, фізико-математичний (ОФМІ) та гуманітарно-суспільний (ОГСІ). Останній було утворено злиттям історико-філологічних і юридичних факультетів НУ, Вищих жіночих курсів, Вищого міжнародного інституту та економічного факультету політехнічного інституту³. Саме в цьому інституті протягом 1920/21 навчального року продовжувалась науково-педагогічна діяльність істориків закритого університету. Професорсько-викладацький склад, службовий персонал, навчально-допоміжні установи з усім інвентарем ліквідованих закладів автоматично переводилися до ОГСІ.

ОГСІ відкрився 1 липня 1920 р.⁴ Рада викладачів обрала президію інституту у складі О. Я. Шпакова (голова, з 1 березня 1921 р. — ректор), Є. П. Трифільєва, Є. В. Васьковського, Е. Я. Немировського і В. М. Штейна⁵. Структуру ОГСІ склали шість відділень: соціально-правове, соціалістично-економічне, наукової філософії, історико-соціологічне (секції російської та загальної історії), ідейно-літературне (секції російської та української літератури), філолого-лінгвістичне (секції філології, слов'янсько-російської та неоромано-германської лінгвістики)⁶. У серпні губернське управління вищими навчальними закладами (ГУВНЗ) розробило та затвердило навчальні плани всіх відділень інституту⁷.

У складі ОГСІ була збережена структура кафедр колишнього історико-філологічного факультету НУ (ІФФ). Продовжували існувати 9 з 11 кафедр (ліквідовано дві — історії церкви та візантійської філології)⁸: філософії (М. М. Ланге, С. Л. Рубінштейн, М. І. Гордієвський), класичної філології (Б. В. Варнеке, М. І. Мандес, С. С. Дложевський), порівняльного мовознавства та санскриту (Д. М. Овсянко-Куликовський, О. І. Томсон, Ф. Г. Александров), російської мови та літератури (Ю. Г. Оксман, Р. М. Волков, П. Й. Потапов), слов'янської філології (Б. М. Ляпунов, П. О. Бузук), загальної історії (Є. М. Щепкін, К. П. Добролюбський), російської історії (Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, Є. О. Загоровський, М. Є. Слабченко), історії західноєвропейської літератури (В. Ф. Лазурський, Б. О. Лупанов), історії мистецтв (В. І. Василенко). Якісний склад кафедр був високим, залишаючись на рівні

дореволюційного університету. Підготовка фахівців з вищої історичної освіти в 1920/21 навчальному році була зосереджена на історико-соціологічному відділенні. Від ІФФ в спадщину ОГСІ отримав мережу навчально-допоміжних закладів: кабінет експериментальної психології, кабінет експериментальної фонетики, історико-філологічний кабінет і музей витонченого мистецтва, археологічний музей⁹. Це ж стосується і Бібліографічного товариства при НУ¹⁰.

На продовження університетської традиції поєднання освіти й науки при ОГСІ професорськими стипендіатами були залишені випускники та колишні стипендіати ІФФ: М. П. Алексєєв, М. М. Віркау (російська мова та література), І. М. Тимчинова (слов'янська філологія), Й. Л. Вайнштейн, І. В. Вонсик (загальна історія), М. Л. Гурфінкель, П. Є. Єршов (західноєвропейська література), Д. І. Гельфанд, М. М. Семенов (порівняльне мовознавство та санскрит), О. І. Занчевський, І. Ф. Кособродов, М. М. Петринський (російська історія), І. М. Троцький (класична філологія)¹¹. Налагодження навчального процесу в ОГСІ сприяло поживленню наукової діяльності гуманітаріїв інституту, яка знайшла своє відображення в публікаціях наукових праць. В 1921–1922 рр. силами професорів ОГСІ були видані два томи "Учених записок Вищої школи м. Одеси"¹². У 1921 р. в першому томі вийшли в світ статті А. В. Флоровського, Б. В. Варнеке, Ю. Г. Оксмана та ін., а виручені кошти від продажу цього випуску, виданого на особисті гроші професорів, надійшли в розпорядження губернської комісії допомоги голодуючим. У збірці 1922 р. були представлені роботи М. І. Мандеса, А. В. Флоровського, М. Є. Слабченка, Ю. Г. Оксмана, С. С. Дложевського та ін.

У першому навчальному році після реорганізації ІФФ навчально-виховна діяльність його колишніх викладачів була зосереджена не тільки в стінах ОГСІ. 21 червня 1920 р. за наказом відділу вищих навчальних закладів м. Одеси для забезпечення вчителями усіх типів шкіл, з метою підготовки більшої кількості кваліфікованих робітників різних фахів було відкрито Одеський інститут народної освіти¹³. Базовими закладами для організації нового інституту стали Український учительський інститут ім. І. Я. Франка, Український фребелівський інститут, Єврейські фребелівські курси, на основі яких в першому навчальному році за національним принципом й почали діяти три відділення (українське, російське, єврейське). Структуру ОІНО склали чотири факультети: дошкільний, шкільних вчителів 1-го і 2-го ступеню та позашкільний.

Аналіз кадрового складу ОІНО свідчить, що на першому етапі своєї діяльності він мав вузьку педагогічну спрямованість середньо-професійного закладу. Але така ситуація не відповідала основному завданню — створенню провідного педагогічного інституту вищої школи

Одеси. Тому за наказом ГУВНЗ до складу ОІНО була введена частина професорів колишнього НУ, які мали забезпечити читання відповідних курсів: П. О. Бузук (вступ до мовознавства по слов'янській філології), Р. М. Волков (історія російської літератури, історія української літератури), М. І. Гордієвський (історія педагогіки), В. Ф. Лазурський (історія західноєвропейської літератури), М. М. Ланге (психологія, педагогіка), Б. М. Ляпунов (вступ до історії російської мови), М. І. Мандес (історія західної літератури), Ю. Г. Оксман (історія російської літератури, архівознавство, цензура та преса XIX ст.), П. Й. Потапов (російська народна словесність, історія роману, література XVIII ст.), М. Є. Слабченко (політична економія, історія первісної культури), Є. М. Щепкін (політична економія)¹⁴.

В середині навчального року структура вищої школи Одеси, як і вся система вищої освіти УСРР, була змінена. 3 грудня 1920 р. керівництво вищою спеціальною освітою, здійснював Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Головпрофос), на чолі із заступником наркома освіти Я. П. Ряппо, який до цього був завідувачем Одеського губернського відділу народної освіти (Губнарос)¹⁵. Від 1 лютого 1921 р. в Одесі почав працювати новий виконавчий орган — Губпрофос (голова В. П. Потьомкін), який змінив форму управління ОІНО відповідно з "Тимчасовим положенням про вищі навчальні заклади України"¹⁶. Цим положенням було повністю ліквідовано автономію вищої школи та створено нову систему управління: на чолі закладу стояло правління у складі ректора, двох проректорів, деканів факультетів, представників від студентів, громадських організацій, органів місцевого управління освіти). Подібна форма управління складалась і на факультетах¹⁷. Із зміною загальної форми управління системи вищої освіти одночасно в інститутах закріплювались позиції правлячої партії, проявом чого стало створення партійного осередку та введення посади політичного комісара¹⁸. Вони формально несли відповідальність за стан навчального процесу, але фактично наглядали за політичною благонадійністю викладачів і студентів. Така організаційна структура та форма управління інституту зберігались до кінця 1929/30 навчального року.

В продовження цих змін восени 1921 р. відбулась чергова реорганізація вищої школи Одеси. До складу ОІНО були приєднані ОФМІ та чотири з шести відділення ОГСІ разом із навчально-допоміжними закладами (кабінетами, бібліотеками, музеями). Існуючі до реорганізації в ОІНО структурні підрозділи склали факультет соціального виховання (ФСВ) та було створено новий — факультет політичної освіти. На базі приєднаних інститутів було створено новий факультет — професійної освіти (ФПО) із шістьма відділами, які зберігали риси структурної форми, започаткованої в реорганізованих закладах: ідейно-літературний, соціально-

історичний, германо-романський, мови й літератури в ОГСІ та біологічний і математичний в ОФМІ¹⁹. Кількість професорсько-викладацького складу в порівнянні з минулим роком зросла з 67 до 187 осіб²⁰. Склад викладачів-істориків ОІНО сформувався за рахунок трьох напрямків — збереження основного фонду викладачів колишнього ІФФ, залучення до роботи вчених місцевих закладів і установ та включенням до штату фахівців, що мали досвід роботи у вищих навчальних закладах інших міст.

З реорганізацією системи вищої освіти змін зазнала й кафедральна система. Протягом 20-х рр. поняття "кафедра" використовувалося у вузькому сенсі — одна професорська посада, яка забезпечувала ведення самостійного курсу лекцій. За радянських часів в українську вищу школу кафедральна система була повернена тільки на початку 1930/31 навчального року²¹. На наш, щої освіти даного періоду потребує подальшого вивчення.

Після трансформації ІФФ в історико-соціологічне відділення ОГСІ, а потім в історико-соціальний відділ ОІНО з поетапним скороченням дисциплін історичного профілю, колишня університетська професура намагалась створити вищий навчальний заклад, де велася б професійна підготовка спеціалістів-істориків. 25 червня 1921 р. Головопрофос затвердив постанову про створення Одеського археологічного інституту (ОАІ). Його офіційне відкриття відбулося 13 вересня²². ОАІ організовувався для підготовки науково-кваліфікованих кадрів з археології, археографії, музеєзнавства, архівної справи²³. Основу його педагогічного штату склали викладачі реорганізованого історико-соціологічне відділення ОГСІ, основним місцем роботи яких на той час вважався ОІНО: Б. В. Варнеке (антична археологія), Р. М. Волков (українська етнографія), А. Г. Готалов-Готліб (музеєзнавство), С. С. Дложевський (римська епіграфіка), Є. О. Загоровський (історія місцевого краю), М. І. Мандес (історія античної культури), Ю. Г. Оксман (вступ до архівознавства), М. Є. Слабченко (економічний побут України), Є. П. Трифільєв (українська археологія), А. В. Флоровський (історична географія України)²⁴.

22 серпня 1922 р. ОАІ було введено до складу ОІНО, де на факультеті політичної освіти стали діяти два його відділення — музейно-архівно-бібліотечне та лекторське²⁵. Так сталося, що 22 грудня 1922 р. факультет політосвіти було ліквідовано, а студентам надана можливість закінчити освіту за спеціальностями археології та архівознавства впродовж одного триместру²⁶. Незважаючи на короткочасне існування ОАІ, діяльність професорів-істориків ОІНО в його структурі була дуже плідною. Достатньо нагадати, що серед невеликого числа його студентів (68 осіб, до того ж 30 вільних слухачів) навчалися майбутні видатні вчені, серед них історики літератури — М. П. Алексєєв і С. М. Брейтбурт, спеціаліст з

літератури та мови античного періоду І. М. Троцький, історіограф М. Л. Рубінштейн, історик Є. В. Сказін, економіст О. Ю. Шпирт²⁷.

Від 1922/23 навчального року ОІНО включно до 1930 р. залишався у складі двох факультетів — соціального виховання і професійної освіти²⁸. До складу останнього входив спадкоємець ІФФ — історико-соціальний відділ, який в 1925 р. було перейменовано на історичний відділ, у 1927 р. — на громадознавчий, а в 1928 р. — знову на історичний. В середині 1922/23 навчального року педагогічний штат ОІНО через часткову реорганізацію інституту (ліквідовано факультет політосвіти та у зв'язку з впровадженням політики коренізації розформовані українське відділення ФПО і російське відділення ФСВ) було суттєво скорочено — з 188 до 116 осіб²⁹. Зі штату гуманітаріїв, за нашими підрахунками, було звільнено 15 викладачів — М. Ф. Болтенка, М. М. Віркау, Д. І. Гельфанда, М. Л. Гурфінкеля, А. І. Занчевського, І. Ф. Кособродова, Б. О. Лупанова, М. М. Петринського, Ф. Є. Петруня, О. О. Рябініна-Склярєвського, М. М. Семенова, В. В. Стратена, М. О. Соколова, П. В. Тихомирова, І. Я. Фааса.

З трансформацією мережі вищої школи відбувались зміни і в інституті штатних посад. Ще в 1919 р. згідно декрету РНК УСРР від 18 травня всі наукові ступені і звання були скасовані³⁰. У 1922/23 навчальному році викладачі вищої школи були поділені на сім категорій двох рівнів³¹. В ОІНО замість колишніх посад (професор, доцент, приват-доцент) були введені нові — викладач (викладач-керівник, викладач спеціальних предметів, викладач основних предметів, викладач загальноосвітніх предметів) та керівник (керівник по спеціальним предметам, керівник по допоміжним предметам, керівник по основним предметам). У 1925 р. відбулась чергова зміна: були введені штатні та позаштатні посади професорів та викладачів першої і другої груп. Особи, які були вибрані до числа штатних посад, затверджувались Центральною штатною комісією народного комісаріату освіти. Таким чином, у 1925 р. офіційно була повернута посада професора, а з 1 жовтня 1930 р. посада доцента³².

Одночасно з реорганізацією всіх сфер академічного життя інституту почалась чистка викладацького складу, особливо представників дореволюційної інтелігенції, які активно виступили проти скасування автономії вищої школи. Влітку 1922 р. розпочалась компанія по підготовці до вислання за кордон опозиційно налаштованих вчених. Поштовхом до цих дій стала постанова ВУЦВК "Про адміністративне вислання"³³. Внаслідок цього на початку 1922/23 навчального року з педагогічного штату ОІНО були звільнені³⁴ та вислані за кордон п'ять викладачів, серед яких — гуманітарії А. В. Флоровський і Ф. Г. Александров. Проведенням таких "профілактичних" дій по "перевихованню" нелояльно налаштованої частини професури радянська влада не обмежилась: в суспільстві

поширювалася система морально-ідеологічного терору. У вересні-жовтні 1922 р. політкомісар ОІНО М. А. Айзенберг повідомляв: "Настрій професури чисто діловий, є неухильне прагнення вести заняття нормальними темпами і чогось антирадянського неможливо замітити. Професори та інші викладачі з усіх сил стараються, щоб не бути звинуваченими в саботажі..."³⁵.

У такій ситуації велика кількість вчених ОІНО самі звільнялись з роботи та залишали Одесу, а науково-педагогічну діяльність продовжували в академічних установах інших міст: в Петрограді з 1923 р. — Ю. Г. Оксман, Б. М. Ляпунов (згодом дійсний член АН СРСР), І. М. Троцький; в Москві з 1923 р. Г. І. Лур'є, А. М. Макаров, К. Б. Бархін; в Мінську з 1925 р. П. О. Бузук. У 1927 р. з Одеси поїхав А. Г. Готалов-Готліб, який викладав в інститутах педагогіки у Москві, Харкові, Києві. Після трьохрічного перебування в Одесі 1928 р. до Ленінграду виїхав К. О. Копержинський, а в 1930 р. до того ж міста переїхав С. Л. Рубінштейн. Того ж року на повну академічну пенсію вийшли В. Ф. Лазурський та О. І. Томсон. А останній рік існування ОІНО взагалі став роком знищення професорів "старої школи". 1 січня 1930 р. від читання курсів по всіх факультетах було звільнено професора М. І. Мандеса, а з 14 травня того ж року з посади професора звільнили Б. В. Варнеке³⁶. Всі ці видатні вчені до викладацької діяльності у вищій школі Одеси (крім Б. В. Варнеке, А. Г. Готалова-Готліба, В. Ф. Лазурського) більше не поверталися.

Починаючи з 1923/24 навчального року на підставі "Кодексу законів про народну освіту" (1923 р.) функції підготовки педагогічних кадрів, навчальних планів і програм, нових методів викладання, форм обліку навчання і знань студентів, питання педагогічної практики були передані предметним комісіям³⁷. В ОІНО створені чотири предметні комісії³⁸, питання розробки програм та планів історичного профілю входили до компетенції комісії суспільних наук, яка була організована на основі комплектування споріднених дисциплін³⁹. В 1925/26 академічному році для розгляду всіх питань стосовно дисциплін історичного профілю у складі громадознавчої комісії була створена соціально-економічна секція (голова К. П. Добролюбський)⁴⁰. Протягом всього часу існування до її складу входило понад двадцять викладачів, які читали лекції з економічної географії, політекономії, економічної політики, історії України, історії Росії, історії нових часів, історії старого світу, історії середньовіччя, історії класової боротьби, історії мистецтва, історичного матеріалізму та професійного руху⁴¹. З 1928/29 навчального року предмети історичного профілю були виведені зі складу соціально-економічної секції в окрему історичну предметну комісію (голова К. П. Добролюбський)⁴².

До числа курсів історичного профілю входили як традиційні предмети, так і нові, які читались спеціалістами "старої школи" та викладачами нової

формації. Серед перших були історія Західної Європи, середньовіччя (Й. Л. Вайнштейн), історія мистецтв (Б. В. Варнеке), нові та новітні часи, історія XIX–XX ст. (К. П. Добролюбський), історіографія (Й. Л. Вайнштейн, П. Й. Потапов), етнографія (Р. М. Волков, К. О. Копержинський), історія Росії (Є. О. Загоровський), старий світ (М. І. Мандес), історія України (М. Є. Слабченко), методика історії (В. І. Селінов), історія первісної культури (М. О. Соколов), історична географія (Ф. Є. Петрунь), епіграфіка (С. С. Дложевський), антропологічна географія (І. В. Матковський), політична економія (І. І. Герліх, Є. Й. Ниринська, Г. Я. Фрейфельд), економічна географія (Т. М. Внуков), соціологія (І. І. Капович, Д. І. Кардашев, С. Й. Лозинський, Л. О. Піпер) та ін. Серед других — історичний матеріалізм (С. Х. Білов, В. Л. Єлін, І. І. Капович, Л. О. Піпер), історія партії (Д. І. Кардашев, К. К. Гойер), історія революційного руху (Є. Д. Давидов), історія класової боротьби (К. О. Копержинський, І. Д. Сіроглазов), суспільствознавство (Я. Е. Мерзон, А. Мерхер, В. Селінов) та ін.⁴³

Важливу роль у вдосконаленні історичної освіти відіграв М. Є. Слабченко, з особистої ініціативи якого в 1922 р. до предметів історичного профілю було внесено курс "Історії України" з проведенням практичних занять. Він неодноразово на засіданнях предметних та факультетських комісій виступав з пропозиціями щодо удосконалення системи контролю знань з метою проведення останньої у відповідність зі станом викладання історичних предметів та доцільності збільшення об'єму навчального матеріалу, яким повинні володіти студенти⁴⁴.

Нові викладачі, більшість з яких не мали фахової освіти (деякі з них взагалі не мали вищої освіти та викладацького досвіду), залучались до читання лекцій саме через те, що перебували в лавах партії. Наприклад, К. К. Гойер і Л. Г. Стрижак мали середню педагогічну освіту. Л. О. Піпер закінчив Ленінградський інститут інженерних шляхів та один курс Інституту червоної професури, а М. Л. Ципіс отримав освіту у Московському комерційному університеті. Вищий навчальний заклад радянської влади того часу — комуністичний університет закінчив А. Ф. Єрусалимський⁴⁵. Зі всього складу викладачів гуманітарного профілю (майже сто осіб), приблизно третина викладали предмети, що включали марксистсько-ленінську теорію: історію класової боротьби, історію революційного руху, історичний матеріалізм, політичну економію, суспільствознавство, історію радянської освіти, історію партії⁴⁶ та ін.

Після закриття НУ — до 1920 р. провідного вищого навчального закладу міста, дослідницька робота його вчених була відокремлена від навчальної та переведена до новостворених науково-дослідних установ⁴⁷. Організаційна форма нових установ, що виникали не обов'язково при

вищій школі, була різноманітна — товариства, комісії, науково-дослідні кафедри (НДК) з секціями та підсекціями⁴⁸. У зв'язку з тим, що при ОІНО науково-дослідних установ історичного профілю довгий час не існувало, його вчені згуртували свою діяльність в різних наукових установах, як місцевих та центральних (дванадцять викладачів-гуманітаріїв ОІНО в різні роки безпосередньо працювали в структурних підрозділах ВУАН⁴⁹). В Одесі дослідницька робота істориків ОІНО була зосереджена в різноманітних за формою, структурою, тематикою та методикою наукових установах. Серед них Комісія краєзнавства при ВУАН (М. Ф. Болтенко, П. О. Бузук, Й. Л. Вайнштейн, Б. В. Варнеке, Р. М. Волков, М. І. Гордієвський, С. С. Дложевський, К. П. Добролюбський, Є. О. Загоровський, В. Ф. Лазурський, О. Ф. Малєєв, М. І. Мандес, В. І. Селінов, М. Є. Слабченко, Є. П. Трифільєв, І. А. Хмельницький)⁵⁰, Одеське наукове товариство при ВУАН (Б. В. Варнеке, В. Я. Герасименко, М. І. Гордієвський, Є. О. Загоровський, К. О. Копержинський, В. Ф. Лазурський, В. І. Селінов, М. Є. Слабченко)⁵¹, Українське бібліографічне товариство (В. Я. Герасименко, М. І. Гордієвський, К. О. Копержинський, С. Л. Рубінштейн)⁵², філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (К. П. Добролюбський, О. І. Томсон)⁵³, секція НДК єврейської культури при ВУАН (С. Х. Білов, Я. Є. Мерзон)⁵⁴, НДК історико-археологічного музею (М. Ф. Болтенко, Р. М. Волков, С. С. Дложевський)⁵⁵, НДК Центральної наукової бібліотеки (Й. Л. Вайнштейн, К. О. Копержинський, С. Л. Рубінштейн)⁵⁶, комісія по концентрації і вивченню історико-революційних матеріалів та історії партії (Є. П. Трифільєв, І. А. Хмельницький)⁵⁷ та ін. По затвердженню Колегії НКО від 9 лютого 1925 р. за згодою Укррупнауки наукові установи могли видавати власні наукові видання — бюлетені, збірки, записки та окремі відбитки праць своїх членів⁵⁸. Тому всі згадані установи мали друкований орган, де друкувалися результати наукової роботи їх представників.

При ОІНО перша науково-дослідна установа історичного профілю, завдяки наполегливим зусиллям М. Є. Слабченка, з'явилась лише в 1926 р. — нею стала секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Спроби створити при інституті подібну установу були зроблені ще раніше, але через низку проблем, однією з яких була нестача коштів⁵⁹, реалізація цієї події відкладалась. Зазначимо, що поява першої історичної установи при ОІНО встановила дві особливості в науковому світі: по-перше, вона була першою самостійною структурною одиницею історичного профілю при інституті, а, по-друге, вона стала організаційною основою розвитку нового історичного напрямку в Одесі — україністики. Знання й навички цієї школи під керівництвом академіка М. Є. Слабченка отримали випускники ОІНО, які згодом стали кандидатами (О. Б. Варнеке, Г. В. Князєв, С. М. Ковбасюк, Т. М. Хаїт,

І. І. Погорілий, І. Д. Сероглазов, Г. М. Трачевський) та докторами наук (І. М. Бровер, М. Л. Рубінштейн)⁶⁰.

Вчена діяльність істориків ІНО знаходила своє відображення в публікаціях наукових праць, основним видом яких були статті надруковані в місцевих та центральних виданнях. В 1921 році були видані "Учені записки Вищої Школи м. Одеси", які стали першим друкованим органом наукових робіт за часів встановлення радянської влади. У 1923 році розпочався випуск "Журналу науково-дослідних кафедр в Одесі"⁶¹, який призначався для коротких повідомлень про праці наукових співробітників кафедр. У першому номері на внутрішньому розвороті обкладинки відмічалось, що журнал є продовженням "Учених записок Вищої Школи м. Одеси". За п'ять років було надруковано шістнадцять номерів у трьох томах. З першого року видання журнал включав три відділи, серед яких відділ суспільно-гуманітарних наук (редактор Е. Я. Немировський). У 1927 р. спадкоємцем журналу стали "Записки Одеського ІНО", які були надруковані тиражем 550 примірників. Проспект цього видання було затверджено в травні 1926 р. Держнаукметодкомом під назвою "Труди Одеського ІНО" як видання педагогічних праць ОІНО, за його ж кошти⁶². Значна частина доробку істориків Одеси була оприлюднена на їх шпальтах.

У 1930 р. ОІНО було реорганізовано в три профільних інститути: соціального виховання, фізико-хіміко-математичний та професійної освіти. На базі двох останніх у 1933 р. було відтворено Одеський державний університет (ОДУ), в якому з 1934 р. в якості самостійної одиниці почав діяти історичний факультет. На багатьох кафедрах університету деякий час далі працювали викладачі реорганізованого ОІНО: М. Ф. Болтенко (класична філологія), Н. І. Букатевич (російська мова), Й. Л. Вайнштейн (історія середніх віків), Б. В. Варнеке (римська історія), Р. М. Волков (російська література), М. І. Гордієвський (історія стародавнього світу), К. П. Добролюбський (нова та новітня історія), Є. О. Загоровський, М. М. Петринський, І. Д. Сероглазов (історія СРСР), В. І. Селінов (археологія), І. І. Погорілий, Г. М. Трачевський, С. М. Ковбасюк (історія України).

На рубежі 20–30-х рр. ситуація в сфері вищої освіти, особливо в галузі гуманітарних наук почала погіршуватись. Посилювався тиск на науку та її представників, які відчували на собі наростаючий тягар офіційної більшовицької ідеології. Головним ударом у наступі на наукову інтелігенцію став процес "СВУ". Крім показово засуджених 45 учасників (в їх числі одеські історики М. Є. Слабченко і Т. М. Слабченко)⁶³ тяжких страждань також зазнали деякі науковці ОІНО: В. Я. Герасименко, Є. О. Загоровський, Ф. Є. Петрунь, О. О. Рябінін-Склярєвський⁶⁴. Після багатомісячних випробувань за ґратами науково-педагогічна праця цих вчених була

позначена різноманітними обмеженнями. Якщо на межі 20–30-х рр. кадрові чистки торкалися вчених переважно у вигляді контролю та звільнення з роботи, то в середині 30-х років сумнозвісна більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох "непотрібних" радянській владі науковців, яких вважали реальними чи потенційними ворогами. За безглуздими звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, українському буржуазному націоналізмі, шпигунстві було репресовано більшість представників наукової еліти України, в тому числі істориків Одеси: М. Ф. Болтенка, А. В. Музичку, О. О. Рябініна-Скляревського, Ф. Є. Петруня, І. Д. Сероглазова, В. І. Селінова⁶⁵, І. І. Погорілого, Г. М. Трачевського, Є. О. Загоровського, М. М. Петринського, М. І. Гордієвського⁶⁶.

Намічений контурами розвиток інфраструктури історичної освіти й науки в ОІНО потребує фундаментального аналізу.

¹ Див.: Ляпіна О. В. Історична наука в Київському інституті народної освіти в 1920-1933 роках: напрями і тенденції розвитку: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002; Ї ж. Проблеми загальної історії у працях вчених Київського університету (1917 — сер. 1930-х рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2003. — Число 10. — Ч. 2. — С. 352-362; Ї ж. Політизація історичної науки та освіти в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. (на прикладі Київського інституту народної освіти) // Історія та історіографія в Європі. — К., 2003. — № 1-2. — С. 31-42; Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921-1930 рр.). — Х., 2000; Куделко С. М., Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні // Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. — Х., 2005. — С. 307-363; Історія Одеського університету (1865-2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2000. — С. 64-69; Історія Одеси / Гол. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 326-328, 350-352; Левченко В. В. От Новороссийского университета к Институту народного образования // Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 195-200; Його ж. Історія в Одеському інституті народної освіти: викладання та дослідження // Там само. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 232-240; Його ж. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти // Там само. — Одеса, 2003. — Вип. 13. — С. 126-140; Його ж. Дослідження з історії України в Одеському інституті народної освіти // Там само. — Одеса, 2005. — Вип. 16. — С. 171-176; Його ж. До педагогічної та наукової діяльності М. Є. Слабченка в Одеському інституті народної освіти // Проблемы славяноведения. — Брянск, 2003. — Вип. 5. — С. 179-186; Його ж. Викладання та дослідження історії України в Одеському інституті народної освіти (1920-1930) // Там само. — Брянск, 2005. — Вип. 7. — С. 170-182; Його ж. Новоросійський університет та Одеський інститут народної освіти: до проблеми спадкоємності традицій // Харківський історіографічний збірник. — Х., 2004. — Вип. 7. — С. 102-108; Його ж. Впровадження політики українізації в Одеському інституті народної освіти // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2006. — Вип. 8. — С. 127-139; Його ж. Ротація професорсько-викладацького складу з гуманітарних дисциплін в Одеському інституті народної освіти // Науковий вісник. — Одеса, 2006. — № 17. — С. 140-152 та ін.

² Див.: Попова Т. М. Історіографія в особах, проблемах, дисциплінах: Із історії Новоросійського університету. — Одеса, 2007. — С. 81-84.

- ³ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-599. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 169; Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14.
- ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 930. — Арк. 15.
- ⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 930. — Арк. 25; ДАОО. — Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 27.
- ⁶ ДАОО. — Ф. Р-599. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 169; Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14.
- ⁷ ГУВНЗ — з липня 1920 по лютий 1921 рр. орган управління вищою школою Одеси підпорядкований НКО (завідуючий С. М. Щепкін).
- ⁸ ДАОО. — Ф. Р-849. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 1-10.
- ⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 57; ДАОО. — Ф. Р-1395. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 28.
- ¹⁰ ДАОО. — Ф. Р-1395. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 33.
- ¹¹ Там само. — Ф. Р-849. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 1-10.
- ¹² Див.: Учёные записки Высшей Школы г. Одессы. — Одесса, 1921-1922. — Т. I-II.
- ¹³ ДАОО. — Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 316; Спр. 2. — Арк. 12.
- ¹⁴ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1-43; Спр. 399. — Арк. 2-3, 13-14.
- ¹⁵ Культурне будівництво в УРСР. Т. 1 (1917 – червень 1941). — К., 1959. — С. 68.
- ¹⁶ Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень НКО. — 1921. — Ч. 7-8. — С. 1-4.
- ¹⁷ Четыре месяца работы Одесского губпрофобра // Народное просвещение. — 1921. — № 1. — С. 57-58; Губпрофобр // Советское строительство. — 1921. — № 11. — С. 80-82.
- ¹⁸ Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. Р-820. — Оп. 1. — Спр. 207, 280.
- ¹⁹ ДАОО. — Ф. Р-1395. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 1зв., 218.
- ²⁰ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1-7; Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 57.
- ²¹ Бюлетень НКО УСРР. — 1930. — № 43. — Ст. 661.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1157. — Арк. 3, 9.
- ²³ ДАОО. — Ф. Р-1395. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 341.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1107. — Арк. 2; Спр. 1157. — Арк. 4-5.
- ²⁵ ДАОО. — Ф. Р-1395. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 681; Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ²⁶ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 1.
- ²⁷ Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического отделения и его археографического отделения // Археографический ежегодник АН СССР за 1978 г. — М., 1979. — С. 101.
- ²⁸ Історія Одеського університету за 100 років (1865-1965). — К., 1968. — С. 90.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 349. — Арк. 114.
- ³⁰ Культурне будівництво в УРСР. Т. 1 (1917 — червень 1941). — К., 1959. — С. 50.
- ³¹ Временное положение о Высших Учебных Заведениях У. С. С. Р. — Т. 1. Временное положение об Институтах. — Х., 1922. — С. 26-30.
- ³² Бюлетень НКО УСРР. — 1925. — № 8. — С. 16-17; 1930. — № 45. — Ст. 681.
- ³³ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 94.
- ³⁴ Див. детальніше: Левченко В. В. Одесские учёные — пассажиры "философского парохода": К истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Вып. 5. — Одесса, 2008. — С. 172-173.
- ³⁵ ДАОО. — Ф. Р-1395. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 197, 209-210.
- ³⁶ Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 658. — Арк. 19, 26, 42; Спр. 724. — Арк. 117-117 зв.

- ³⁷ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985). — К., 1992. — С. 44.
- ³⁸ Історія Одеського університету за 100 років (1865-1965). — С. 95.
- ³⁹ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 512. — Арк. 5.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 538. — Арк. 22.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 583. — Арк. 112, 124; Спр. 585. — Арк. 17; Спр. 590. — Арк. 28.
- ⁴² Там само. — Спр. 662. — Арк. 92 зв.
- ⁴³ Там само. — Спр. 5. — Арк. 1; Спр. 583. — Арк. 39-40, 65 зв.-66; Спр. 17. — Арк. 134, 248.
- ⁴⁴ Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952). — Дніпропетровськ, 2004. — С. 103-105.
- ⁴⁵ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1; Спр. 13. — Арк. 52-54.
- ⁴⁶ Див.: Наука и научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда). — Л., 1928.
- ⁴⁷ Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. — 1921. — Ч. 7-8. — С. 1.
- ⁴⁸ Комаренко Н. В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 33-35.
- ⁴⁹ Див. детальніше: Левченко В. В. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук // ЗІФ. — Одеса, 2007. — Вип. 18.
- ⁵⁰ Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. — 1924. — Ч. 1. — С. 1-2; 1925. — Ч. 2-3. — С. 1-3.
- ⁵¹ Історія НАН України. 1924-1928. Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 339-343.
- ⁵² Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. — 1928-1930.
- ⁵³ Всеукраїнська наукова Асоціація Сходознавства. Одеська філія. 1926-1930. — Одеса, 1930. — С. 8-26.
- ⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. — К., 1993. — С. 176.
- ⁵⁵ Див. докладніше: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922-1930) // Проблеми славяноведення. — Брянск, 2004. — Вип. 6. — С. 104-109.
- ⁵⁶ Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки. — Одеса, 1927. — Вип. I. — С. I-III.
- ⁵⁷ Див.: Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — Вип. 1. — С. 44.
- ⁵⁸ Бюлетень НКО УСРР. — 1925. — Ч. 4. — С. 76.
- ⁵⁹ Див.: Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (1921-1934 рр.). — Х., 1994. — С. 48.
- ⁶⁰ Заруба В. М. Постаті: Студії з історії України. — Дніпропетровськ, 1993. — Кн. 2. — С. 129.
- ⁶¹ Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. — 1923-1927.
- ⁶² Бюлетень НКО УСРР. — 1926. — Ч. 8. — С. 51.
- ⁶³ Шаповал Ю. І. Справа "Спілки визволення України": погляд із відстані 75 років // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3. — С. 132-134.
- ⁶⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (УСБУ). — Фонд припинених справ (Ф. П.) — Спр. 22064-п. — Арк. 5, 134-136; Спр. 20443-п. — Т. 1. — Арк. 189; Ф. П. — Спр. 24462-п. — Арк. 39, 252; Ф. П. — Спр. 14238-п. — Арк. 289, 594.
- ⁶⁵ Там само. — Ф. П. — Спр. 23136-п. — Арк. 6, 186; Спр. 7795-п. — Арк. 247; Спр. 28242-п. — Арк. 23 зв., 76; Одеський Мартиролог. Т. 1. — Одеса, 1997. — С. 417, 466.
- ⁶⁶ Див. детальніше: Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 13. — К., 2005. — С. 260-273.

**Грецьке село в горнилі "більшовицької перековки"
(20-ті рр. ХХ ст.)**

Під час дослідження історії коренізації у вітчизняній науці сформувалися два протилежні концептуальні підходи. Перший викристалізувався в першому пострадянському десятилітті й значною мірою наслідував концепції доби "перебудови". Науковці значною мірою "не помічали" суперечностей, що приховувала в собі коренізація та її руйнівного впливу на низку складових традиційної народної культури. Інша концептуальна схема, вочевидь базована на ідейних засадах закордонної та еміграційної історичної думки, навпаки, фокусувалася на суто негативних наслідках радянської доби в історії етнічних громад. Між тим очевидно, що попри всі ідеологічні дискусії традиційне культурне середовище не має майбутнього. В найбільш розвинених країнах вже давно сформувалися нові форми етнокультурного відтворення, а осередки традиційного культурного середовища зберігаються лише як певні законсервовані етнокультурні анклав. Глобалізація поставила нові виклики перед етносами, й останні вимушені виробляти нові моделі етнічного відтворення у сучасному взаємозалежному світі.

Від того проблематика етнічного співжиття та взаємодії впродовж політики коренізації не стає менш важливою. Яким чином змінилася якість та наповнення народного життя під впливом більшовицької національної політики, ще треба з'ясувати. Зрозуміло, однак, що з'ясувати це, спираючись лише на урядові звіти та статистичні показники неможливо. Треба звернутися до проблеми наповнення народного життя як такого, позбавленого офіціозу та удаваного героїзму, життя-існування, життя-виживання, що складалося з щоденної виснажливої праці та епізодичних свят.

Домінування принципу партійності привело до глибинних деформацій радянської та сучасної вітчизняної історіографії. Історики на тривалий час втратили цікавість до історії народу як такої, життєписи видатних особистостей "з народу", що прийшли на зміну дорадянській світській історіографії, мали так само мало спільного з історією народного життя, як і дореволюційні описи діянь царів та їхніх приближених. Історія радянського будівництва впродовж 20–30-х рр. вимальовувалася як історія запеклої класової боротьби, у післявоєнний період — як історія величних перемог соціалістичного ладу. Колективізація, індустріалізація, запровадження загальної початкової освіти тощо зображувалися як епохальні звершення монолітного радянського народу, сегменти загальної

соціально-класової історії. В контексті макроісторичних сюжетів радянської історіографії, окрім зауважень про зростання життєвого рівня селянства, робітництва та інтелігенції, вирішення низки нагальних проблем відсталих у соціально-економічному розвитку народів, неможливо було відшукати відповіді на запитання: з чого складалося життя людей, яким чином здійснювався виробничий процес, якою була рутинна повсякденного існування, які події буденного життя формували ментальність соціальних та етнічних груп, яким чином вони позначалися і відбивалися в приватному житті, які думки і переживання складали контекст народного життя, яким чином масова свідомість перетравлювала бурхливі події 20–30-х рр. і пояснювала трансформацію суспільно-політичної системи країни в напрямку утвердження тоталітаризму.

Виокремлені проблеми загального наукового порядку пропонується розглянути на прикладі грецької громади України. Додаткової наукової значущості дослідженню надає етнокультурна специфіка цієї спільноти. Наважимося стверджувати, що за характером етнокультурних проблем та ознак вона посідала виняткове місце серед етносів УСРР.

Завдання полягає в дослідженні сутнісних змін у повсякденному житті грецького села під впливом низки урядових заходів впродовж найбільш етнічно орієнтованого етапу внутрішньої політики більшовиків.

Селянами були 95% українських греків¹. Відносини між маріупольським грецьким селянством та більшовицьким урядом вочевидь проєцирували відповідні системні відносини на республіканському і союзному рівні. Завдання упослідження енергії селянства (на погляд більшовиків — суцільно відсталі верстви дрібних товаровиробників) було питанням номер один стосовно визначення перспектив радянської влади і мети соціалістичного будівництва. 20-ті рр. були часом, коли влада висувала й випробовувала різні соціально-політичні тактики, жаданою метою яких була докорінна зміна свідомості, побуту людей, перетворення ізольованих, замкнених спільнот (зокрема, етнічних) на монолітний клас свідомих будівничих соціалізму.

До початку суцільної колективізації, яка розставила нові акценти у національній політиці в УСРР, повсякденне життя українських греків розвивалося в контексті політики коренізації. Період цей формально починався в 1925 р. зі створенням (виокремленням) грецької секції у складі ЦКНМ. Отож, наше завдання полягає у визначенні найвпливовіших факторів видозмінення повсякденності грецького села, окреслення в ньому ваги політичного та господарського, визначення співвідношення тенденцій маргіналізації, інтернаціоналізації та природного консерватизму в етнозберігаючій поведінці етносу впродовж періоду потужного державного впливу на засадничі основи існування останнього.

Названа проблематика досліджується вперше, отож, варто окреслити її джерельну базу.

Високий рівень інформативності притаманний архівному фонду ЦКНМ при ВУЦВК (ЦДАВО України, ф.413.), НКВС УСРР (ф.5.), Наркомосу УСРР (ф.166), а також національних секцій при ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф.1, оп.20).

З повною відповідальністю можна стверджувати, що існування в структурі ЦКНМ спеціальної штатної посади відіграло непересічну роль у визначенні історичної долі грецької громади. Завдяки зацікавленій праці С. Ялі у фонді ЦКНМ зібраний величезний змістовний матеріал про українських греків. Фонд ЦКНМ 1925–1930 рр. (впродовж яких С. Ялі був співробітником Комісії) не має аналогів щодо кількості та інформаційної вартісності документів, які характеризують становище грецького села на етапі коренізації.

Цікавим джерелом, що характеризує грецьку громаду у переддень масованого державного наступу, є звіти про обстеження грецького населення Маріупольської та Сталінської округ урядовою комісією 1925 р. Обстеження, що тривало у серпні — вересні 1925 р., зафіксувало висхідну точку, за якою державний вплив на громаду набув не випадкового, осмисленого характеру.

Поступова еволюція поглядів, суспільного та індивідуального побуту, мовленевої практики, громадського дозвілля тощо відбилася, зокрема, в майже щорічних звітах про обстеження грецьких сільрад і національних районів, національних культосвітніх закладів. Матеріали ці в цілому адекватно відображають специфіку часу, оскільки були призначені для службового користування. Вони є важливим джерелом для дослідження "механіки" державної етнополітики і, що важливо, відбивають її в динаміці сутнісних змін та кон'юнктури внутрішньополітичної боротьби.

Окремі аспекти повсякденності грецького села в контексті дослідження традиційної культури набули відображення в фонді Кабінету нацменшин при Етнографічній комісії та Етнографічної комісії АІМФЕ ім. М. Рильського. На жаль, започатковані на межі 20–30-х рр. Етнографічною Комісією (вірніше, створеним при ній Кабінетом радянського села) та Маріупольським музеєм краєзнавства монографічні дослідження сс. Сартана та Мангуш, не отримали очікуваного розвитку. Однак певні підготовчі матеріали відклалися у фондах названих установ і мають безперечну наукову значущість.

Яскравим талановитим віддзеркаленням поліфонії міжетнічних взаємин і впливів є практично не відома широкому колу науковців етнографічна розвідка П. Піневича² з етнографії Маріупольщини. Видана більше 70-ти років після свого написання в часописі "Записки історико-

філологічного товариства Андрія Білецького", вона додала нових, раніше відсутніх, фарб до елліністичних студій в Україні та збагатила загальнодоступне фактографічне поле.

Високий рівень інформативності притаманний також радянській пресі 20-х рр., зокрема, регіональним газетам "Наша правда" та "Приазовский пролетарий" (м. Маріуполь). В рубриках "Наші нацменьшості", "Удовлетворение нужд нацменьшинств", "Села Маріупільщини за 10 років Жовтня" тощо певним чином відображалися суспільне й культурне життя маріупольських греків у контексті життя регіону.

Вперше до наукового обігу вводиться недавня знахідка одного з провідних вітчизняних елліністів Євгена Чернухіна. Спогади Івана Стріонова, уродженця с. Комар Донецької області, потрапили до нього у 2001 р. під час перебування у Керчі, де здавна мешкає досить численна, як для сучасного Криму, грецька громада. Голова міського грецького культурно-просвітницького товариства Борис Ілліч Бабіч познайомив Є. Чернухіна з молодю дівчиною — Валерією, яка виявилася нащадком "маріупольських" греків і запропонувала до розгляду дещо з сімейного архіву. На жаль, йдеться не про пряме наслідування родинних документів, і через те інформація про автора першоджерела досить обмежена. Утім найважливіше в цій історії те, що зрештою до розгляду науковців були передані сім старих загальних зошитів, пронумерованих та ущерть заповнених текстом, написаним кульковою ручкою, твердою рукою і досить крупним розбірливим почерком. Твір, написаний російською мовою, під авторською назвою "О некоторых событиях XX века" настільки зацікавив уже перших його читачів, що постало питання про його оприлюднення. Джерелознавчий аналіз тексту, синхронізація та змістовний аналіз його структурних частин переконують, що він включає спогади І. Стріонова і є оригінальним авторським твором людини з незавершеною вищою освітою — такою, яку давали радянські виші початку 1930-х рр. Особливості побудови тексту наводять на думку, що в подальшому житті автор мав певний досвід укладання офіційних письмових документів, усталені навички читання (і використання) публіцистичної (а, можливо, й наукової) літератури. Хронологічно спогади від раннього дитинства доведені до 1944 р. Чи сам І. Стріонов не завершив спогади, чи до нас дійшли лише перші сім зошитів його фундаментальної праці, нам не відомо. Однак і в збереженому обсязі вони представляють значний науковий інтерес. Спеціалісти й ті, хто просто цікавляться історією маріупольських греків, самі зроблять висновки, ознайомившись з цією насправді непересічною знахідкою. Зі свого боку, висловимо декілька міркувань у контексті заявленої проблематики.

Спогади І. Стріонова є непересічним явищем радянської епістолярної спадщини. Непересічними їх зробила, власне, постать автора. І. Стріонов не був обличчям радянської епохи, не він створював її міфи та правила її відтворення, не він регламентував діяльність державної машини і політичної системи. Але саме він був плоть від плоті простого радянського народу, розмитий, деперсоніфікований образ якого нашої вітчизняній науці ще треба наповнити реальним історичним змістом. Спогади цієї часточки люду України типові і упізнавані всіма тими, хто чув уривки згадок своїх дідусів і бабусь про молоді роки. Від них І. Стріонов відрізняється перш за все тим, що наважився і спромігся записати для нащадків власні спостереження та враження від епохи, перевісником якої він був. Для пересічної людини це було якщо не подвигом, то актом певної мужності та відповідальності перед нащадками.

Проста людина в радянській країні не відчувала себе героєм, вартим мемуарної літератури. Її життя було досить далеким від того, аби взяти ручку й занотувати свій простий невибагливий життєвий досвід, в якому багато чого не прийнято було згадувати на людях. І суспільство і країна функціонували в системі координат, пристосованих під визначних партійно-радянських діячів — героїв нової комуністичної ери, в якій проста людина, хоч і виголошувалася цінністю номер один, була нікому не цікавою. Саме внаслідок цього ми мало знаємо про життя простої людини, її прагнення, межі її свідомості, власне, про те, якою була її "простота" і яким чином це позначилося на історії країни. Спогади І. Стріонова не конкуруватимуть за інформативністю зі спогадами Н. Махна чи М. Хрущова. Водночас вони як небо від землі відрізняються від так званих спогадів П. Ангеліної, в яких від власне героїні залишилося лише прізвище. Спогади І. Стріонова — це погляд з самої гущину простих будівничих соціалізму на країну, в якій вони жили і працювали, на її страшні й принадливі особливості, на високі й трагічні сторінки її історії, на її уряд й на самих себе. Це, власне, народний погляд на історію, який донедавна не мав достойної уваги наукової громадськості й тільки зараз починає доволі активно презентуватися завдяки можливостям всесвітнього інформаційного середовища.

Окремі аспекти етнічної ментальності та сфери мовного життя дозволяють дослідити праці К. Костан та Д. Бгадиці. Побутові п'єси Д. Бгадиці — одного з засновників ромейської літератури — відбили перехідний стан грецького суспільства, складну еволюцію поглядів громади і любовних взаємин, сімейного життя у переддень першої світової війни. Літературний і психологічний аналіз його творів, здійснений першою грекинею-вченим К. Костан, дозволяє прослідкувати

напрямки подальшої стрімкої еволюції цієї сфери життя грецької громади і виокремити в ній місце радянської складової.

В цілому відзначаючи вагомість і багатогранність наявної джерельної бази, слід відзначити присутність у ній суттєвих тематичних диспропорцій. На формування архівних зібрань радянської доби суттєво впливали політичні мотиви, цензурні міркування, першочергова увага до збирання документів суспільно-політичної значущості. В них повсякденне життя етнічних громад віддзеркалене побіжно у контексті проблем і завдань соціалістичного будівництва. Вагомі колекції краєзнавчих архівів (зокрема, Донецького та Маріупольського) представляють об'єкти матеріальної культури греків Приазов'я, однак їхнє залучення до історичного обігу вимагає розробки нових дослідницьких методик, спроможних органічно вплести історико-етнографічні джерела в історичну працю. Відповідних методичних коректив вимагає й дослідження динаміки мовленевої практики грецької громади та її ментальності, оскільки це передбачає певне нашарування історичних, психологічних і мовознавчих студій. Тим більш цікавим вважається вирішення поставленого дослідницького завдання.

Складність дослідження окресленої проблематики суттєво вплинула на розвиток і тематичне збагачення історіографії з дотичної проблематики. Вітчизняна історіографія є доволі фрагментарною і суперечливою.

Першим дослідником величезних змін, викликаних у житті грецького селянства революцією та радянізацією, став С. Ялі. Він неодноразово підкреслював важливість вивчення і відображення змін у житті грецького народу. Так, у статті "Краєзнавство та національні меншості на Україні" він наголошував, що краєзнавці "вивчають етнічні меншини" не задля "чистого наукового інтересу", а щоб допомогти їм ліквідувати їхню економічну відсталість, полегшити можливість "безболісного переходу до соціалізму"³. Про те, які запити ставила влада до краєзнавців і якої "історичної правди" вона від них очікувала, говорить коротенька замітка "Живі діяграми. На виставці національних меншин УСРР", вміщена 30 листопада 1928 р. у "Комуністі": "... Оці самі греки, вигнані Катериною з Криму, тепер за Радянської влади будують на Маріупольщині нове життя. Чудово показано тут на виставці... старе грецьке село, а поруч з ним — нове. В старому ще "панаїри" — церковні свята в якому-небудь селі, куди з'їжджаються селяни з інших сел. І де куркуль улаштує "громадський" обід. В новому — церкву перебудовують на народний будинок, улаштовують фізкультурні ігри, слухають радіо.

Цілі грецькі села, які за царату вимирали од туберкульозу, нині, як це свідчить безліч діяграм, густо вкриваються лікарнями, медпунктами"⁴.

Цілком очевидно, що радянська влада вже в 1927–1928 рр. виношувала ідеї "великого ривка". Роком пізніше вона поставила суспільство, греків, зокрема, перед фактом надшвидкої модернізації, відмови від віками вкоріненого алгоритму життя впродовж року (рівно стільки відводилося на завершення суцільної колективізації в Степу). Не важливо, що згодом цей строк віддалявся й віддалявся, оскільки село виявилось незрушним в "ідіотизмі сільського життя". Важливо те, що влада обрала стратегію ігнорування реального становища справ у селі, національному, зокрема, притушовування його дрібнобуржуазної сутності та етнічної специфіки. Калька "вмираюче дорадянське село — квітучі радянські села" з успіхом насаджувалася в радянській історіографії і врешті невпізнанно змінила історичну правду. Не збігання інтересів більшовицької держави та науковців, які віддавали перевагу саме "чисто науковим інтересам", негативно позначалося на розвиткові історичних студій.

У 2–3 числі ж. "Красзнавство" за 1928 р. у рубриці "Життя краєзнавчих організацій" була опублікована стаття С. Ялі, в якій він наголошував: "... Цілком не досить цікавитися тільки старовиною та явищами з релігійного життя (панаїри тощо), а конче треба фіксувати ще й нове життя, що будується в грецьких селах на ґрунті радянських умов. Наприклад, фотографувати й фіксувати в записках засідання сільрад, жіночих зборів, участь селянства у жовтневих та інших революційних святах, життя колхозів (так у тексті — Л. Я.), комнезамів, розвиток громадських шлюбів, нищення релігійних забобонів, зміну ритуалів і т. ін."⁵

На жаль, цей безумовно слухний заклик не було кому підтримати. Видана 1931 р. з величезними труднощами монографія С. Ялі "Греки в УСРР" була єдиною спробою закарбувати перші кроки нового суспільства.

Якщо радянська грецької спільноти знайшла кваліфіковане відображення в численних публікаціях С. Ялі, то її етнічність, основоположні складові традиційної культури, селянського світогляду, народного мовлення не отримали у довоєнний час скільки-небудь послідовного, глибокого вивчення. Відсутність державної підтримки таких досліджень, а з початку 30-х рр. і очевидний державний тиск в напрямку їхнього згортання створив величезні лакуни в історико-етнографічних та краєзнавчих дослідженнях, які нині вже неможливо заповнити.

Дотепер не вивчена фольклорна спадщина приазовських греків. В радянські часи основи її дослідження були закладені В. Шевченко. Декілька опублікованих і рукописних статей дослідниці,⁶ могли стати добрим стартом для дослідження тематики, що називається "по гарячих слідах", тоді, коли специфічні вірування та обряди, які їх відтворювали, були ще справою повсякденного вжитку. Втім, радянська держава, що вела запеклу боротьбу з "релігійним дурманом", не мала найменшого

бажання витратити час на вивчення тих явищ. Рецензія проф. А. Познанського на невидану збірку наукових праць, до якої мала входити одна зі статей В. Шевченко,⁷ віднесла подібні дослідження до "мелкотемья", внаслідок чого вони були згорнуті за непотрібністю й невідповідністю інтересам пролетарської держави.

Не отримали продовження й залишилися невідомими республіканському загалові етнографічні дослідження грецьких вишиванок і ткацтва, а також тематично споріднені праці Н. Коваленко — завідуючої грецьким відділом Маріупольського музею краєзнавства⁸.

Певний сплеск цікавості, щоправда нетривалий у часі, до мови й культури українських греків спостерігався у повоєнні часи. Так, упродовж літа 1951 р. експедиція кафедри тюркології Ленінградського державного університету (що мав давні традиції мовознавчих студій серед балканських вихідців) вивчала фонетичні особливості мови урумів та збирала фольклорні матеріали в шести приазовських селах, проте подальшого розвитку даний дослідницький напрямок не отримав.

Цікаві спостереження за ментальністю приазовських греків містили етнолінвістичні дослідження Т. Чернишевої й А. Білецького, що з'явилися в часи "хрущовської відлиги"⁹. Тим не менше, наважимося стверджувати, що до сьогодні ця царина духовної спадщини громади з наукового погляду залишається суцільною цілиною. Окремі позитивні зрушення є, однак вони відтворюють лише певні аспекти величезної проблематики. Одна з небагатьох праць, які акцентують увагу на відмінностях між субетнічними групами, В. Борисенко¹⁰, присвячена весільній обрядовості приазовських греків. Збірка, підготована О. Гаркавцем¹¹ могла б стати першим важливим кроком на шляху дослідження проблеми, проте відсутність відповідного перекладу робить її цікавою лише для знавців урумської мови. Тривала перерва в елліністичних студіях, що внаслідок зрозумілих історичних обставин припинила традицію та знищила елліністичні школи в Санкт-Петербурзі та Москві, спричинила системну кризу у вітчизняній елліністиці. Ознаки виходу з неї стали появлятися лише останніми роками.

Важливим кроком у напрямку дійсно наукового дослідження духовної спадщини маріупольських греків, її, так би мовити "розшифрування", стала публікація тексту рукописної збірки молитов, заклинань і замовлянь з с. В. Каракуба¹². Назване видання — яскраве свідчення того, на яку велику проблему перетворюється етнокультурне життя спільноти в умовах довготривалої етномовної ізоляції, якими складними шляхами відбувається передача духовної спадщини від покоління до покоління, до яких несподіваних і деструктивних наслідків це приводить, і яких форм набуває самовідтворення пограничних етнокультурних груп. Власне, на

сьогодні колишня духовна складова культури урумів є для народу такою ж загадкою, як і для науковців. Втрата писемної традиції, стихійна трансформація мови впродовж її "української історії", перетворили її на "клинорис", однаково складний для розуміння як греків, так і елліністів.

Запропоновані Є. Чернухіним переклад і трактування грецької та тюркської частини рукопису (записаної так званим караманським, або караманлійським письмом) значно розсувають уявлення наукового світу про еволюцію духовної культури кримських — маріупольських греків в іноетнічному оточенні. Принципово важливим, на наш погляд, є висновок про пошуки в галузі адаптації існуючих писемних систем з метою найбільш адекватної передачі власне урумської мови. Про це, зокрема, свідчить застосування кириличної букви "ш" у караманлійському письмі списку. Факт тривалої в часі (впродовж декількох поколінь) традиції використання списку досить суттєво впливає на уявлення про греків, як виключно християнську спільноту. Висловлювані раніше спостереження про переплетіння християнських та язичницьких уявлень у грецьких традиційних святах (див.: статті П. Піневича), зокрема панаїрах, отримали несподіване продовження. В матеріалах публікації наочно й опукло проступила позахристиянська складова повсякденного життя та культури, яка більшою чи меншою мірою притаманна усім сучасним народам, за винятком хіба що послідовників протестантських версій християнства.

Важливі умовиводи щодо етапів еволюції традиційної матеріальної та духовної культури греків (зокрема, традицій будівництва, одягу, національної кухні) та їхньої хронологізації містяться в працях радянських етнологів Ю. Іванової, О. Будіни, В. Наулка¹³. Певним етапом в усвідомленні й дослідженні етнічної історії маріупольських греків, їхнього особливого обличчя стала недавня праця І. Пономарьової¹⁴.

Комплексне й критичне використання названих джерел дає підстави сподіватися на вмотивоване дослідження історії повсякденності грецького села впродовж 20-х рр.

* * *

Починаючи дослідження характеру і напрямків змін, викликаних докорінною перебудовою основ життєдіяльності та відтворення суспільства у постреволюційну епоху в середовищі грецької спільноти, слід окреслити її становище та характерні ознаки на момент політики коренізації.

Греки України на той час не становили етнокультурного моноліту, а включали декілька етнокультурних субстратів:

- 1) Одеську грецьку громаду.
- 2) Грецьких емігрантів (зокрема, нечисленну групу політемігрантів).

3) Дисперсні грецькі поселення в містах республіки.

4) Маріупольську грецьку громаду, яка в свою чергу включала два великі субетноси — греко-татар (уруми) та греків-еллінів (ромеї).

Реконструювати особливості суспільного та сімейного побуту, матеріальної культури та духовного життя маріупольських греків у передрадянську добу дозволяє низка історичних джерел, зокрема, численні матеріали Маріупольської повітової земської управи.

Греко-татари, або ж уруми, становили майже половину грецької маріупольської громади. Ця субетнічна група сформувалася в умовах ізолюваності Грецької округи з вихідців з західної та центральної частини Кримського півострову. Представники групи мешкали у великих селах, закладених у роки переселення 1778–1779 рр.: Ст. Крим, Карань, Комар, Ласпа, Бешево, Улакли, Богатир, Ст. Керменчик та їхніх висілках. Мова урумів, яку переважна більшість сучасників вважала "турецько-татарським наречием" чи кримсько-татарською мовою суттєво відрізнялася від мови кримських татар.

Греки-елліни, або ж ромеї, [самоназва: "румеї, ромеї" — Л. Я.] становили майже половину маріупольських греків. Як і греко-татари, вони мешкали в Україні на азовському узбережжі з кінця XVIII ст. До кінця XIX ст. маріупольська грецька громада існувала в умовах культурної ізоляції. Якщо в м. Маріуполі та його околицях відзначалися кволі спроби навчати дітей грецької мови, то по селах писемна традиція була втрачена. На початку 20-х рр. на Маріупольщині не було жодної школи, де б грецька мова викладалася хоча б як предмет.

1926 р. на теренах України серед греків питома вага писемних грецькою мовою* становила лише 2,7% (для порівняння: серед росіян — 95,7%, євреїв — 60,6%, німців — 94,2%)¹⁵. І це на тлі значної кількості письменних російською мовою — 62,4% (серед українців — 41,4%, росіян — 55,5%, євреїв — 70%, поляків — 48,04%, німців — 62,4%)¹⁶. З усіх письменних греків у російських школах отримали освіту 98,4%. За переписом 1926 р. національну мову визнали рідною 45% греків-міських жителів і 83,3% селян. Ці дані самі по собі свідчили про значні перспективи, які мала політика коренізації в середовищі греків України. Адже при значній на той час питомій вазі освічених (російською мовою), греки, особливо селяни, зберегли відчуття своєї самотності, найпершим проявом якої була мова.

* Не слід ототожнювати з діалектами грецьких мешканців Приазов'я, йдеться про офіційну мову Греції.

Уряд України в особі ЦКНМ при ВУЦВК впритул підійшов до опрацювання "грецької проблеми" влітку 1925 р., коли найбільш болючі польське, єврейське, болгарське, німецьке питання вже знаходилися на шляху позитивного врегулювання, натомість в повний голос заявили про себе різкі земельні суперечності в багатонаціональному Приазов'ї. Земельні тягби маріупольських греків примусили уряд звернути увагу на цю специфічну етнічну групу і долучитися до з'ясування її вимог.

Відправною точкою послідовної радянської роботи у середовищі українських греків слід вважати спеціальну урядову Комісію в складі представників ВУЦВК УСРР, Наркомосу, Маріупольської та Сталінської округ. Основною метою її роботи була оцінка перспектив запровадження політики коренізації стосовно маріупольських греків, як в суспільно-економічній, так і культурній царині. Ось чому участь у Комісії С. Г. Ялі, грека за походженням, при неможливості на той час залучити до обстеження науковців, дозволила певною мірою об'єктивно відобразити становище грецької людності.

Наприкінці серпня склад Комісії нарешті затвердили¹⁷. 29 серпня вона прибула до Маріуполя, 3 вересня — виїхала до районів та сіл, які обстежила в першій половині вересня. Діяльність комісії не лише викликала гучний суспільний резонанс, а й мала велике практичне значення. Саме вона надала державним органам той фактичний матеріал, на якому вибудовувалася державна політика стосовно греків до кінця 30-х рр. Вона ж мобілізувала окружні нацменкомісії та місцевий актив, встановила постійний їхній зв'язок з ЦКНМ та Раднацменом Наркомосу¹⁸. Будучи своєрідною формою соціологічного обстеження, вона виявила настрої грецького населення й підготувала суспільну думку до запровадження політики коренізації щодо греків. Долаючи нерозуміння та спротив місцевих керівників (як це було, скажімо, в Ст. Карані), комісія підняла місця. На скликаних нею зборах селянства, зустрічах з інтелігенцією унаочнилося незадоволення грецької спільноти більшовицькою політикою. Греки сподівалися донести свої скарги до уряду. Завдяки роботі комісії стала можливою розробка програми довготривалих заходів по соціально-економічній, політичній та культурній перебудові життя греків Приазов'я. 19 січня 1926 г. доповідь комісії заслухав ВУЦВК. Він схвалив головні положення доповіді та програми С. Г. Ялі, який 15 грудня 1925 р. очолив грецьку секцію ЦКНМ.

Наслідки діяльності Комісії в Маріупольській та Сталінській округах, вдумливо опрацьовані й викладені С. Ялі, склали досить об'ємний (57 арк.) документ, який у прикметних виразах та образах епохи зафіксував етнокультурне обличчя маріупольської грецької громади¹⁹. В доповіді в загальних рисах були відображені походження та історія маріупольських

греків, участь у революційнім русі, національний рух 1917 р., демографічні відомості, економічне становище громади, соціальне розшарування в середовищі грецького селянства, особливості побуту та культури (зокрема, мовне питання, історія писемності), характер та розміри поширення побутових хвороб. Від спостережливого ока членів комісії не скрилися ті величезні зміни, що відбулися в громаді впродовж буремного ХХ ст.

Початок ХХ ст. став часом якісних змін у всіх сферах життя грецької спільноти. Прискорений розвиток капіталістичних соціально-економічних взаємин у Приазов'ї, промислове піднесення, розвиток морської торгівлі стали підосновою матеріального збагачення значного соціального прошарку грецької міської громади та селянства. Останні отримали змогу долучитися до принад сучасної промисловості та культури, масово відправляючи своїх дітей у маріупольські гімназії та вищі навчальні заклади, нерідко самі переселялися до міст, прокладаючи певні "культурні містки" між грецьким та слов'янським культурними світами.

Роки першої світової та громадянської воєн надали процесам руйнації відокремленого раніше традиційного грецького культурного світу раніше небаченого імпульсу. Масова мобілізація на фронтах, перманентні переміщення територією грецьких селищ повстанських і окупаційних формувань спричинили ерозію єдності грецької спільноти, об'єктивно наповнюючи її новими враженнями, розширюючи межі уявлень консервативних селян. 1914–1921 рр. стали часом різкого прориву грецького селянства, раніше затисненого межами власного села, у світ бурхливих суспільно-політичних подій, значущих і страхітливих водночас. Сміливо можна стверджувати, що з часів переселення до Приазов'я це був період доленосних потрясінь у ментальності та основах життєдіяльності грецької громади, що ознаменував її входження в модерну епоху.

Зміни ці відбувалися суперечливо і неконтрольовано. На початковому етапі коренізації етнічна громада існувала поза конструктивним впливом загальнодержавного культурного середовища, роки громадянської війни спричинилися зміцненню тенденцій її штучної самоізоляції. За висловом завідувача Відділу нацменшин НКВС І. Сударського всі етнічні громади УСРР були "... замкненими корпораціями зі своїми укоріненими забобонами, невіглаством, національними побутовими устоями..."²⁰ Культурне середовище імперії було знищене, але на його руїнах не було створене нічого натомість. У тих обставинах потяг громад до традиційних форм етнозбереження набув небаченої актуальності, а це в свою чергу дезінтегрувало культурне середовище України, перетворивши його на комплекс етнографічних осередків з корпоративними культурними прагненнями.

Каркас повсякденного життя громад, відповідно до їхньої релігійної приналежності, становив річний цикл традиційних і релігійних свят та

обрядів, які супроводжували життя людини від народження до смерті. Важливо, що сталий природний консерватизм громад мав вагоме економічне підґрунтя: так звані "національні земельні фонди". Саме прагнення зберегти в недоторканності земельні ресурси згуртувало етнічні громади в колі власних економічних інтересів, живлячи не лише міжетнічні конфлікти на земельному ґрунті, а й імідж та впливовість етносів у суспільстві. Власне, в селянській державі об'єм земельних ділянок, що перебував у користуванні етнічної громади, був вирішальним аргументом вибудови міжетнічних взаємин.

Основу виключного становища греків у Приазов'ї становили досить високі для регіону норми землекористування. Земські земельні подвірні переписи 1905 й 1916 рр. з'ясували, що землекористування в грецьких селищах становило 20-25 дес. на двір, тобто 3,5-4,5 дес. на душу. Вкупі зі спогадами про існування автономної Грецької округи, виняткові соціально-економічні та суспільні пільги вони сформули певний імідж громади у Приазов'ї, низка тогочасних джерел свідчить про зверхнє ставлення греків до інших етнічних громад регіону. Про це йдеться, зокрема у статті П. Піневича "Історико-етнографічний нарис населення Маріупольської округи": "... Греки дуже горді своїм походженням і осіб, що не належать до цієї нації, вважають нижчими за себе"²¹.

Змальована інтрига невідповідності соціально-економічного становища громади, її ментальності та основоположних засад розбудови радянської держави, ставила серйозні виклики не лише перед більшовицьким урядом, а й перед громадою. Не зайвим буде нагадати, що на початку 20-х рр. низка радикальних заходів та прорахунків радянського керівництва критично загострила взаємини влади та грецької громади. Знов затверджена в 1921 р. радянська влада розпочала руйнування засад традиційного суспільства. Соціально-економічні заходи більшовиків початку 20-х рр. (розкуркулення, експропріація поміщицьких земель, зрівняльний перерозподіл ділянок земельних товариств) та розбудова на місцях мережі радянських органів влади, були скеровані на руйнування "корпоративної етнічної єдності", загострення соціальних суперечностей усередині громади, заміну пріоритетів етнічності на пріоритети класовості та перетворення останніх на вісь процесів виробничого, культурного та повсякденного життя. Здійснення більшовицької земельної реформи можна вважати відправною точкою тих колосальних зрушень, які позначили перехід грецької маріупольської громади від традиційного суспільства до його сучасної версії. Ці зміни виразно бачили вже деякі з сучасників тих подій. П. Піневич свого часу писав: "Революція ж, ще сильніше вдарила й зруйнувала усталений побут греків, змішавши їхні інтереси з інтересами всього населення округи"²². З іншого боку,

ставлення власне громади до цих перемін було вкрай критичним і настороженим, що рік від року збільшувало дистанцію між громадою та владою, яка, починаючи з 1925 р. виразно демонструвала добру волю до врегулювання цього, почасти штучно створеного, конфлікту.

В контексті висловленого вище не зайвим буде окремо зупинитися на характеристиці специфіки соціально-економічного, суспільно-політичного та етнокультурного життя маріупольських греків у переддень радянської політики коренізації. На початок 20-х рр. громада існувала замкнено, зберігаючи традиційний спосіб життя та патріархальний побут. Цікавий етнографічний опис грецької громади залишив тогочасний співробітник Маріупольського музею краєзнавства П. М. Піневич. "Зовнішній вигляд грецького населення характеризується відповідно до приналежності до тієї чи іншої гілки [маються на увазі субетнічні групи — Л. Я.], — занотував дослідник, — звичайний тип — вище за середній зріст, стрункий з невеликою головою, вкритою чорним, переважно, кучерявим волоссям; у "татів" ніс з горбинкою, ближчий до давньогрецького типу, очі чорні, нерідко з поволокою; у так званих нащадків готів виділяється м'ясиста частина обличчя, очі й волосся нерідко бувають світлими; представники як чоловічої, так і жіночої статі на старість різко змінюють свої зовнішні риси, особливо різко змінюються на старість типи жінок. В цілому треба відзначити, що основний еллінський тип виразніше зберігся в селищах з населенням, що розмовляє грецькою мовою, в інших же селищах яскраво відчувається домішок східної крові, яка поглинає все інше"²³.

Особливості етнічної ментальності греків П. Піневич окреслив наступним чином: "До характерних рис характеру греків слід віднести: недовірливість, природжену хитрість та метикуватість [изворотливість — П. П.], вміння знайти і водночас обійти потрібну людину, велику схильність до торгівлі й консервативність у поглядах та переконаннях, хоча останнє стосується майже виключно старих людей. Майже всі греки, що навчаються у школах, схильні до математики і [мають] велику любов до філософії та серйозних відповідальних розмов..."²⁴

Зберігаючи низку специфічних етнографічних ознак, греки вже на межі ХІХ–ХХ ст. досить тісно співпрацювали з іншими етнічними громадами. Сфера матеріальної культури (перш за все техніка землеробства та інші виробничі цикли) була цариною, що найбільш інтенсивно трансформувалася вже в дорадянські часи. Рушійною силою значних змін виробничого життя маріупольських греків, техніки будівництва, харчування відіграла не лише регулююча, спрямована на уніфікацію етнокультурних особливостей, державна політика. Найзмістовніші, найміцніші мутації матеріальної культури греків відбувалися внаслідок природного процесу інтернаціоналізації виробничого життя Приазов'я на

піку його господарського піднесення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Прикладом для активних запозичень всіх етнічних громад регіону були німецькі колоністи: етнографи відзначали поширення німецьких сільськогосподарських знарядь (зокрема, букерів, сіножаток, лемешів тощо) в грецьких, українських, болгарських господарствах. Однак, попри всю привабливість німецького типу господарювання, цілковите його наслідування іншими громадами було неможливе. На перешкоді цьому стояла не стільки відданість національним традиціям, скільки обмеженість земельних ресурсів.

Очевидніше процеси інтернаціоналізації проявлялися в повсякденному вбранні. Вже на початку ХХ ст. у повсякденному вжитку міський костюм повсюдно витіснив національне вбрання, яке зберігалось для урочистих подій. Окремі елементи традиційного одягу, зокрема, традиційні чоловічі верхня та спідня сорочки, штани, жіночі шаровари, жіночі головні убори (періфтар) у повсякденному вжитку використовували представники старшого покоління і переважно в зв'язку з традиційними обрядовими діями (приміром у стані жалоби за померлими). П. Піневич, зокрема, зауважував, що "... національне вбрання, особливо жіноче, збереглося як велика рідкість у віддалених від центру місцях й одягається виключно по великих святах, причому до своєї старовини греки ставляться з глибокою повагою й любов'ю"²⁵. Універсализація культурних процесів у Приазов'ї прискорювала затвердження в середовищі греків, найбільше з оточуючих Маріуполь селищ, інновацій та стандартів моди, чому не в останню чергу сприяла доступність мануфактури та виробів легкої промисловості в дорадянську епоху.

Певне повернення до традиційних форм одягу відзначалося на тлі революційних потрясінь 1917–1921 рр., воно було спричинене господарською кризою та натуралізацією грецьких господарств. Цей час не можна розглядати як етап повноцінного розвитку традицій народного одягу, це був навіть певний регрес, оскільки виснажене війною та злиденністю грецьке село впродовж 1917–1922 рр., постійно відчуваючи рецидиви голоду до 1925 р., існувало не межі фізичного виживання. Це повною мірою стосувалося й одягу. За свідченнями І. Стріонова, в повоєнні часи "крестьяне настолько обносились, что употребляли на белье и одежду байковые и шерстяные одеяла, простыни, покрывала, скатерти и даже шерстяные и тряпичные дорожки. Особенно были обижены дети, которые одевались в лохмотья"²⁶. В цих умовах говорити про якесь збереження і примножування народних традицій було б смішно.

Стойкішими до зовнішніх впливів залишалися традиції суспільного та сімейного життя. Патріархальний уклад життя зачиняв жінку в рамках власної родини, навіть питання заміжжя, як правило вирішувалося без її

згоди. Вхідження невістки в нову родину, як і в більшості селянських громад, супроводжувалося низкою умовностей та правил, які вибудовували становище жінки в родині як таке. Наступного дня по закінченні весільного циклу молода невістка мала встати вдосвіта раніше за всіх, витопити піч, приготувати воду для вмивання свекру та свекрові, подати рушники, полити свекру. Під час його умивання вона повинна була мовчки чекати остеронь, мовчки подати рушника — її подарунок свекру. Той, у свою чергу, втершись, віддавав рушника, невістка цілувала свекру руку, в нагороду отримувала золоту монетку. Молода дружина повинна була цілувати руки всім, хто мешкав у домі, навіть малолітнім дітям. Попервах вона не могла розмовляти з батьками чоловіка. Всі перемовини здійснювалися через сестер чоловіка чи старших невісток. Розмовляти зі свекрухою невістка могла після того, як та дарувала їй золоту монетку. Те ж саме відбувалося й зі свекром: після одарювання невістки золотими монетками обряд "розв'язування язика" вважався завершеним, — тепер невістка могла назвати свекра "татом", але по-справжньому спілкування між ними припускалося декілька років потому (в старовину — не менш як за 5 років)²⁷.

До радикальних змін радянської доби грекині існували, власне, в умовах ізоляції: їхньою парафією були хатня робота, порання в присадибному господарстві, рукоділля. Переважна більшість з них була малоосвічена, "непривітна до чужих, але в своєму середовищі радушна й гостинна". Матеріали 20-х рр. зазначали, що більшість жінок дуже погано спілкувалася російською, або не розуміла її цілковито. В 1925 р. у Стельському районі, в якому, як відзначалося в доповіді державної комісії, єдиному з усіх районів Сталінщини здійснювалася відповідна робота в жіночому середовищі, було 5–6 делегаток²⁸ — виключно жінок службовців. Створений раніше осередок жіночого руху з 25 осіб розвалився, оскільки справжньої підтримки жіноцтва не мав.

Прагнення зберегти громаду як етнічне ціле обумовило консервацію не лише традиційної культури, а й генофонду маріупольських греків. До 30-х рр. міжнаціональні шлюби в їхньому середовищі були явищем рідкісним, одруження з представниками інших етнічних громад викликало осудження. Замкнення відтворення громади в досить тісному колі кровних родичів викликало небажані наслідки, серед яких сучасники, зокрема, лікарі, відзначали ознаки фізичного виродження, зниження природного імунітету (найбільшою мірою до інфекційних захворювань, кору, дифтериту, малярії, туберкульозу).

На межі століть захворюваність і смертність у середовищі греків була неприпустимо високою. Епідемія дифтериту 1879–1880 рр. дала в грецьких селах від 15 до 50% смертності, а черевний тиф забрав життя 15,76% хворих²⁹. Тривожно високі показники характеризували

захворюваність греків на сифіліс, у більшості медичних ділянок Маріупольщини (виняток становила лише 5-та: с. Ст. Керменчик) населення зверталось до лікарів переважно з третинними і спадковими (!) формами хвороби. Намагання земських лікарів призупинити поширення епідемії сифілісу в грецьких селах позитивних наслідків не давали, хоча динаміка лікування хворих була позитивною. Звіт Маріупольської повітової земської управи за 1889 р. робив невтішний висновок: "... Сифіліс тут не зменшується і залишатиметься, ймовірно, впродовж багатьох років *in status quo*"³⁰.

Втім, значно більшу небезпеку для грецької спільноти приховувало поширення туберкульозу. Земські матеріали відзначали: "... Ніде чахотка не розвинена в таких великих розмірах, як у середовищі греків... Іноді просто дивуєшся, як вона, тобто чахотка (якої, до речі, греки тепер бояться як чуми) іноді непомітно підбирається до людини"³¹. Швидкоплинні сухоти уносили життя молодих грекинь впродовж 2-3 місяців. Земські лікарі серед причин епідемічного поширення сухот в селах маріупольських греків виокремлювали раннє (з 10-12 років) паління, санітарну неписьменність, "... племінну грецьку виниженість і майже повну відсутність доброї, зміцнювальної фізичної праці серед грекинь"³².

Радянські медики високу захворюваність туберкульозом пов'язували також із традиційними особливостями грецьких селищ і житла. Села, як правило, розміщувалися по низинах балок за течією річок та їхніх каменистих схилах у безкінечному безлісому безводному степу, відкритому суховіям. Нерідко села розташовувалися також у заболочених місцинах. Згідно з пізнішими висновками радянських етнографів, вони зберігали низку специфічних ознак скотарських поселень, з притаманними їм обширними садибами з багатьма службами: загонами для худоби, конюшнею, сараєм для полови, током і були майже повністю позбавлені рослинності³³. Господарські будівлі найчастіше вибудовувалися одностроєм, який міг тягнутися на 20-30 метрів. Зображення грецької садиби в с. Стила, вміщене в статті О. Будіни, хоча й дає певне уявлення про неї, однак не є типовим: в переважній більшості великих грецьких селищ наділи розміщувалися далеко за межами села, "розкіш" жити поруч з земельним наділом могли собі дозволити лише відрубники. "Особливою красою та привабливістю грецькі селища не відрізняються, оскільки вони переважно позбавлені рослинності, і повсюди вирізняються жовтувато-бурі глиби вапняку й гранітів, з яких у багатьох селах зазвичай складаються будинки й огорожі навколо них"³⁴, — писав свого часу П. Піневич. Сади греки розводили за межами села, також переважно у балках.

Впродовж 1917–1925 рр. будівництво в грецьких селах завмерло, оскільки греки в цей час були позбавлені можливості оплачувати послуги

прийдешніх будівельних артілей. (До революції будівництво в грецьких селищах здійснювали російські ремісники.) Внаслідок цього відчутних трансформацій традицій будівництва впродовж 20-х рр. не відбулося, селянство вимушено користувалося довоєнним житловим фондом. Переважаючи частку грецьких будинків становили трьохроздільні будівлі, лише заможна частка селянства мешкала в побудованих до революції багатокімнатних будинках за формою наближених до квадрату.

Згідно з матеріалами обстеження 1925 р. 90,1% усіх житлових будівель мали спільний зі стайнею дах³⁵. Будівельним матеріалом зазвичай слугували каміння та сирцева цегла. Крівлю перекривали соломною, комишем, черепицею. І все ж, забезпеченість грецького селянства житлом та його якість значно випереджали оточуючі українські та російські села. Якщо в грецьких селах будинки облицьовані цеглою та покриті черепицею, власне, й створювали загальний образ села, то в сусідніх українських селах вони становили, скоріше, виняток³⁶. Заможність грецької родини практично безпомилково визначалася за будівельним матеріалом та розмірами житла: в часі визначальною залишалася тенденція до трансформації від однокамерних до багатокімнатних житлових споруд; маючи змогу вибирати, господар віддавав перевагу камінню перед саманом, черепиці перед соломною чи комишем.

Типово грецькою ознакою в житлі було вогнище ("кабіца"), влаштоване у сінях біля стіни житлового приміщення, що слугувало для приготування їжі. У житловій частині будинку найбільшу частку займала софа (урум.), курчат — (румейськ.) (чотирикутний поміст), де, власне, відбувалося все сімейне життя: тут, за невеликим переносним столом ("трапеза") їли, діти грали, жінки пряли, в'язали та вишивали, колисали немовлят, відпочивали всією сім'єю, лежали й помирали хворі члени родини. Цікаво, що заводського виробництва меблі, зокрема ліжка, що були в найбільш заможних родинах, святково прибрані, стояли в гостьових кімнатах і за своїм призначенням не використовувалися. Члени урядової комісії з'ясували, що з 370 ліжок, які були в розпорядженні 355 родин, за безпосереднім призначенням використовувалися лише 159, причому на них спало 210 осіб. 91% людності спав на софі.

Ще більш вражаючими були відомості стосовно використання житлових площ: 51,5% житлових кімнат за безпосереднім призначенням не використовувалися внаслідок чого нормальні санітарно-гігієнічні умови проживання мали лише 2–3% громади³⁷, і це при пересічній заможності її членів. 87,5% греків користувалися від 0,3 до 1,5 куб. саж. приміщення при гігієнічній нормі у 3 куб. саж. Отож, і дані про поширення туберкульозу в їхньому середовищі вражали: тоді, як по сусідніх українських повітах за даними 1910 р. на 10 тис. людності припадало від 7 до 22 хворих на

сухоти, в грецьких: М. Янісольському — 23,6, Сартанському — 52,6, Мангуському — 62,1, Н. Каракубському — 66,7, Ялтинському — 200³⁸. Сучасники відзначали нераціональність системи харчування в грецьких селах. З цього приводу на початку своєї державної кар'єри С. Ялі писав: "Погане харчування і знов-таки не тому, що нема чого їсти, а через причину маловідому. Навіть у найзаможніших греків під час польових робіт дуже часто їжа — один хліб, сіль, часник і перець"³⁹.

Повсякденна їжа грецького селянства складалася з прісного пшеничного хліба, хлібобулочних виробів, локшини, пісних і скоромних супів, блюд з баранячого м'яса, ковбас, свіжих, фаршированих, солених та консервованих овочів і фруктів. Дуже популярною стравою впродовж віків залишалася солодка патока ("бекмес", "бетмес", "бакмес", "бетмес"), яку приготувляли з м'якоті бахчових культур, густого яблучного та грушевого сиропу. Широко використовувалися молочні продукти: пряжене молоко, сири, кисломолочні "каймак", "арьян". З молока варили святкові каші, зокрема з родзинками. Святкова грецька кухня була досить багатю і смачною, втім переважна більшість греків у повсякденному житті харчувалася одноманітно і мало поживно. Найбільших обмежень люди зазнавали впродовж польових робіт, оскільки далекоземелля вимагало від чоловіків виїзду в поле на декілька днів і, навіть, тижнів, де вони, мешкаючи в саморобних куренях, харчувалися в сухом'ятку (жінки за звичаєм у полі не працювали).

Названі особливості грецького побуту в купі з багатолюдністю старих грецьких сіл (близько 5 тис. осіб) стали основою катастрофічного розповсюдження сухот, зокрема, туберкульозу кісток, який нівечив і спотворював людей до невпізнанності. Земські лікарі як особливо небезпечний симптом історії хвороби у Приазов'ї відзначали поширення блискавичної форми хвороби у молодих грекинь. (Вирішальні перемоги боротьби з туберкульозом серед греків відбулися вже в радянські часи і пов'язані вони були з антитуберкульозними кампаніями, озеленінням селищ, роз'яснювальною роботою медперсоналу районних поліклінік, лікарень і тубдиспансерів, врешті, пропагандою та запровадженням нових форм радянського побуту.)

Спостерігаючи розмірене сите існування грецького села в дореволюційну добу, революційно налаштована частина маріупольської громадськості (власне, як і всієї Росії) прагла до колосальної сили соціального вибуху, який на їхню думку спроможний був змести патріархальний лад і на його руїнах вибудувати нове суспільство. Ті суспільні настрої досить влучно були передані журналістом газети "Наша правда" Гр. Горховим, який в одному зі своїх дописів резюмував: "До революції 1917 р. життя ... текло одноманітно. Землі обробляли способами

дідів та прадідів. Дерев`яними сошками й боронами колупалися селяни в міцній цілині. Спрягали корів, коней. Про машинізацію господарства й не помишляли. Сіяли тоді жито, ярову пшеницю, просо, ячмінь, — культури невитривалі. Агрономів не було. Занепале початкове народне училище набивало голови дітей "священною історією ветхого та нового завіту", не думаючи навіть навчати культурному веденню сільського господарства. Тільки декілька багатіїв-куркулів заводили у себе жатки, соломорізки, локомобілі з молотарками, звали агрономів для поради. Бідняцтву ж це було не по силах. А створювати артілі й колективи бідняків заборонялося. Мучилися бідняки до 1917 р. ... Та ось прийшов великий Жовтень"⁴⁰.

На жаль, подальша історія грецької громади виявилася драматичнішою за сусальну ідеологічну замальовку автора: те, що уявлялося як автоматичний перехід від царства неправди до царства справедливості, виявилось епохою карколомних потрясінь і болючої руйнації традиційного селянського світу, який сконцентрував усі свої внутрішні ресурси на опорі політиці радянізації. Вона була тим більшою, чим менш підготованими й радикально налаштованими були ті радянські працівники, які намагалися її здійснювати. А таких було вдосталь: не рідко в місцевій пресі лунали зауваження на кшталт: "Не зважаючи на краще матеріальне становище, завдячуючи великій землезабезпеченості, греки перебувають під владою темряви, невігластва, попівського дурману й диких варварських традицій середньовіччя"⁴¹.

Приступивши до запровадження політики коренізації в середовищі українських греків, більшовицький уряд зіткнувся з доволі серйозними проблемами, які вимагали кваліфікованого втручання держави. Найважливішими з них були неврегульованість поземельних відносин між греками та іноетнічними земельними громадами. Втім перспективною метою уряду було не лише вирішення нагальних соціально-економічних та культурних проблем громади, а збільшення соціальної бази радянської влади в її середовищі та підготовка завершального етапу соціалістичної революції в грецькому селі. Першочергові заходи радянської влади були сформульовані С. Ялі в звіті комісії: запровадження коренізації, створення національних сільрад і районів, створення національних навчальних закладів, дослідження етнічних мов і здійснення правописної реформи, створення преси національними мовами, налагодження випуску навчальної літератури, створення нацменустанов на місцях, організація боротьби з побутовими хворобами, врегулювання земельного питання в місцях розселення греків⁴². Надалі вони лише деталізувалися, не змінюючись у своїй суті.

Слід віддати належне наполегливій діяльності грецької секції ЦКНМ при ВУЦВК, впродовж 2-ї половини 20-х рр. планомірні зміни

відбувалися в усіх сферах життєдіяльності грецького суспільства. На відміну від однопорядкових процесів початку 20-х рр. вони мали й позитивні наслідки. Резолюція ЦКНМ по доповіді Комісії по обстеженню грецького населення в Маріупольській та Сталінській округах, яка рекомендувала Маріупольському та Сталінському окрвиконкомам підходити до вирішення земельного питання в місцях компактного мешкання греків "зі всією обережністю, не порушуючи загального положення"⁴³, досить скоро значно знизила напругу в регіоні, де галузь земельних відносин залишалася сферою надзвичайної конфліктності, що знаходило свій прояв у постійному зростанні кількості позовів німецьких і грецьких земгромад, викликаних землевпорядними заходами.

В грецькій громаді впродовж 20-х рр. питання перерозподілу земельних ресурсів на користь малоземельного сусіднього селянства сприймалося як грабунок, історична несправедливість. Відповідні суспільні настрої віддзеркалені в статті Тараса Низового "Наші й чужі". Епоха після переселення в згадках одного з героїв допису — "замшавілого дідка" — виглядає як суцільна ідилія: "Жили як у бога за пазухою, земля була неміряна, худоба нечитана. Обиди ніякої від царів не терпіли." Інша річ — радянська доба: "А тепер, — почне хлипати дідок, — усе загинуло — землю забрали, худобу забрали, нас позабирали ...

У кого, діду, землю забрали, в кого худобу забрали? У куркулів. Кому її дали? Незаможникам.

Та не розтлумачиш це дідові, він своє товче.

Не знаю, чи то старих дідів до Ново-Каранської сільради, Жовтневого району обрали, чи, може, й молодих та таких, що дуже вже наслухалися дідівських балачок, але тільки й там сидять та хлипають:

– Усе наше, бо цариця Катерина дарувала, а тут грабують"⁴⁴.

Важливо, що корпоративні настрої були не лише внутрішньою справою громади, а й позначалися на її взаєминах з оточуючими іноетнічними громадами, оскільки проявлялися в недоброзичливому ставленні пересічних селян, хуліганстві сільських властей, бійках на межі сільських громад тощо. Свавілья сільрадівської верхівки щодо переселенців на колишні грецькі землі виявлялося у виразах: "На нашій, дарованій землі сидять, нашим добром користуються... хай ставлять випивку — на нашій землі живуть — мусять платити... *Та за наган...*" Ставлення до поселенців відобразилося й у тім, що розподіляючи самообкладання з-поміж селянами, сільрада розсудила її "по-братські": на 350 грецьких господарств — 4 тис. крб., а на Столову Балку, яка складалася з 16 господарств — 2 тис.⁴⁵

Отож розтлумачування населенню питання: "Хто тепер "наш" і хто "чужий?" — залишалася для радянської влади питанням номер один у її

соціальної політиці. Слід зазначити, що корінного перелому в корпоративній свідомості (названій свого часу Я. Саулевичем "єдиним фронтом національних меншин") та кристалізації класової свідомості в національному селі впродовж 20-х рр. влада так і не домоглася: масові джерела засвідчують, що грецьке селянство, навіть найбідніше, впродовж 20-х рр. вело свого роду "гру" з радянськими органами. Будучи в цілому помірковано налаштованим і лояльним владі, воно не поспішало радянізуватися так, як того прагла влада, — грекині, як і раніше були зачинені рамками хатнього існування, участь в громадських організаціях та антирелігійність сільських активістів були показними. Глибинна патріархальність громади позначалася й на суспільно-політичній сфері: загалом активні, цікаві греки масово відвідували загальні селянські та громадські збори, однак це стосувалося лише чоловічої частини громади. За глибоко вкоріненою думкою громадське життя було сферою цікавості чоловіків, жінки мали опікуватися господарством та дітьми. Метикуваті греки досить швидко зрозуміли, що участь у радянсько-партійних органах обіцяє певні соціальні та економічні дивіденди, отож частка їх у партійних організаціях була досить високою. За відомостями партперепису 1927 р. у ВКП(б) на Україні перебувало 793 грека, з них 198 жінок. За питомою вагою партійців у власній етнічній громаді греки стояли на третьому місці в республіці: на одного грека-комуніста припадало 131,9 осіб грецької національності. Для порівняння: цей показник у росіян УСРР становив 58, євреїв — 77,5, поляків — 156,6, болгар — 180,5, українців — 266,3, німців — 368,5⁴⁶. Зростаюча політизація та затвердження стандартів партійного життя стали визначальною тенденцією життя грецького села. Як і повсюдно в Україні, відкриті партійні збори, громадські збори, політичні лекції та доповіді, так звані суспільно-політичні кампанії впродовж 20-х рр. стали звичною нормою життя грецького села. Втім не вони визначали сутність повсякденних турбот грецького селянина.

Докорінна зміна умов землекористування, повоєнна розруха, голод та вимушене зменшення земельних ділянок привели левову частку селянських господарств у стан глибокої довготривалої економічної кризи. Вона була тим більшою, чим більш жорсткими ставали заходи влади щодо оренди, ремісничого виробництва та торгівлі, які позбавили селянське господарство додаткових засобів накопичення капіталу та виходу з кризи. Вся перша половина 20-х рр. перетворилася для грецького селянина на період боротьби за фізичне виживання, впродовж 2-ї половини 20-х рр. він змагався з владою за право існування індивідуального господарства, як такого. 20-ті рр. стали часом пересічної натуралізації грецького господарства, занепаду традиційних ремесел, хронічної нестачі реманенту, тяглової сили. Як наслідок виробничий процес перетворився на повсякденну

рутину малопродуктивної виснажливої праці, заснованої та власній фізичній силі. Оскільки грекині традиційно в полі не працювали, міцність господарства безпосередньо залежала від кількості дорослих чоловіків у сім'ї та їхньої працездатності⁴⁷. Річний цикл польових робіт у грецькому селі не відрізнявся від загально поширеного в Україні. Характерною ознакою переважної більшості грецьких сіл було далекоземелля: для здійснення довготривалих польових робіт чоловіки надовго лишали села. Жінки ж, навпаки, практично не виходили за межі своїх обійсть, пораючись у господарстві, вони навіть улітку прикривали обличчя, не розмовляли зі сторонніми. Повсякденне існування грецького села зберігало виразні ознаки традиційності, однак її ерозія в усіх складових з кожним роком ставала все помітнішою. Величезний вплив на дезорієнтацію корпоративної свідомості справила переорієнтація соціальних стандартів. Державна політика дискредитації та політичного знищення заможного селянства поставила світогляд грецького села "догори ногами". Впродовж 20-х рр. влада зробила центральною політичною фігурою села бідняка, і саме ця квазіідея з часом неспізнанно змінила всю громаду загалом.

Цікавий відбиток пересічного становища грецького бідняцтва у повоєнні роки дають матеріали одноосібного обстеження членів КНС с. Ст. Керменчик. Для ілюстрації наведемо одну з характеристик. "Хара. 39 років, грек, скінчив народну школу, хлібороб і 6 душ дітей... В організації перебуває з 1922 р. У сільгоспкооперативі є членом. До 1917 р. мав 18 дес. землі. Тепер має 15 дес., 1 корову, 1 свиню, будинок, сарай, 1 борону, 1 косарку, 1 каток, 1 віялку. Землю обробляє шляхом супряги з іншими незаможниками. Інших доходів не має. Члени родини на заробітки не ходять. ... Минулого [1924 р. — Л. Я.] року з 15 дес. було засіяно 3 дес., отримав 91 пуд урожаю, податку причитається 35 крб., ще не сплатив. ... З куркулями майже не зустрічається, а піп не бажає на нього дивитися. Газету не виписує, але подобається йому "Біднота". Діти відвідують школу. Лікнеп він та його дружина не відвідують — обидва письменні. Він і дружина до церкви не ходять, а ікону мають, "як стара звичка поки що". Дружина у жінвідділі не перебуває. "Нема взуття, нема одягу, щоб вона коли-небудь була членом. — Звикла до господарства"⁴⁸. Таким був типовий бідняк-активіст в грецькому селі, саме він мав стати опорою радянської влади і будівничим нового радянського ладу. Обрії його свідомості не сягали далі інтересів власного господарства, вона була цілковито селянською-дрібновласницькою.

Простими зрозумілими словами погляд селян-греків на чужорідне був охарактеризований народним поетом Л. Хонагбеєм: "Він ніколи не працює, він за чепіги плуга не тримав, волів за налігач не водив, біля

гною ніколи не поравсь; він не косить і не в'яже; ані ми, ані життя наше, нічого йому не до вподоби. Він до нас не підходить..."⁴⁹ Таким, власне, було й залишалося ставлення грецького селянина до всього "не грецького", інакшого, зокрема, й до радянсько-партійних працівників іншої національності. Саме за допомогою коренізації місцевого апарату більшовики сподівалися розрушити стіну недовірливості між грецькою громадою та владою, а в перспективі — через КНС привести селянина до думки про відмову від одноосібного господарювання, втягнути його сім'ю до колгоспу, а вже в колгоспах — закласти підвалини якісно нового способу господарювання, громадських та родинних відносин.

Повсякденне життя грецького села в другій половині 20-х років видається цікавим і показовим прикладом тривалого, болючого та неоднозначного зламу багатівікового укладу життя селянства, його деформації (або трансформації) під впливом нових соціально-економічних і культурних чинників. Змін зазнали практично всі складові буття сільських громад, починаючи від способу організації громадського життя і закінчуючи сферою народної духовної культури, обрядовістю, зокрема. Загальновідомою є тогочасна офіційна думка про народні традиції не лише греків, а й інших етносів України. Здебільше вони в пресі цих років розглядаються як пережиток минулого, результат культурної відсталості селянства, його обмеженості, забобонів тощо. Політика держави була спрямована на суспільну дискредитацію вкорінених віками до народної свідомості звичаїв, знищення їхньої економічної і культурної основи, запровадження у життя соціалістичних правил суспільної організації. Робота ця здійснювалася по двох основних напрямках: 1) боротьба за запровадження нової соціалістичної обрядовості; 2) обмеження впливу релігійних установ і освячених ними моральних норм на населення. Як і в країні загалом, в грецьких селах у другій половині 20-х років така робота держави набула настійливого планомірного характеру.

Мало відомо про особливості духовного життя греків у міжвоєнний період. Ця царина народного життя з цілком зрозумілих причин була оточена певним інформаційним вакуумом. Більшовицька держава 20-х рр. спрямувала максимум зусиль для зменшення релігійного впливу в грецькому середовищі. Невибagliва механіка так званої "антирелігійної агітації й пропаганди" досить яскраво і адекватно відображена в спогадах І. Стріонова, не менш виразно окреслена в них також позиція власне селянства та тих його представників, руками яких запроваджувалася державна політика атеїзації селянства. Церква цілком слушно розглядалася районними та окружними властями, як гальмо в справі радянської організації громади. Як зазначає більшість елліністів, християнська віра була основою етнозбереження греків у Криму, вона становила стрижень

формування ментальності греків, їхньої матеріальної й духовної культури з моменту християнізації еллінського світу.

Втім, власне християнскість не вичерпувала обширів свідомості грецької громади, її уявлень про весь світ і людину в ньому, вірувань і марновірства, які створювали, власне, феномен їхньої культури на межі еллінського та слов'янського світів. Свідощтвами про марновірство та знахарство в грецькій громаді переповнена радянська преса 20-х рр. Цікаво зауважити, що й І. Стріонов, незважаючи на прагматичний склад його натури, не обійшов увагою цієї особливості свідомості рідного народу. Цікаво і лірично описане ним власне зцілення знахаркою, — однією з багатьох, які послуговували багатонаціональне населення Приазов'я у важкі часи безвладдя і впродовж всієї радянської історії.

Об'єктом засудження і висміювання в другій половині 20-х років більшою або меншою мірою стали всі народні традиції греків Приазов'я, найбільше ж, зовсім не випадково, — панаїри⁵⁰. За влучним висловом журналіста М. Ленського, "панаїр ... був міцно зв'язаний з релігією й завжди служив ланкою між окремими родинами греків, що жили в різних місцях губернії, чи навіть і області. Він був не лише релігійним, але й національним цементом, що міцно з'єднував греків у єдину сім'ю. Традиційне громадське свято складалося з декількох частин, наповнення яких могло змінюватися відповідно до історичної обстановки: власне християнської — молебня, а також складних для класифікації жертвоприношення, колективної трапези й спортивних змагань.

Низка специфічних ознак панаїру бентежила й викликала настороженість радянських органів: піднесена святковість торжества, його масовість і громадський характер викликали відверті побоювання радянсько-партійного загалу, не спроможного взяти свято під свій контроль. "На триніжках величезні "панаїрські" казани. Тхне чимсь змішаним, смашним. В одних казанах варять м'ясо, в других кашу... Метушаться люди. Одні ріжуть баранів, курок, гусей, другі — порають їх, треті розшматовують і кидають в казани... Хто ж святкує? На які кошти придбано 300 пудів м'яса, десятки курей, гусей, качок. Відкіля це такі величезні бочки з бузою, гори хліба, пирогів? А, бачте, "Панаїр" — це свято "всією громадою"... кожний має право прийти та взяти участь у святі. Відмови ні в чому нікому немає."⁵¹ Саме ефект ментального єднання громади не залишав у спокої районні та окружні власті, бо вони ж були зацікавленні в загостренні соціальних суперечностей всередині громади. Для них принципово важливим було штучно створити й зробити нездоланною прірву між "куркулем" та "незаможником", оскільки саме на цій суперечності трималася їхня влада.

Отже, цілком зрозумілою стає та різка критика, яка переслідувала панаїри протягом всієї другої половини 20-х років. Навіть згадана стаття, яка в цілому має виважений, об'єктивний характер, закінчується такими словами: "Рештки некультурності, неосвіченості грецького села спільно з темнотою ночі поступово вмирають... Вмирає під різноманітну музику нового села, що встає спільно з ранковим сонцем весняним... Вже немає багатьох звичаїв, розруйновані вщент вже тепер попівські забобони, зникло навіки те дикунство, що панувало колись під час "панаїру" ... Культура, що її Радвлада щиро насаджує скрізь по селах, врешті знищить і ці рештки — і про "панаїр" будуть лише згадувати, сміючись, молоді паростки нового життя, світлого, культурного"⁵².

А от як змалював панаїр інший кореспондент: "...Починають гуляти селяни. У цей день добре торгує лавка Держспирту. Повно також і в пивній. Складчину влаштовують, попійки. Над вечір по селу мчаться лінейки, площадки з п'яними селянами. З багатьох відчинених вікон несуться піскливі жіночі голоси... З вікон летять на вулицю і луска з риби, і розбита посуда. До рання святкують панаїр. На другий день починають похмелятися й знову п'ють. І так два дні" [мову оригіналу збережено — Л. Я.]⁵³. Зневажливі відгуки про це найпопулярніше народне свято знаходимо не лише в пресі цих років, а і в працях науковців, зокрема С. Ялі та В. Шевченко⁵⁴.

Не менш нищівну критику радянські періодичні видання, місцеві працівники та вчителі спрямували проти надзвичайно популярного веред греків свята "мишеняти", що відзначалося на 25-й день після Великодня або на Трійцю. Цікаво, що нищівна критика цих свят поєднувалася з очевидною безписемністю громадських діячів у галузі грецької специфіки. Так, зокрема в замітці "Панаїр", опублікованій у г. "Наша Правда" за підписом С., свято "мишеняти" та панаїр ототожнюються. Цілком відповідає духові часу й опис свята: "В середу раненько зайняті важливою роботою усі селянки. Роблять з тіста мишей і коржі.

Коржі, облиті бекмесом або медом, розносять потім своїм рідним і сусідам.

"Та спробуйте моїх коржів, щоб миші нам хліба не поїли", — з такими словами відносяться вони.

Цілий ранок бігають по вулиці фігури селянок з тарілками в руках. А в них коржі.

Потім збираються групами і ідуть в поля.

У кожного миші з тіста. Там вони кидають їх в траву.

Повернувшись до села, починають гуляти селяне. У цей день добре торгує лавка Держспирту. Повно також і в пивній.

Складчину влаштовують, попійки."⁵⁵

За зовнішніми, досить в'їдливими, характеристиками свята не важко помітити, що в описаних обрядових діях, які, може, цілком і не усвідомлювалися їхніми учасниками, виразно простежувалися спільні для багатьох землеробських народів магічні дії, пов'язані з культом родючості, що беруть свої початки з язичницьких дохристиянських культів.

Що стосується інших найбільших в річному циклі грецької спільноти свят — Різдва, Нового року та Великодня — то стосовно них запроваджувалися типові, розроблювані ЦК ВКП(б) та ЦК ЛКСМ, рекомендації по агітації й пропаганді серед населення, впроваджувалися акції в пресі, які носили загальний в кордонах СРСР зміст.

Дискредитуючи й намагаючись знищити усталені форми суспільного дозвілля, більшовики, уважно прислуховуючись до громадської думки та вивчаючи народні звички, впроваджували натомість нові. Суботники й недільники, як форма атеїстичного виховання, міцно увійшли в життя села та міста. Значні зусилля держава доклала для розбудови інфраструктури національного села. Типовий набір установ, які цілком слушно розглядалися владою як передумова радянзації національного села, включав сельбуд (в якому працювали гуртки самодіяльності, лікнеп, видавалася стінна газета), театр, лікарню, амбулаторію, школу, кооператив, радіо- чи кіноустановку. На кінець 20-х рр. в низці грецьких селищ (зокрема, Н. Каракуба) вони були електрифіковані⁵⁶.

З'явилися й нові форми колективного дозвілля: народні суди, політінформації, доповіді сільрадівського активу, агрономів та вчителів, комсомольські вечори, показові суди, театральні вистави національними мовами тощо — таким був арсенал сільського активу в справі комуністичного перевиховання мас. Про їхній зміст можна скласти уявлення, спираючись на відомості місцевої преси. Ось як змальований один з таких заходів у с. Ялта. — "Морозний зимовий вечір. Молодь, закінчивши домашню роботу, спішить до селянського будинку на вечір самодіяльності, який влаштовує комсомольський осередок. ... В помешканні юнсекції розпирає шум молоді. Роздається дзвінок. Юрба стихає. Голова коротко пояснив завдання вечера самодіяльності і пропонує запровадити гру в політфанти. Молодь цікавиться: Як ставиться тепер буржуазія до нас? Хто позбавляється права голосу? Що повинна робити молодь в своїм господарстві для покращення якості нашого скотарства? Потім починаються декламації частушок, віршів і співи. Особливо цікавиться молодь співом національних грецьких пісень."⁵⁷

20-ті рр. стали часом революційного перевороту в шлюбно-сімейних відносинах. Власне, греки тут не були винятком, процеси маскулінізації, емансипації потужно охопили всі постімперські простори, різко змінюючи світоглядні орієнтири консервативних етнічних громад, збільшуючи

питому вагу інших форм шлюбу, порівняно з традиційним, тим більше, що на початковому етапі свого існування радянська влада пропагувала й заохочувала вільні міжстатеві стосунки.

Масові історичні, статистичні та етнографічні джерела засвідчують, що прагнення громади до самозбереження шляхом дотримання "чистоти крові" в доколгоспний період залишалося визначальною тенденцією етнічного життя громади. Укладання шлюбів та вибір шлюбного партнера здійснювався переважно в своєму селі, щоправда в радянську добу дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари, а дроблення господарств під впливом радянської податкової системи швидкими темпами затверджувало історично нову форму сім'ї — малу (нуклеарну).

Більшовицька агітація, пересічне погіршення умов господарювання й, відповідно, зменшення заможності грецьких сімей суттєво вплинуло на вигляд весільного дійства та зміст повсякденного сімейного життя. Як і повсюди в Україні, впродовж 20-х рр. у грецькій спільноті поступово скорочувався весільний цикл (який в традиційному шлюбі тривав принаймні тиждень), шлюбна обрядовість спрощувалася й вимушено секуляризувалася. Після запровадження Декрету ВЦВК та РНК про громадянський шлюб, дітей та введення книг актів громадянського стану (18(31) 1917 р.) тенденція до зростання частки громадських шлюбів стала універсальною, її активними пропагандистами ставали радянсько-партійні функціонери, сільські активісти, які вимушено дотримувалися нових форм взаємин відповідно до вимог партійного статуту. Впродовж 20-х рр. послідовно збільшувалася частка дітей, над якими не здійснювали таїнства хрещення і відповідних магічних обрядових дій, яких раніше суворо дотримувалися. 20-ті рр. стали відправною точкою суттєвого зростання частки міжнаціональних шлюбів у середовищі греків України. Вже згідно з відомостями Всесоюзного перепису 1926 р. частка мононаціональних пар (за національністю молодого) серед греків дорівнювала 69,1%⁵⁸. Такі суттєві зрушення відбувалися переважно за рахунок міського грецького населення (в першу чергу дисперсного) і діагностували швидке розмивання міських грецьких громад.

В цілому слід зазначити, що 20-ті рр. були часом суттєвого різноманіття варіантів шлюбно-сімейних стосунків, певним "пошуковим" періодом, на якому опробовувалися нові моделі подальшої репродуктивної поведінки суспільства. Дотичні дослідження соціологів та істориків сходяться на тому, що запровадження відповідних комуністичній формації вільних взаємин, як масове явище, не прижилося на конкретному суспільному ґрунті. В грецькій спільноті такі шлюби впродовж 20-х рр. не вважалися "справжніми" і розцінювалися як розпуста. Водночас, як свідчить низка джерел, грецька громада, як й інші,

в першій половині 20-х рр. пережила етап катастрофічного падіння моралі, й відповідні негативні соціальні явища, соціальні хвороби були в її середовищі таким само звичайним явищем, як і повсюдно в Україні.

Зрушення, здійснені більшовицьким урядом в сфері духовного життя грецьких сіл у досліджуваній період, неможливо визначити однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціальних і економічних процесів, необхідним етапом утворення нової культурної спільноти (так званого "радянського народу"), позанаціональної за своїм характером. З іншого, вони спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали "батьків" і "дітей", поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали справжній сплеск аморальності, розпусти, власне, все те, що викликає насильницька зміна світоглядних орієнтирів. Відомості про хабарництво, зловживання службовим станом, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Але наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охоплювали лише правлячі кола суспільства: вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької агітації створювала власні (часом спотворені) норми і форми суспільної поведінки. Передувала в цьому процесі молодь та її авангард — комсомол. Ось що писала в 1928 р. г. "Наша правда" про молодь с. Старий Керменчик: "Молодь розбещена, гвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться "кавалерство", "барішенство". Комсомольці не тільки не борються з цими явищами, але в багатьох випадках першими подають у них приклад... 2 комсомольці Базбек та Тазбаш гвалтують 13-ти річну піонерку Х. Л. (комсомольців напередодні було вилучено на дитробітників). В іншому випадку безпартійний селянин Хремлі гвалтує 17-ти річну комсомолку Т. Ч. за допомогою партійця Васіна... Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність"⁵⁹.

На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку окремих етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої "радянзації" зростала основа подвійних стандартів життя, маргіналізації свідомості. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності спільноти: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)⁶⁰, комсомолец-колгоспник не лише користувався найманною працею, а й гвалтував наймичку за відсутності дружини⁶¹, директор школи розбещував учениць школи, а його дружина-завідувач переслідувала його так званих коханок⁶² і т. і. Практично не використовувалася жіноча праця в грецьких колгоспах Приазов'я, оскільки національні традиції цього не припускали. Спроби більшовиків укорінити в повсякденному житті нові традиції і обряди (так звані,

"червоні" або комсомольські весілля, похорони, хрестини), радянські пролетарські свята впродовж 20-х рр., не мали суттєвих досягнень.

Власне, глибока віками вкорінена в селянському середовищі християнськість втримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних доміант, яка, наважимося стверджувати, мала колосальний руйнівний потенціал.

Але культурницька діяльність більшовиків мала не лише насильницький і заборонний характер. Зовнішня орієнтованість більшовицької етнокультурної доктрини на вирішення нагальних соціальних проблем забезпечила їй стійкі суспільні позиції в середовищі усіх громад. Важливим напрямком роботи більшовиків стало підвищення суспільного статусу жінки. Щоправда в грецькому селі ці зміни відбувалися вкрай повільно, в деяких випадках курйозно. Характерною проблемою суспільно-політичного життя грецького села була мізерна активність грекинь на громадських зборах, які впродовж 20-х рр. стали нормою повсякденного життя села. "Вивільнивши" жінку законодавчо, влада зіткнулася з махровим консерватизмом грецького жіноцтва. Цілком не випадково С. Ялі в своїй книзі зазначав, що "досі ще так жінки, як і чоловіки не відкинули дикунського погляду, що жінці соромно приходити на збори чоловіків... 1927 року траплялося, що на перевибори прийде 30–40 жінок, а (в день якої-небудь "куті") до церкви приходять 200 і більше..."⁶³

Жінки масово нехтували своїм виборчим правом. Звичайною практикою виборчих кампаній в грецьких селах було скликання повторних виборів через неявку жіночої частки виборців. Вихід з ситуації сільрадівський та районний актив віднайшов у заохочуванні жіноцтва до виборів через їхніх чоловіків. Світлини, вміщені в монографії С. Ялі, засвідчують, що частка жінок на загальних сільських зборах становила не більше 1/5 частини громади. Відносно невисокими були показники писемності серед жіноцтва: тоді, як письменними були майже 80% чоловіків, цей показник в середовищі жіноцтва сягав 50%. Думка про те, що жінці освіта не потрібна, досить міцно трималася в селянському середовищі, однак не помітити виразних позитивних змін було не можливо. Вони стосувалися переважно повоєнних поколінь. На фотографіях піонерських загонів (які, до речі, саме в грецьких селах Приазов'я набули широкого розповсюдження) частка дівчаток наближається до половини складу. Близько 1/3 делегатів міжрайонних грецьких культурнад, курсів секретарів також становили жінки.

Як і повсюдно в Україні, в Приазов'ї запроваджували практику делегатських зборів, що згідно з затвердженими планами, працювали щотижня. Їхня діяльність відбувалася по секціях: охорони материнства й дитинства, соціального виховання, юридичної освіти⁶⁴. Планомірно й

невідворотно зростала частка жіноцтва у виборних органах та громадських організаціях. Впродовж 20–30-х масово з'явилися не тільки жінки-трактористки, удавані члени ВУЦВК⁶⁵, а й лікарі, вчителі, вчені тощо. Наприкінці 20-х рр. дівчата з грецьких селищ дістали змогу отримувати вищу педагогічну освіту в Маріупольському педагогічному технікумі і масово користувалися з цих можливостей.

Суттєві позитивні зрушення відбувалися в сфері побуту, благоустрою та озеленіння населених пунктів. Боротьба з "невилазною грязюкою"⁶⁶, що була типовою ознакою переважної більшості сіл України, стала пріоритетним напрямком комунальної діяльності радянських органів влади. З цією метою організовувалися суспільні кампанії благоустрою, будівництва громадських лазень, насадження дерев та лісових смуг, "тижні й місячники лісу", громадські роботи по будівництву мостів та доріг, електрифікації та кінофікації села тощо. Велика частка цих робіт була здійснена завдяки самообкладанню сільських громад. Проблем ще залишалося багато, але радянська преса наприкінці 20-х рр. з задоволенням відзначала безперечні надбання в цій сфері: "... На горілку, на традиційну грецьку хмільну бузу веде наступ кіно, радіо. Будується електростанцію — незабаром у школі, по хатах запалають "лампочки Ілліча"⁶⁷.

Величезним досягненням соціальної політики 20-х рр., попри обмеженість і політизацію освітянської справи, слід вважати суттєве підвищення загальноосвітнього рівня грецької громади, наближення пересічного рівня письменності та загальної культури греків до вимог часу. Практично в усіх населених пунктах було відкрито бібліотеки, клуби, сельбуду, хати-читальні, які поряд з більшовицькою агітацією та пропагандою здійснювали роботу по санітарно-гігієнічному вихованню населення, надавали агрономічну освіту, організовували роботу самодіяльних гуртків тощо. В 1929 р. 20 бібліотек, 19 сельбудів і 4 хати-читальні вважалися переведеними на грецьку мову. В кількох селах було відкрито дитсадки. В 1928–1929 рр. їх налічувалося 6⁶⁸. У грецьких селах певного поширення, порівняно з іншими етнічними групами Приазов'я, набув піонерський рух. Практично в усіх селах діяли партійні й комсомольські осередки, організації НКС.

Один з найсильніших напрямків соціальної політики більшовиків у 20–30-х рр. становив розвиток охорони здоров'я. Перші значні кроки на цьому шляху були зроблені ще в дорадянські часи. Величезну позитивну роль у забезпеченні селянства медичною допомогою відіграли земства. Значні досягнення в галузі мали німецькі колонії, особливо менонітські, в яких даний напрямок суспільної діяльності відбувався громадським коштом. Але в цілому проблеми з медичним обслуговуванням у національному селі в постреволюційні часи були колосальними.

Туберкульоз, трахома, малярія, короста в грецьких, єврейських колоніях Південної України набули епідемічного поширення. Обстеження 1928 р. виявило 9,8% хворих на туберкульоз болгар, 6,6% греків, 5–5,5% німців, 5,5% євреїв, 6,1% росіян, 3,3–6,5 українців⁶⁹. Такий стан визначався не лише низьким загальним рівнем санітарно-гігієнічної культури населення⁷⁰ та етнічними особливостями побуту, а й відсутністю медперсоналу на селі. Спостереження маріупольських медиків засвідчували, що в післяголодні роки, поряд із зниженням захворюваності на туберкульоз, смертність від недуги не знижувалася, а, навпаки, мала тенденцію до зростання. За відомостями (неповними) окружного тубдиспансера смертність від туберкульозу в 1924 р. становила 21,6%, в 1925 р. — 17,4%, в 1926 р. — 22% від загальної маси зареєстрованих летальних випадків. Показники в грецькій громаді були дещо вищими: 22,4% в 1924 р., 23% — в 1925 р., 25% — в 1926 р. Характер та наслідки розповсюдження хвороби в громаді давав підстави для невтішних висновків медичних працівників: "Нас приголомшує дуже висока смертність серед греків, — зазначав лікар Г., — Незважаючи на те, що й серед євреїв туберкульоз суттєво розповсюджений і стосовно захворюваності вони навіть дещо вище стоять за греків, смертність серед греків все ж таки в 3 рази вища"⁷¹. Згідно з тими ж підрахунками, найвищий відсоток смертності спостерігався в середовищі домогосподарок (24% випадків) та дітей (18%). Значно менші показники щодо захворюваності хліборобів (8%), та їхнє порівняння з попередніми викликало природне занепокоєння щодо перспектив репродукції грецької спільноти.

Більшовики перетворили боротьбу з туберкульозом на широкий суспільний рух: регулярними стали освітні лекції та виставки, триденники й тижневики боротьби з туберкульозом, збиралися кошти на роботу лікарень, випускалися газети ("Сталінський Тубтрехдневник", "На боротьбу с туберкулезом!") та журнали ("Путь к здоровью"), що безкоштовно розповсюджувалися серед населення, здійснювалася роз'яснювальна робота за допомогою плакатів, пам'яток, листівок. В регіонах проводилися так звані "кружечные сборы", кошти від яких спрямовувалися на створення тубпунктів. Таким чином був, зокрема, відкритий тубпункт в с. В. Янісоль, незважаючи на те, що власне селяни здали впродовж зборів 6,64 руб. Новий тубпункт насправді був конче потрібний району, оскільки раніше для постановки діагнозу та отримання кваліфікованої допомоги селяни В.-Янісольського району вимушені були їхати до м. Сталіно, що відстояло від селищ району на 80–90 верств⁷².

В пресі була розгорнена широка роз'яснювальна кампанія, яка розтлумачувала населенню першочергові санітарно-гігієнічні правила. З 1925 р. місцева преса регулярно інформувала населення про правила

співжиття з туберкульозними хворими, зокрема, пояснювала пагубність традиції повсякденного перебування великої сім'ї (не менше 10–12 осіб) в кухні (на софі), що приводила до перехресного зараження всіх членів родини.⁷³ Це врешті сприяло покращенню загальної епідеміологічної ситуації.

Кінець 20-х без перебільшення можна вважати справжнім ривком у справі покращення медичного обслуговування грецького селянства. Звісно, проблем у цій сфері залишалося багато, однак вже в 1929 р. грецькі райони Маріупольщини мали найвищі показники в окрузі: тоді, як греки становили близько 18% його населення, на них припадало 30% амбулаторій та 26% лікарень, у грецьких селах розміщувалися 4 з 14 дитячих консультацій, 6 ясел та 6 дит-майданчиків⁷⁴. Впродовж 20-х рр. відбулися позитивні зрушення в побутовій культурі населення, що були наслідком масової санітарно-гігієнічної освіти. Підвищення загального рівня гігієнічної культури для низки етносів обумовило вихід на новий етап етнокультурного розвитку, покращило умови генетичного відтворення і фізичне здоров'я етнічних груп.

Найпотужніший вплив радянська держава в контексті коренізації справила на сферу мовленевого життя громади. Наважимося стверджувати, що 20-ті рр. стали часом закладки доленосних тенденцій в розвиткові народних мов приазовських греків, які донині етносом ще не усвідомлені. Нагадаємо, що грецька мовна проблема була однією з найскладніших в УСРР.

Впродовж ХІХ ст. урумська мова зберігала позиції мови міжетнічного спілкування у Приазов'ї, лише після ліквідації автономності Грецької округи та зростання питомої ваги іноетнічного населення вона втратила своє привілейоване становище в громаді та поступилася російській. Втім, впродовж 20-х рр. етнографи відзначали, що елліни переважно ще говорили та розуміли урумську, на відміну від греко-татар, які ромейською не розмовляли.

Неоднозначним було ставлення греків до російської мови, яка вже наприкінці ХІХ ст. міцно посіла позиції мови міжетнічного спілкування у Приазов'ї. Серед греків побутовало прислів'я: "Русефтан ти д'явулевтан" ("Обрусіли — одияволіли"). Поширення мережі земських навчальних установ зробило поширення російської мови в грецькому середовищі справою часу, найбільшою мірою вона розповсюджувалася в міському середовищі. Греки м. Маріуполя вже наприкінці ХІХ ст. володіли російською, як другою мовою.

У віддалених селах ситуація суттєво відрізнялася. Північно-західна частина колишньої Грецької округи перебувала під сильним впливом Запоріжжя: українські впливи тут виразно простежувалися в побуті, пісенній народній творчості, матеріальній культурі (зокрема, у вишивках

та ткацтві). Відзначалися вони й у мовній царині: "Говорячи "по-руськи" греки і євреї цих селищ [північно-західної частини Маріупольської округи — Л. Я.], фактично говорять українською мовою, тією мірою, як її вони змогли засвоїти при звичайних стосунках; далі всі греки у всіх селищах на гуляннях молоді, навіть на панаїрських хороводах любляють співати українські пісні, із задоволення їх слухають і віддають перевагу над усіма іншими", — занотував свого часу П. Піневич⁷⁵.

Сучасні мовознавці відзначають існування декількох діалектів урумської мови, а взагалі зауважують, що суттєві відмінності існують у мові практичного кожного великого села. Писемна традиція в грецькому середовищі загалом, урумів зокрема, в цілому була втрачена ще в Криму, проте потреби культурного зростання громади вимагали опертя на певну писемну традицію. Як засвідчують дослідження Є. Чернухіна, уруми в період пізнього середньовіччя намагалися надати власній мові статусу писемної. Так зване камаранлійське письмо було спробою передати за допомогою грецької абетки мову греко-татарського населення, проте якісного впливу на етнокультурне життя, внаслідок масової неписьменності, такі намагання справити не могли. Не здійснилися й плани ініціаторів переселення з середовища грецьких священників-просвітителів (Г. Гозадінова) стосовно еллінізації греко-татар. Обмеженість культурних сил у грецькій громаді привела до подальшого занепаду писемної традиції, якій значно прискорився після запровадження земської шкільної реформи. Однак, повної відмови від неї не відбулося. Обстеження грецького населення Приазов'я спеціальною комісією ВУЦВК виявило існування в с. Ст. Гнатівка старого, який вмів писати грецькими літерами на турецько-татарській [урумській — Л. Я.] мові⁷⁶. Намагання вивести мову на рівень писемної проявлялися також у використанні російського алфавіту для побутових записів, листування тощо. Втім, зрозуміло, що окремі спроби певних громадян, і навіть цікаві знахідки в цьому напрямкові, не спроможні були вирішити проблему як таку. Питання переведення урумської мови до мов, що мають власну писемність, вимагало широкої громадської дискусії, наукового опрацювання і довгострокових державних програм по її підтримці.

Перші висновки щодо подальшої долі урумської мови держава робила, спираючись на висновки урядової комісії по обстеженню греків Приазов'я (1925 р.). Відсутність спеціалістів з проблематики спричинила поспішність і не кваліфікованість урядових рішень. Достатньо зауважити, що члени комісії "звіряли" урумську мову з кримсько-татарською по книжці "Руководство для обучения крымско-татарскому языку" (А. Одабаш, И. С. Кая. Крымиздат, 1924 г.), особисто мовою не володіючи. Тим не менше, їх висновки ("Комісія звіряла... мову з

кримсько-татарською ... і знайшла майже повну схожість з нею, у будь-якому разі, не менше, як на 90%. Якщо і є різниця, то вона мала... Зустрічаються небагато слів — одне-два слова на 30–40 слів таких, які у нас не вживаються (це переважно нові слова в кримській мові, як, наприклад, "революція" — "інклаб", "переклад" — "терджиме" і т. і.). Порівнюючи з турецькою, можна віднайти велику схожість маріупольсько-татарської з татарсько-турецькою (меншою мірою схожість з турецько-татарською). Маріупольські греко-татари майже вільно розмовляють з турками, коли бувають у місті в їхніх бузних та крамницях"⁷⁷) стали основою для розробки державної позиції щодо вирішення мовної проблеми греко-татар України.

Як бачимо, непересічні проблеми в сфері мовленевої практики в середовищі більш як сорокатисячної урумської громади впродовж політики коренізації набули небаченої в дорадянські часи суперечливості. Наважимося стверджувати, що випереджаючий характер радянської шкільної реформи вкупі з поспішними кон'юнктурними рішеннями по коренізації урумської школи вкрай загострили проблеми етнокультурного життя громади. Радянські освітянські експерименти не спромоглися вивести його на відповідний сучасним завданням, якісно новий рівень. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що ставлення урумів до власної мови було досить складним і не набуло вмотивованого стану впродовж запровадження державних заходів 20–30-х рр. Спогади І. Стріонова в цьому відношенні дуже показові: червоною ниткою по них проходить і мовна проблема в урумському середовищі й інертність, власне, народу щодо її вирішення.

Виділивши в мові греко-еллінів чотири діалекти (за висловом комісії "відтіпки": сартанський, малоянисольський, анадольський та ялтинський) і маючи змогу спілкуватися з населенням рідною мовою, Комісія дійшла висновку, що "язык их [грецьких селищ — прим.авт.] один, и что различия столь ничтожны, что известны чуть ли не в каждом селе и поэтому никак не могут мешать взаимному пониманию"⁷⁸.

Висновки Комісії щодо мовленевої практики греків були доволі суперечливими, оскільки ґрунтувалися на спрощеному трактуванні проблеми асиміляції, ототожненні її з проблемою двомовності та невизначеності критеріїв асиміляції. Висновки Комісії були невтішними: вона констатувала значну русифікацію греків Приазов'я. Разом із тим вона зробила спробу визначити сферу вживання ромейської мови і ставлення різних верств населення як до ідеї еллінізації, так і до народної культури загалом. У звіті зазначалося: "...Русским языком владеет главным образом греческая интеллигенция и верхи зажиточной части населения, да и то больше тоже в общественно-государственных учреждениях. Это обычно

живущие в центре села... Вся же остальная часть греков, особенно живущая на окраинах сел и небольших деревнях — знает больше и говорит родным словом и поэтому мало активна или почти не активна в общественно-политической жизни.

В семье, на улице, на общественных праздниках, то есть в быту... господствует родной греческий язык". [Мова оригіналу збережена — Л. Я.]⁷⁹

Прямо протилежними висновкам про асиміляцію були спостереження про діяльність місцевої шкільної мережі: як загальнопоширене явище відзначалося незнання дітьми (75-90%) основ російської мови при вступі до школи, заборони вчителів спілкуватися між собою національною мовою, відставання учнів від програми. "Вчитель, який не розуміє мови учня, особливо в перших групах, потрапляє в тупик, коли він не розуміє учня, і останній — його", — такими були повсякденні умови роботи народної школи в грецькому селі. Опитування суспільної думки населення також дало цілком суперечливі результати (найбільш рельєфно вони були висловлені в доповіді по Сталінській окрузі): населення, підтримане переважною групою вчителів, вважало, що "1) грецька мова потрібна тільки в своєму селі; 2) для зв'язку з "зовнішнім світом" і для можливості продовжувати освіту потрібна російська чи українська мова (до речі, про українську мову: майже одностайне бажання населення — скоріше греконізуватися, аніж українізуватися); 3) запровадження в школі рідної мови, хоча б у перші два роки, молодь буде ще гірше знати російську мову; 4) рідною, тобто грецькою та турецько-татарською мовами, немає писемності, немає літератури і т. і."⁸⁰ В основі сумнівів та упередженого ставлення до можливості переведення школи на національні мови, як зазначалося, були не лише суто практичні розмірковування селян, їхнє прагнення забезпечити краще майбутнє для дітей, а й затвержені в свідомості громади уявлення, що народна "мужицька мова" придатна лише в повсякденному житті, "а для громадського, культурного та державного життя треба застосовувати "істинно-культурну мову" — російську — і, що побільше треба присилати до грецьких сіл російських працівників, які залучать скоріше грецьке населення до "істинно більш високої культури"⁸¹. Думка про невідповідність мови (діалекту, говірки), відносно нечисленної етнічної громади, завданням сучасного життя була притаманна усім громадам етнічних меншин УСРР, — дослідження причин й шляхів формування таких ментальних стереотипів не є метою даного дослідження. Водночас слід зауважити, що сталість цих стереотипів, неготовність етнічного селянства сприймати концепцію коренізації місцевої школи, досить широка протидія цьому заходу впродовж 20-х рр. майже в усіх етнічних громадах була найсуттєвішою перепорою грандіозних планів більшовицької влади. Поряд і надскладною

з технічної точки зору працею по переведенню школи на національні мови остання мала переорієнтувати погляд на власну мову, як мову просту, мужицьку, повсякденну, розвіяти певний ореол "парадності", вищості мови російської, яка стійко асоціювалася в народній свідомості з соціальним проривом, успішністю, культурністю, вищістю. Наважимося стверджувати, що надзавдання виведення національних мов з позиції комунікаційного інструменту у невмотивований стан "мови-творення", розширення сфери їх застосування в громадському житті, більшовики перед собою не ставили. Їхні завдання були простішими, більш прикладними — зробити комуністичні ідеали зрозумілішими й ближчими широким верствам етнічних громад. Таким чином закладалася база урізаної версії більшовицької мовної модернізації в середовищі етнічних меншин, однак і вона мала величезний історичний потенціал.

Його значущість забезпечувалася перш за все суттєвим етнокультурним багажем етнічних меншин. Так, члени згаданої вище комісії зауважували, що греки не лише зберегли значну частину творів народної творчості (пісень, казок, переказів, п'єс тощо), які відображали стародавню історію народу, а й склали нові, змальовуючи в них революційні події, голодомор 1921 р., махновщину. Пізніші за часом дослідження К. Костан засвідчили існування значного кола традиційних співців-сказителів, які водночас були народними поетами. В с. Сартана та Македонівка нею були названі Л. Хонагбей (1853-1918) — творець пісень та автобіографічної п'єси, Д. Бгадіца (1850–1906) — автор пісень та поеми "Жертвоприношення Авраама"; Х. Папуш — автор пісень про громадянську війну та революцію, окремим діячам-грекам; Фроса Зурнаджі — авторка п'ятьох пісень; В. Шабан. Існування народних поетів підтримувалося в грецькій громаді завдяки традиції народних сказителів та співців, які розважали громаду під час громадських та сімейних свят, а також — замовляння пісень за гроші, переважно з нагоди смерті осіб їхніми родичами. (Такі замовлення, зокрема, виконували Д. Бгадіца та Х. Папуш.) Це опосередковано свідчило про невичерпаність творчих можливостей народу, в середовищі якого, на жаль, чим далі сильнішими ставали асиміляційні процеси. "Многое забывается, несмотря на то, что глубокие старики ревниво хранят свои тетрадки с песнями и сказаниями, написанными нередко 50–60 лет тому назад. Только предоставление возможностей языку греков в печати может толкнуть вперед действительное развитие греческого народного творчества",⁸² — таким був справедливий висновок комісії, який підвів очікуване підґрунтя під запровадження коренізації в середовищі греко-еллінів.

Вирішення мовної проблеми (тобто виведення ромейської мови з розряду безписемних) ставало основоположним питанням не лише

політики еллінізації, а й подальшого існування приазовських греків, як самобутньої етнічної спільноти. Але, не зважаючи на всю удавану простоту, вирішення даного питання, створення писемності для українських греків, так само як і для греків СРСР, перетворилося на справжнісіньке каміння спотикання, розтягнувшись на добрих півтора десятка років.

Окремі позиції в громаді на початок досліджуваного періоду посіли мариупольські греки-городяни, в середовищі яких процеси мовної асиміляції набули значного розвитку задовго до жовтневих подій. За словами члена міської думи І. Юр'єва вони "грецькою зовсім не говорили" і "виховані на російській літературі", рідною мовою вважали російську⁸³.

Наслідком самоізоляції етнічної громади у дорадянську добу стала архаїзація мовних і етнокультурних феноменів ромеїв та урумів. Це відзначали практично всі суспільствознавці, зокрема, мовознавці та історики Ф. Теохаріді, І. Соколов, Д. Спиридонов, М. Сергієвський⁸⁴ зазначали, що такі атрибути національної культури, як архаїчні форми лексики та синтаксису (знищені в метрополіях упродовж мовної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ст.) збереглися в субетнічних групах і використовувалися щоденно. Те ж саме відзначали етнологи в сфері побуту, звичаїв, фольклору. Водночас період коренізації стимулював розвиток місцевої мовної традиції, яка, щоправда розвивалася доволі суперечливим шляхом. Активізація громадського життя в національних та змішаних адміністративно-територіальних одиницях спонукали греків до мовних запозичень, причому за спостереженнями Т. Чернишевої українські запозичення переважно обслуговували побутову сферу, а російські — сферу суспільно-політичного життя⁸⁵.

Етнічна меншина мала колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Іншою стороною такої форми етнозбереження була архаїзація, окостеніння складових культурного життя, неспроможність субетнічних груп до відтворення культури на рівні, відповідному сучасності. Компенсувати природні втрати етнічної громади був спроможний тільки регулярний культурний обмін з країною виходу.

І все ж урядові кола впродовж 20-х рр. схильні були оцінювати грецизацію як поступальний етнокультурний прогрес. Підсумовуючи участь греків у Виставці нацменшостей на ІV сесії ВУЦВК, С. Ялі зазначав: "Низка фотографій показує, як поволі нове село перемагає — росте й активність селян, їхня участь у будівництві, у революційних святах. Характерно, що поволі народні ігрища, які були невід'ємною часткою панаїрів — боротьба, кінські перегони, — тепер стають

розвагами підчас революційних свят"⁸⁶. Декілька років по тому вже колишній керівник грецької секції ЦКНМ у своїй першій та останній монографії підвів підсумки 20-х рр.: "Деякі громадські розваги почали пристосовуватися до революційних свят, потроху зовсім одриваючи їх од церкви. Крім того широка масова участь грецьких селян у таких революційних святах як жовтневі, першотравневі; низка культурних розваг — кіно, радіо і т.інш; робота сельбудів — щодалі дужче витискують рештки старого побуту і творять новий на радянському ґрунті.

Деякі національні форми лишаються й лишатимуться надалі, але заповнює їх поволі новий соціалістичний зміст. Культурна революція в грецькій селі, що її проводимо за допомогою грецької мови, вже дає свої наслідки, творячи селян-колективістів, кооператорів, трактористів і багацько нових будівників нового соціалістичного життя"⁸⁷. Те, що наведені характеристики, м'яко кажучи, не цілком відповідали історичній правді не дивує. Досить характерним є те, що відповідного наукового аналізу змін в етнокультурній царині загалом, у структурі повсякденності етнічних громад, зокрема, нема й досі.

Характеристика наслідків культурницької діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. є відкритою науковою проблемою. Науковці, визнаючи не зворотні втрати у галузі духовного життя населення, схильні оцінювати культурну роботу більшовиків у цілому позитивно, оскільки заперечувати величезні якісні зрушення в галузі розвитку народної освіти, мистецтва, охорони здоров'я просто не можливо. Судження щодо змістовного наповнення термінів "культурна революція", "культурний стрибок" підчас діаметрально протилежні, а пересічний нігілізм підчас заважає дослідникам неупереджено вивчати історичний досвід масштабних культурних перетворень 20–30-х рр. Сфера культурного життя, як такого, досі вивчається неструктуровано. Навіть у сучасних працях відсутні розвідки з історії духовного життя етнічних громад і трансформації їхнього побуту під впливом державних заходів. Певний зліпок масової культури і публічного життя суспільства підноситься як уособлення культурного життя громад як такого, в той час як у його структурі можна виокремити принаймні дві головні складові: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад. Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду постреволюційних поколінь становила зміст культурного життя як такого.

З перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Саме вона обумовила внутрішню суперечливість і неприродність етнокультурних процесів в

середовищі етнічних громад України впродовж 20-х рр. Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі "ручного керування". Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність дійсних політичних свобод у країні, не спроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя нові форми етнокультурного захисту.

Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно визначають як "національно-культурне відродження". Не заперечуючи принципового, переважно перспективного, значення етнокультурних процесів в УСРР протягом політики коренізації, слід зауважити, що значна частка науковців, так би мовити, осучаснює і зміст названих процесів, і їхні суспільно-політичні та культурні наслідки.

До початку 30-х рр. народні традиції, в ширшому розумінні традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя, становили сутність повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР протягом коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого "розвитку національних культур", генеральний зміст названого етапу етнокультурного розвитку полягав у прискоренні переходу від традиційного до модернізованого суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. перебувало в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що визначалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу. Тлом для низки реформаційних заходів, створення "пролетарських" літератури, мистецтва, театру тощо етнічних меншин стала щоденна боротьба з "буржуазними" аналогами останніх. У зв'язку з цим вимагає переосмислення уявлення про коренізацію, як про час максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення СРСР.

Впродовж 20-х рр. складові техніки ведення сільського господарства, будівництва, системи опалення будинку, зв'язку житлових і господарських будівель, одягу ще зберігали певний етнічний колорит, але тенденція переміщення характерних етнодиференціюючих ознак зі сфери матеріальної культури до сфери побутової стала досить виразною і саме вона визначила перспективи етносів в СРСР. Причини переорієнтації низки складових матеріальної культури вочевидь перебували в сфері матеріального виробництва, тісно пов'язані між собою, вони закладали основи модерного перевороту в грецькому селі. Різке скорочення обсягів землекористування привело до занепаду низки складових селянського господарства; зменшення пасовищ та зростання податків на худобу спричинило скорочення поголів'я худоби, як наслідок, скоротилося виробництво сировини для традиційних промислів; несприятливий податковий клімат щодо розвитку кустарної промисловості та розповсюдження стандартів "пролетарської моди", що ґрунтувалася на товарах фабричного виробництва, викликали занепад традиційного одягу. Запроваджуваний радянською пропагандистською машиною образ "грека-активіста" відрізнявся від "росіянина-активіста", "болгарина-активіста" хіба що антропологічними ознаками: косоворотка, кубанка, брюки-галіфе, френч, кирзові чоботи, шкіряний пояс вкупі з бадьорим виглядом і безоглядною вірою в комуністичні ідеали, став прообразом майбутньої "радянської людини". Дарма, що він мав мало спільного з реальним грецьким селянином, — саме він став основою вибудовування нової ментальності для етнічної громади. 20-ті рр. були часом, коли держава переважно агітаційно-пропагандистськими методами намагалася трансформуватися масову свідомість громади, а греки, в свою чергу, опробовували моделі етнокультурного захисту, в тому числі й метод мімікрії під "радянськість". У будь-якому випадку впродовж 20-х рр. влада не домоглась вирішальних перемог у сфері повсякденного етнокультурного існування громади та переорієнтації її свідомості. Низку змін, що відбулися в цей час, можна кваліфікувати як певні сегменти, осередки новостворюваного побуту та ментальності, які, однак, не мали вирішального впливу на громаду. Основоположні зміни в традиційній матеріальній культурі в цей час відбувалися внаслідок докорінних змін у соціально-економічній царині і були інтернаціональними за своєю сутністю, вони однаковою мірою захопили усі етнічні громади й унаочнювалися в процесах уніфікації та стандартизації виробничих процесів та соціальної структури.

- ¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 3-5.
- ² Пиневиц П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товарищества Андрия Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн.2.
- ³ Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня.
- ⁴ Комуніст. — 1928. — 30 листопада.
- ⁵ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 54.
- ⁶ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. №15276. Шевченко Людмила. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. (Стаття). Копія. Машинопис. — 10 арк.; АІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Ф. 7-4/18. Шевченко В. "О преподавании родного языка в греческих школах". 1930 р. Машинопис. — 3 арк.
- ⁷ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. №14598. Познанський А. Рецензія на збірник кабінету нацмен при етнографічній комісії ВУАН. 10.04.1931 р. К., — 1 арк.
- ⁸ Це, зокрема, написана Н. Коваленко в 1931 р. робота про традиційний національний костюм греків. 1930 р. у план видавничої діяльності Центрвидаву був включений підготований нею ж "Альбом грецьких вишиванок", який надрукований не був.
- ⁹ Експедиції студентів філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка на чолі з проф. А. Білецьким та Т. Чернишевою в румейських селах тривали впродовж 1952–1977 рр. Наслідки праці експедицій були підсумовані в публікаціях: Белецкий А. А. Греческие диалекты юго-восточной Украины и проблема их языка и письменности // Балканская филология. — Л., 1970. — С. 97–119.; Чернышева Т. К. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. — К., 1958. — 80 с; Чернышева Т. Н. Про грецький фольклор на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1960. — №4. — С. 97-103.; Чернышева Т. Н. Тюркские элементы в социальной сфере лексики греческих говоров Донбасса // Мовознавство. — К., 1975. — №4. — С. 42-73.
- ¹⁰ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я // Під одним небом. Фольклор етносів України. — К., 1996. — С. 69-78.
- ¹¹ Гаркавец О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. — Алма-Ата, 1999.
- ¹² Греческие молитвы, заклинанья и заговоры из Большой Каракубы / Вступ. стат., перевод... Е. Чернухин. — Донецк, 2005.
- ¹³ Иванова Ю. В. Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. — Вип. 18. — М., 1988. — С. 18-31.; Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья. — М., 1981.; Будина О. Р. Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине: Жилище. — М., 1979. — С. 83-150; Будина О. Р. К проблеме миграции в Россию: особенности культурно-бытовых традиций у потомков балканских мигрантов // История. Культура. Этнология. Доклады российских ученых к VII международному конгрессу по изучению Юго-Восточной Европы (Салоники, сент. 1994.) — М., 1994; Будина О. Р. Научный отчет об экспедиционной работе Приазовского отряда в 1973 г. // Итоги полевых исследований. — М., 2000. — С. 239-255.; Будина О. Р. О некоторых обычаях при строительстве жилого дома // Новое в этнографии и антропологии (Итоги полевых работ Института этнографии в 1973 г.) — М., 1975. — С. 76-83. Будина О. Р. О некоторых особенностях развития жилища греков Приазовья // Итоги полевых работ Института этнографии в 1971 г. — Ч. 2. — М., 1972. — С. 195-203.; Будина О. Р. О соотношении общих и локальных традиций: на примере балканских этнических групп на Украине и в Молдавии // СЭ. — 1984. — №2. — С. 15-27.; Будина О. Р. Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам

греков Донецкой области УССР // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 92-125.; Будина О. Р. Судьбы культурных традиций материального быта в этнически неоднородной среде (на примере болгар и греков) // Всесоюз. конф. "Этнокультурные процессы в современном мире". Крат. тез. докл. и сообщ. — Элиста, 1981. — С. 95-96.; Будина О. Р. Традиции домостроительства у компактных этнических групп в иноэтничном окружении // Этнограф. обозрение (ЭО). — 1995. — №5. — С. 59-76.; Будина О. Р. Этнокультурная ситуация в Приазовье (по материалам болгарских и албанских селений начала 1970-х и 1980-х годов // Этнокультурные процессы в национально-смешанной среде. — М., 1989. — С. 78-104.; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). — К., Наукова думка, 1975.; Наулко В. И. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965.

¹⁴ Пономарьова І. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок ХХІ ст.). Историко-етнографічне дослідження. — К., 2006.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 372. — Арк. 80.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — Спр. 40. — Арк. 43.

¹⁸ Вже 28 липня 1925 г. при Маріупольському виконкомі була організована греко-татарсько-турецька підкомісія, до якої увійшли Ялі, Ягмур, Біла, Богодиця, Папакица, Трандафілов, Пернакій, Купра, Хаджинов, Камбуров, Псалті, Пітонов, Костоманов та ін. (Наша правда.-1925.-28 июля.)

¹⁹ Зберігається в ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 14–71. Оpubлікований у праці "Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти" (К., 2000.)

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1819. — Арк. 88 зв.

²¹ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн.2. — С. 95.

²² Там само. — С. 93.

²³ Там само. — С. 93.

²⁴ Там само. — С. 94-95.

²⁵ Там само. — С. 94.

²⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 107.

²⁷ Ксенофонтова-Петренко О. Н. Семейные обряды в селе Саргана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 181.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 66.

²⁹ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1989 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 208.

³⁰ Там само. — С. 171.

³¹ Там само. — С. 232.

³² Там само. — С. 232.

³³ Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 77.

³⁴ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн.2. — С. 95.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 42.

³⁶ Будина О. Р. Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области УССР) // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 100.

- ³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 43.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Яли. К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша Правда. — 1925. — 17 августа.
- ⁴⁰ Горхов Григ. Греческое село до революции и теперь. Село Старый-Керменчик. (От нашего специального корреспондента) // Наша правда. — 1927. — 24 грудня.
- ⁴¹ А. М. К работе среди греков. Не на словах, а на деле коммунистическая партия разрешает национальный вопрос. — Культурные силы должны прийти на помощь // Наша правда. — 1925. — 17 декабря.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп.1. — Спр. 100. — Арк. 78–81.
- ⁴³ Там само. — Арк. 80.
- ⁴⁴ Низовий Тарас. Наші й чужі // Наша правда. 1928. — 15 вересня.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 85-86.
- ⁴⁷ Доволі яскраво це підтверджується спогадами І. Стріонова.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 360.
- ⁴⁹ Костан К. З літературної творчості мариупольських греків (Вибрані уривки з "Грецької п'єси" Л. Хонагбея) // Східний Світ. — 1928. — №3-4. — С. 235.
- ⁵⁰ Масові громадські свята в грецьких селах, приурочені до великих церковних свят, визначних дат. Під час панаїрів відбувалися громадські обіди, національні ігри (боротьба, перегони), виконувалися національні пісні, сказання тощо. Незважаючи на постійну критику і завуальоване переслідування, панаїри проводилися греками і надалі, щоправда в дещо зміненому вигляді. Так, найчастіше вони приурочувалися до ухвалення урядом радянських свят.
- ⁵¹ Ленський М. На "Панаїрі" // Наша правда. — 1927. — 8 червня.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ С. Панаїр (село Ялта) // Наша правда. — 1926. — 6 червня.
- ⁵⁴ С. Я. Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6-10. — С. 76.; Шевченко В. И. Потомки Ясона и Одиссея (к открытию греческого отдела в местном музее Краеведения) // Приазовский пролетарий. — 1927. — 10 августа.
- ⁵⁵ С. Панаїр (село Ялта) // Наша правда. — 1926. — 6 червня.
- ⁵⁶ Фенотов П. Как мы выросли за 10 лет. Село Новая–Каракуба, Ст.-Керменчицкого района // Наша правда. — 1927. — 19 жовтня.
- ⁵⁷ Фундука Д., Нестеров Н. Комсомольский вечер на селі. С. Ялта // Наша правда. — 1927. — 5 лютого.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496. — Арк. 17.
- ⁵⁹ Каган Н. "Протягніть нашу молодь" (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 28.
- ⁶¹ Каган Н. "Протягніть нашу молодь" (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 79-80.
- ⁶⁴ Кармакова М. Работа среди женщин. (Ялтинский район) // Наша правда. — 1926. — 10 марта.
- ⁶⁵ Так, приміром в 1925 р. серед списку 21 кандидата у члени ВУЦВК XI скликання фігурує прізвище Шаганової М. О., яка на той час очолювала Сельзаробітком. — Див.: ЦДАВО України. —

Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 18. — Вона тоді була єдиним представником грецької меншини у ВУЦВК.

⁶⁶ Степняк Мих. Сарганські вражіння // Наша правда. — 1928. — 31 жовтня.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Якубова Л. Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 7.

⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 413. оп.1. — Спр. 542. — Арк. 24.

⁷⁰ Скажімо, про албанців відзначалося: "...За собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно". (Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського, Ф. 7-3/17. — Арк. 10.)

⁷¹ Доктор Г. Смертность от туберкулеза в г. Мариуполе. (По данным окружного тубдиспансера) // На борьбу с туберкулезом! (Однодневная газета Окркомитета по проведению тубтрехдневника). — Мариуполь, 1927.

⁷² Р-й. Что дал прошлогодний (1926 г.) тубтрехдневник? // На борьбу с туберкулезом (Однодневная газета Санпросвета Окргздрава и Тубдиспансера Сталинского округа). — Сталино, 1927.

⁷³ Врач Ал. Сухарев. Кое-что из греческого быта // Наша правда. — 1925. — 31 декабря.

⁷⁴ Н. Медобслуговування грецького населення // Наша правда. — 1929. — 30 листопада.

⁷⁵ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 96.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 36.

⁷⁷ Там само. — Арк. 33.

⁷⁸ Там само. — Арк. 32.

⁷⁹ Там само. — Арк. 35.

⁸⁰ Там само. — Арк. 64.

⁸¹ Там само. — Арк. 65.

⁸² Там само. — Арк. 38.

⁸³ Журналы очередных и чрезвычайных заседаний мариупольской Городской Думы за 1908 г. — Мариуполь, 1909. — С. 282-283.

⁸⁴ Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці ХVІІІ та початку ХІХ століття (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4-5. — С. 9-38.; Соколов И. И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. — Л., 1930. — Т. VI. — С. 124-167.; Д. Спірідонов. Историчний інтерес вивчення говірок маріупільських греків (Доповідь на II Українському Сходознавчому З'їздові) // Східний Світ. — 1930. — №12 (3). — С. 171-181.; Сергиевский М. В. Мариупольские греческие говоры: опыт краткой характеристики // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. — 1934. — №7. — С. 533-587.

⁸⁵ Чернышева Т. К. Новогреческий говор сел Приморського (Урзуфа) и Ялты Первомайського района Сталинской области. — К., 1958.

⁸⁶ Ялі С. Грецький Відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6-10. — С. 76.

⁸⁷ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 175-176.

Повсякденне життя кримських татар в 20-х рр. ХХ ст.

В першій половині листопада 1920 р. Крим був остаточно зайнятий військами Червоної армії. Протягом року влада знаходилася у руках ревкому та ЧК. Заступник Л. Троцького в Реввійськраді Є. Склянський заявив: "оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко присунемо його до загального революційного рівня Росії"¹. Більшовики почали впроваджувати в життя ті ж самі методи господарювання, котрі вже використовували під час попереднього володарювання на півострові у 1918–1919 рр. Був розв'язаний жорстокий терор проти солдат та офіцерів Білої армії, що залишилися в Криму. Від червоного терору загинуло, за різними підрахунками, від 20 до 150 тис. осіб².

Одночасно з терором по території півострова прокотилися масові реквізиції хлібу та худоби для потреб більшовицьких військ. Грабували не тільки так званих "заможних" (яких на той час на півострові вже практично не залишилося), а всіх, хто мав хоч щось. Дуже характерною є скарга, що надійшла до члена Кримревкому С. Меметова з Бахчисараю: "Дії каральних органів мають шовіністичний характер. Відбуваються арешти без жодного приводу, реквізуються взагалі всі продукти, меблі, одяг та ін."³.

Першим кроком радянської влади в сільському господарстві Криму була націоналізація всієї землі. Після листопада 1920 р. більшовики націоналізували 1 134 маєтки. На їх основі було вирішено створити більше тисячі радгоспів з земельним фондом в 1 млн. десятин⁴. Це фактично позбавляло землі більшу частину орендаторів, адже в Криму близько 40% селян в той час були безземельними. Селянам надали у користування значно меншу частку землі, ніж радгоспам, до того ж строком лише на 1 рік. Мотивувалося це необхідністю вивчення питання про норму наділу. Таке рішення викликало хвилю невдоволення, внаслідок чого кількість радгоспів восени 1921 р. була зменшена до 102 із загальною площею 127 тис. десятин⁵. У листопаді 1921 р. земельні норми були встановлені. Для степової частини Криму норма коливалася від 13 десятин на родину на родючих землях до 40 десятин в присиваській смузі, що була визнана придатною для вівчарства. В передгірській та гірській частинах півострова було встановлено норму земельних наділів відповідно: для садів — 1,4 десятин, виноградників — 1, тютюнових плантацій — 0,7, зрощуваного городу — 0,6 десятин⁶.

Продрозкладка зими 1920–1921 рр. в Криму відрізнялася від продрозкладок, що проводилися в більш ранні часи тим, що тепер вона охоплювала всі без винятку сільськогосподарські продукти. Кримські

партійні діячі, обговоривши рішення X з'їзду РКП(б), прийняли рішення розпочати введення непу в Криму лише після того, як буде остаточно виконана накладена на селян продрозкладка. В села знову попрямували каральні загони, яким було поставлене заздалегідь непосильне завдання — зібрати 9 млн. пудів хліба (фактично збір 1921 р. становив 2 млн. пудів)⁷.

За вказівкою московського центру з півострова вивозилися всі припаси. Місцева влада упродовж весни 1921 р. намагалася дещо зробити, аби припинити цей грабунок. Так, у постанові по доповіді голови ЦВК Ю. Гавена на безпартійній татарській конференції (травень 1921 р.) зазначалося: "Розслідувати винних у подачі статистичних відомостей про те, що у Криму 9 млн. пудів хліба, в той час як насправді було 2 млн."⁸

Скасована ще в березні 1921 р. продрозкладка в Криму протрималася до червня. Політика ревізій хліба призводила до селянських повстань, які незабаром переросли в масовий повстанський рух. Найбільш активними селянські виступи були в районах Севастополя, Ялти, Балаклави, Алушти, Бахчисарая та Сімферополя. Військові методи боротьби з повстаннями не приносили владі бажаних результатів.

Стан погіршився через безграмотну політику, що запроваджувалася Кримревкомом. Вона ігнорувала місцеві умови і була націлена на подолання кризи шляхом суворих розпоряджень, розстрілів та конфіскацій. Так, наприклад, Кримревком прийняв рішення вилучити у селян-виноградарів 40 тис. відер вина, що призвело до повальної вирубки виноградників по всьому півострову. Наприкінці весни 1921 р. обсяг накладеної на Крим продрозкладки був визначений в розмірі 2 млн. пудів продовольчого хліба, 2,4 млн. пудів. кормових культур, 400 тис. пудів фуражу, 80 тис. голів великої рогатої та іншої худоби⁹.

У більшості селянських господарств після проведених раніше заготівель хліба майже не залишилось, і тому виконати продподаток вони були не в змозі. Це призвело до того, що на півострів знов були надіслані численні продзагони, і хліб вилучався за допомогою старих, офіційно заборонених методів — офіційно скасованої продрозкладки. Заборона на вільне пересування та товарообмін продовжували існувати в Криму щонайменше до осені 1921 р. Одночасно з цим, щоб запобігти "поширенню контрреволюційної загрози", Крим запридали десятки тисяч армійських та чекістських "кадрів", прогледувати яких було просто неможливо.

Вилучення продовольства, при загальному тяжкому стані економіки на півострові (за умови, що 1920 р. в Криму був не дуже врожайним), призвело до того, що у селян не вистачало хліба не тільки на споживання, а й для сіви. Весняний недосів в декількох районах півострова досяг половини всієї ріллі¹⁰. Площа, котру займали засіяні поля, значно скоротилася. На 1917 р. зернові займали площу у 690 тис. дес., у 1921 р.

вона скоротилася на 20% й складала 533 тис. дес. В 1922 р. вона скоротилася ще на 35% — до 320 тис. дес. Озимі та ярові за ці роки зменшилися на 55%, площа зайнята під городні культури, зменшилася на 30%, а під виноградники — на 50%¹¹.

Становище ускладнювалося сильною, небаченою за 50 років, посухою. З засіяних 570 тис. десятин повністю загинуло 420 тис. З посівів, що залишилися, в середньому було зібрано по 4,5 пуда, а в деяких районах Джанкойського та Євпаторійського округів — по 1,2–1,3 пуда з десятини¹².

Ознаки катастрофи, що невідворотно наближалася, окреслилися вже наприкінці 1920 р. Але газетні повідомлення про посуху в деяких районах Криму не привертали уваги з боку властей. Від серпня 1921 р. населення Криму почало голодувати.

13 серпня 1921 р. на засіданні Кримського обкому РКП(б) був створений Комітет допомоги голодуючим (Кримдопгол), якому були надані надзвичайні повноваження. З вересня-жовтня 1921 р. голод став накочуватися на півострів. "Один день страхітливіший за інший, і зараз жменя пшениці дорожче життя людини", — писав очевидець цих подій¹³.

Першою наступ голоду відчула на собі циганська біднота, яка перебивалася випадковими заробітками. Потім надійшла черга татарських селян, які мали мінімальні земельні ділянки, проживали в гірському Криму і майже не вели зернового господарства. В листопаді 1921 р. були зафіксовані перші смертні випадки. В цілому за листопад — грудень 1921 р. голодною смертю загинуло близько 1,5 тис. осіб¹⁴.

Голод тим часом охопив міста та степову частину Криму. Ігнорувати його вже було неможливо. Щоб покращити становище, на півострів почали ввозити хліб з України, але ця допомога була недостатньою. Замість допомоги голодуючим в Криму з осені 1921 р. організували кампанію допомоги голодуючим Поволжя. З Москви до Криму йшли телеграми про необхідність прийняти на півострів голодуючих з території Поволжя, в тому числі татарських дітей¹⁵. Тобто, московський уряд намагався додати до місцевих голодуючих нових, з Поволжя.

Центр, спираючись на завищені кримською владою дані щодо кількості наявного в Криму продовольства в 1920 р., відмовлявся визнати республіку голодуючим районом. Звернення кримчан в ЦК, Допгол, ВЦВК та інші столичні інстанції, починаючи з листопада 1921 р., залишалися безрезультатними: крики про допомогу тонули у бюрократичному болоті державних установ. Уповноважений Кримдопгола в Москві К. Сорін доповідав: "...Я відразу ж наштовхнувся на ряд перешкод з боку Держплану, ЦСУ, Наркомпроду, Наркомзему, які, кожний зокрема, мали зовсім різноманітні відомості про становище в Криму"¹⁶. Нарешті, 26 грудня 1921 р. Кримський обком офіційно звернувся в центр по допомогу. Але

звернення центр залишив без відповіді.

4 січня 1922 р. Севастопольський, Ялтинський та Джанкойський округи офіційно були визнані неврожайними. Але тільки 16 лютого, коли від голоду вже померли тисячі людей, президія ВЦВК ухвалила: "Віднести усю територію Кримської РСР до числа областей, визнаних голодуючими, зі всіма наслідками, що з цього випливають"¹⁷. Цей факт цікавий ще й тим, що у цей час вже існувало негласне рішення політбюро ЦК РКП(б) про припинення приймання всіх заяв щодо визнання деяких територій країни голодуючими¹⁸. Це дозволяє зрозуміти, який жахливий був стан в тодішньому Криму, якщо радянський орган влади був змушений офіційно порушити цю таємну настанову.

Президія Кримського ЦВКу, враховуючи екстремальність ситуації, з власної ініціативи ще 1 грудня 1921 р. створила Кримдопгол (з 19 жовтня 1922 р. по серпень 1923 р. — Наслідгол). Першим головою Допголу став секретар областкому РКП(б) А. Ізраїлович. З середини лютого 1922 р. комісію очолював Ю. Гавен. Її склад постійно розширювався, в тому числі й за рахунок кримських татар (включаючи таких відомих діячів як Б. Чобан-Заде, С. Меметов, У. Ібраїмов). Допголу підпорядковувалися окружні та районні помголи. В селах функціонували комітети взаємодопомоги, які витягли на собі весь тягар перших місяців голоду.

З січня по квітень 1922 р. географія голодування різко розширилася, а кількість смертей — стрімко зросла. За січень померло 8 тис. осіб, в лютому голодувало 302 тис., померло 14 413 (4,7%), в березні відповідно — 379 тис. (20 тис. — 2,8%), в квітні — 377 тис. (12 753 — 3,4%). Кількість голодуючих складала 53% населення Криму¹⁹.

Пік голоду — березень 1922 р. Це — найбільш страхітливий місяць для Криму, коли основна маса голодуючих була залишена напризволяще. Під час проведення Кримської економічної наради в квітні 1922 р. один з доповідачів зазначив: "Стадія ця відрізняється повним розкладанням всіх моральних підвалин та установлених законів людського гуртожитку: йдуть повсюдно грабування, крадіжки, вбивства та шахрайство. Бандитизм, як один з супутників голоду, дійшов до вищої точки свого розвитку"²⁰.

Статистику тих років, за всієї сумлінності службовців, не можна вважати досконалою. У документах зустрічаються розходження у цифрах щодо кількості голодуючих. В травні голодувало від 360 до 500 тис. осіб. 12 травня 1922 р. за підписом Ю. Гавена та голови татарської безпартійної конференції О. Дерен-Айерли до Азербайджанської РНК була відправлена телеграма, в якій, між іншим, зазначалося: "В Криму голодує більше 400 тис. чол[овік], тобто більше 60% всього кримського населення. Від голоду загинуло вже близько 75 тис. чол[овік], в тому числі більше 50 тис. татар. Понад одна п'ята всього татарського населення загинула від

голоду"²¹. До серпня 1922 р. чисельність померлих досягла 86 тис. осіб²². Найбільше постраждали: весь Ялтинський округ, райони — Євпаторійський, Судакський, Карасубазарський, Коккозький, Бахчисарайський та Балаклавський, де голодувало майже все населення.

Наркомпрод РСФРР визначив в голодному 1922 р. продподаток для Криму в розмірі 1,2 млн. пудів, причому заборонив засівати поля до його внесення. Наркомпрод Криму висловив протест, адресуючи його ЦК РКП(б): "...У тяжкому стані Криму та небезпеці використання до нього тиску щоб то не стало переконалися і член Президії Допголу ВЦВК тов. Белкін і тов. Калінін, який тут знаходився. Накреслені... 800 тис. пуд[ів] до 15 вересня були вилучені, причому ніякої необхідності застосовувати яку б то не було "активність" не було... Вважаємо, що докори, що надсилає нам ЦК, нас не стосуються"²³. Заборона засіву призвела до того, що у 1922 р. посівна площа на півострові скоротилася до 250 тис. десятин, що складало лише 26,4% посіву 1916 р.²⁴

Літо 1922 р. теж було посушливим. До жорстоких погодних умов ще додалось й інше лихо — сарана, яка з'їла значну частину врожаю, що залишався. Валовий врожай зернових визначався у 8 млн. пудів хліба, а потреби Криму тим часом обчислювалися у 12,5 млн. пудів²⁵.

Голод спричинив небачене раніше явище — канібалізм. Жахливий стан, в якому перебувало населення Криму, відображають документи того часу: "Жахи голоду починають набувати страхітливих форм. Людоїдство стає звичайним явищем: в Бахчисарі родина циган зарізала чотирьох дітей і з м'яса зварила суп. Цигани арештовані, і суп з м'ясом доставлений до міліції. В Севастополі на ринку валяються трупи, причому, міліція відмовляється їх прибирати... В Карасубазарі реєструється 25–30 смертельних випадків щодобово. Діяльність компомголу проявляється слабо. Але, коли в містах помітні деякі ознаки допомоги, то в селах голодуючі залишені абсолютно напризволяще"²⁶.

"Кожного дня зведення з місць свідчать про людоїдство. В Карасубазарі знову виявлено людоїдство. Мати зарізала своє 6-річне дитя, зварила його і почала їсти разом зі своєю 12-річною донькою. Жінка була арештована і на допиті в міліції загубила розум. Після відправки її до лікарні вона скінчалася. Місцевий Допгол через відсутність продовольчих ресурсів не в змозі дати голодуючим можливість існувати хоча б у напівголодному стані, наслідком чого є людоїдство і вживання у їжу падли. Весь день на ринку відбувається полювання на собак, які зашли сюди... Голодні маси у більшому відсотку живляться волів'ячою та овечою шкірою, також забираючи з шкіряних заводів покидьки, що вже були в обробці та у вапні. Лікарні переповнені голодуючими, які вмирають від виснаження"²⁷.

"Фунт хліба в Алупці коштує до 160 тис. руб. Всі жахи Поволжя мають місце в Криму: цілком з'їдені вся худоба та коні, сільське населення кидає свої помешкання та йде до міст, відсоток смертності прогресивно зростає. По шосейним дорогам Севастополь — Сімферополь — Євпаторія, в містах, на вулицях та біля вокзалів, лежать трупи... та покинуті матерями діти. Гурти жебраків ходять по селах, благаючи їжі. Люди, у яких ще є якесь майно, бажають обміняти його на їжу на будь-яких умовах"²⁸.

Як зазначалось в інформаційних довідках Державного політичного управління голод сприяв поширенню злочинств та опозиційних настроїв і виступів: "Продовольче становище погіршується, викликаючи крайнє збудження проти Радянської влади у широких мас населення. З'являється маса жебраків, переважно дітей. До неабияких розмірів розгорнулися крадіжки. Були спроби пограбування складів з продовольством. Поширюються прокламації Махна, що закликають до погрому складів, що справляють ще більш збуджуючий вплив на населення. Ціни зростають, населення споживає падло, кішок та ін. Комітети допомоги занадто слабкі, щоб пом'якшити гостроту становища. Скорочення штатів викликає ворожий настрій по відношенню до Радянської влади з боку звільнених, які приречені на голодування. В містах та селах зростають проституція та крадіжки. На ґрунті голоду поширюються епідемії. Голод поширюється, виграючи щодобово сотні та тисячі жертв. Лише в одному Карасубазарському районі смертність перевищує 100 чол[овік] на добу. Збільшуються випадки людодства. На вулицях лежать померлі та вмираючі. З ринків зникають продукти. Підприємства майже не працюють"²⁹.

Голод завдав страшного удару по кримськотатарському населенню. Врешті-решт, це викликало занепокоєння у радянському наркоматі в справах національностей. Навесні 1922 р. його представник прямо заявив про необхідність запобігти "загибелі цілої нації"³⁰.

Серед тих, хто особливо постраждав від голодомору, була інтелігенція. Сільські вчителі, які не перебували на державному постачанні мали існувати за рахунок селянського самообкладення, що фактично припинилося. В такому же стані опинилась і міська інтелігенція. Допгол відмовляв їй в її благаннях, посилаючись на РНК, але уряд не допомагав. Так, в архівах Криму зберігається документ від 7 червня 1922 р., який свідчить про те, що археологи та музейні працівники півострова вмирали від голоду — в Севастополі й Керчі померло 15 осіб, а 4 наблизилися до смерті. Аналогічна картина була в Бахчисараї та Євпаторії³¹, де медперсонал, який отримував пайки менші, ніж їх пацієнти, розкрадав дитячі пайки в лікарнях.

Навесні 1922 р. Крим опинився перед небезпекою повного розпаду суспільних зв'язків. Вся надія була на допомогу Кримдопголу. Спочатку

його робота була хаотичною та малопродуктивною: не вистачало а ні засобів, а ні досвіду, а ні зв'язків. Позитивні зрушення намітились на початку квітня 1922 р.

4 березня 1922 року сесія Кримського ЦВК ухвалила: негайно вилучити всі непотрібні для богослужіння цінності "з церков, синагог, монастирів і т.п. з негайною їхньою реалізацією на продукти харчування"³². 19 квітня 1922 р. Кримський обласний комітет одержав секретну вказівку ЦК РКП(б) за підписом секретаря ЦК В. Молотова (від 22 березня 1922 р.) про вилучення церковних цінностей, що викривала справжню ціль цієї кампанії — підірвати матеріальну базу церкви ті її авторитет серед віруючих, а також внести розбрат серед священників. У шифрованій телеграмі — постанові ЦК РКП(б), зокрема, говорилося: "...Внести розкол у духівництво, проявляючи в цьому відношенні рішучу ініціативу й узявши під захист державної влади тільки тих священників, які відкрито виступають на користь вилучення"³³.

Але церква щиро бажала допомагати голодуючим. Багато священників докладали значних зусиль для того, щоб хоч якось полегшити становище голодуючих. Одна церковна община Сімферополя (церква Скорботної Матері) здала на користь голодуючих 19 фунтів срібла, 35 золотників золота і близько 4 млн. руб.³⁴

Цінності та твори мистецтва вилучалися й у залишених власниками віллах і палацах. Зокрема, на південному березі Криму було вивезено коштовностей на загальну суму 8 млн. 991 тис. золотих довоєнних рублів. Через Кримський ЦВК Допгол вони реалізовувалися на внутрішніх і зовнішніх ринках, а на одержані кошти для населення півострова закупалися хліб та інші продукти харчування³⁵.

Для забезпечення Криму продовольством було прикріплено низку врожайних губерній, зокрема, Кременчуцьку губернію УСРР. Звідти навесні 1922 р. на півострів було завезено три ешелони продовольства³⁶. В усіх містах та сільських районах почали відкриватися їдальні. Український Червоний Хрест з 15 лютого по травень 1922 р. розподілив в Криму 762 тис. продовольчих пайків³⁷.

Наступного, 1923 р. погодні умови були більш сприятливі, але врожай вразили гризуни, які знищили 2,5 млн. пудів зерна³⁸. Тому й у 1923 р. Криму надавалася значна продовольча допомога як Україною та РСФРР, так і низкою закордонних організацій, особливо Американською адміністрацією допомоги (АРА). У 1923 р. АРА відкрила в Криму більше 700 їдалень.

Окрім АРА Криму допомагали Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим в Радянській Росії (Міжробдоп), єврейський "Джойнт", місія Фрїтгофа Нансена, американські квакери, німецькі меноніти, закордонні татарські та мусульманські благодійні товариства тощо.

Голод 1921–1922 рр. призвів до жахливих наслідків. За час з 1 травня 1921 р. по 1 січня 1923 р. на півострові значно скоротилося поголів'я худоби: коней — на 72%, великої рогатої худоби — на 62%, овець — на 70%, свиней — на 92%, кіз — на 81%³⁹.

Кількість мешканців сіл Криму зменшилася на 76,6 тис. осіб, а міст — на 75,5 тис. осіб. Коли в квітні 1921 р. в Криму був проведений загальний перепис населення, на півострові мешкало 719 тис. 513 осіб. Через два роки, за даними Кримського статистичного відділу, чисельність населення півострова дорівнювала 569 тис. осіб, тобто, згідно офіційної статистики, в Криму стало на 150 тис. осіб менше⁴⁰. Фактична кількість тих, хто загинув від голоду, була значно більшою. Часто-густо від голоду вмирали цілими селищами. Майже 66% тих, хто загинув від голоду, склали кримські татари, серед яких переважали мешканці сіл⁴¹. У Карасубазарі чисельність мешканців зменшилася на 48%, в Старому Криму — на 40,9%, в Феодосії — на 35,7%, в Суздальському районі — на 36%; багато сіл гірського Криму вимерли зовсім⁴².

Боротьба з недородом продовжувалась на півострові й протягом 1924 р. 17 липня 1924 р. голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов надіслав до Москви офіційного листа, в якому, між іншим, зазначав: "Навіть для задоволення найбільш потрібних нужд сільськогосподарського населення не вистачає 1,5 млн. пудів зерна. В дійсності ж дефіцит є набагато вищим. ...При такому стані речей не підлягає жодному сумніву, що Кримська АСРР прогодуватися власним хлібом в поточному році не матиме жодної можливості"⁴³.

Політичне та суспільне життя півострову (раніш більш ніж бурхливе) майже зовсім завмерло. Були розігнані профспілки, зникли політичні партії. Вже через 10 діб після зайняття Криму військами Червоної армії керівництво кримськотатарської партії "Міллі-Фірка", звернулося до нової влади з проханням легалізації, причому мова у листі йшла лише про надання їй права вести культурно-просвітницьку роботу. Але більшовики відмовилися ділитися владою з будь-ким. Обком партії вирішив, що Міллі-Фірка є "непотрібний ворожий елемент" і з цією партією треба боротися будь-якими засобами для остаточної її ліквідації.

Разом з тим було вирішено, що ідеологічне виховання татар є одним з найважливіших напрямків політичної діяльності більшовицької партії. В офіційному органі Кримського обкому та ревкому газеті "Красный Крым" зазначалося: "Серед татарського населення повинна вестися найінтенсивніша й енергійна робота для підняття культурного, політичного рівня й пробудження класового самосвідомості". Це було визнано першочерговим завданням, адже "татарська інтелігенція в будівництві нового життя не брала жодної участі"⁴⁴.

В травні 1921 р. на півострові була проведена обласна нарада татар-комуністів з питань національного будівництва. Її делегати висунули вимоги щодо надання татарській мові (також як і російській) статусу державної мови, про введення татарського населення до лав управлінського апарату, про відкриття татарських шкіл і бібліотек. Через деякий час в газеті "Красный Крым" з'явилася досить красномовна стаття про "признання татар корінним народом Криму" та необхідність проведення "татаризації державного апарату й надання рівного статусу двом мовам — російській і татарській"⁴⁵. Таким чином, завдання татаризації (як частини загального процесу коренізації) було поставлене в Криму майже на два роки раніше офіційного рішення більшовицької партії, затвердженого XII з'їздом ВКП(б) навесні 1923 р.* Й це не були лише декларації. Вже наприкінці 1921 р. в Криму більшовики всіляко сприяли залученню місцевих татар до складу партійного радянського та державного апарату⁴⁶.

З часу створення в Криму Кримської АСРР цей процес набув поширення. 10 лютого 1922 р. ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписами голови КримЦВК Ю. Гавена та голови РНК С. Саїд-Галієва "Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки". Згідно цього наказу діловодство по всіх установах республіки мало переводитись на татарську мову, котра набула статус офіційної. При КримЦВК було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату в складі Ю. Гавена (голова), І. Фірдевса, С. Меметова, Б. Чабан-Заде та О. Дерен-Айерли. Саме на неї було покладено всю роботу з розробки та підготовки матеріалів, пов'язаних з питанням татаризації⁴⁷. Проте, не зважаючи на офіційно проголошене переведення всього діловодства республіки на татарську мову, у цієї же постанові суворо заборонялося — "у зв'язку з неможливістю встановлення контролю" — ведення на ній будь-яких телефонних розмов⁴⁸.

Після виходу у світ цього наказу уряд Кримської АСРР розгорнув "роботу серед татарського населення". При обкомі РКП(б) був створений спеціальний підвідділ по роботі серед національних меншостей, який

* В 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) в ухваленій резолюції з національного питання було офіційно проголошено необхідність проведення в національних республіках політики коренізації, тобто забезпечення в них пріоритету національних мов, широкого використання їх у діловодстві всіх радянських установ, засобах масової інформації, культурно-просвітницьких установах, першочергового висування на керівні посади осіб корінної національності, які вільно володіли своєю рідною мовою (Див.: Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 691–697). Ця міра розглядалася як один з головних політичних засобів для залучення національних меншостей різних національних регіонів країни (передовсім це стосувалося селян) на бік радянської влади.

серед інших мав і татарську секцію. Незабаром татсекція була перетворена в татарське бюро на правах самостійного відділу. При Кримському відділі народної освіти була заснована спеціальна колегія по роботі серед татар, що входила до секції по роботі серед інших національних меншостей.

Всі національності, котрі мешкали в Криму, залучалися до праці в "радянському, господарському та культурному будівництві". Так, в складі сільських рад у 1922 р. із загальної кількості в 1 485 депутатів частка татар дорівнювала 535 (36%) осіб, тоді як росіян та українців було 519 осіб (34,9%) та 431 депутат (29,0%) належав до "інших національностей". У складі окружних виконавчих комітетів з 135 членів татар було 34 особи (25,2%), а росіян та українців нараховувалося 86 (63,7%), до інших національностей належало 15 (11,1%)⁴⁹.

По всьому Криму створювалися школи з навчанням для татар рідною мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільша увага приділялась культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. Так, тільки у 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеню, де навчання проводилося на татарській мові. Створювалися спеціальні татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарській, мистецько-промисловий та ін.). Татарська молодь посилалася навчатися до рабфаків та вузів.

Кримським татарам були надані значні привілеї щодо інших національностей, що мешкали в Криму. Їх мова, поряд з російською, стала в Кримській АСРР державною. Асигнування на культурну роботу для татарського населення відповідно виокремлювалися більші, ніж для інших національностей. Суворо впроваджувалися до життя заходи, спрямовані до включення татар до державного апарату, тобто встановлювався обов'язковий мінімум робітників-татар для районних та республіканських радянських органів. Так, як правило, на посаду голови Кримського ЦВК та голови раднаркому висувалися робітники з кримських татар.

Щоб "якнайповніше" залучити на свій бік татар, більшовицька партія друкувала газети на татарській мові. Так, на початку 20-х років на півострові почали виходити татарськомовні "Новий світ" ("Яні Дун'я") та "Юна сила"⁵⁰.

Незважаючи на ці заходи, до кінця 1923 р. коренізація на півострові не набула очікуваного урядом поширення. Цьому перешкоджала низка причин, основними серед яких були голод та перебування на посаді голови раднаркому на півострові С. Саїд-Галієва.

Казанській татарин С. Саїд-Галієв був надісланий на заміщення посади голови раднаркому в новоствореній республіці з Уфи згідно рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р. Після заняття цієї посади Саїд-Галієв розпочав масово викликати та переводити до Криму "власних"

людей, більшість з яких склали саме казанські татари. Через короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася сварка між місцевими, кримськими, татарами та "пришлыми", казанськими. Сучасник тих подій І. Фірдеве, згадуючи ці події, зазначав: "Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Я гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, він сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало вирішив кризу в складі кримського уряду й через це отримав досить велику авторитетність та популярність як серед партійних, так і безпартійних місцевих працівників, й передовсім татар. Це призначення Саїд-Галієва, яке відбулося передовсім завдяки гри історичної хроніки — Саїд-Галієв був забалотований в Татарській республіці як раз в той момент, коли однорідна по своєму внутрішньому складу політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце. Внутрішньо це призначення таїло в собі ті ж саме конфлікти, котрі відбувалися й при Акулові. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. З першої доби приїзду Саїд-Галієва, місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу після призначення Саїд-Галієв став притискувати місцеві кадри й тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати багато. Поляков та Єфремов, які намагалися стримувати його, через зусилля Саїд-Галієва були відізнаними ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогрішимість. Тож справи в республіці погіршувалися не по днях, а по годинах"⁵¹.

Подібне ставлення невдовзі призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою "відізнати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників"⁵².

Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху, в Москві було ухвалене рішення задовольнити вимоги кримських татарських працівників. Тому в 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники "корінної" нації. Головою КримЦВК став Велі Ібраїмов, а головою раднаркому Осман Дерен-Айерли. Проте, незважаючи на ці поступки, основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Крім того представник цієї ж національності займав й досить впливову посаду керівника ДПУ-НКВД.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до поживлення процесу коренізації. Тепер вона охопила всі сфери суспільного й культурного життя півострову (але більшою мірою це

стосувалося галузі освіти). Це пояснювалося передовсім, з одного боку, намаганням залучити на свій бік значну масу населення, охоплюючи його ідеологією "марксизму-ленінізму", а з іншого боку, прагненням підвищити завдяки зростанню освіти населення півострова суспільної продуктивності праці. Окрім цього був ще один, зовнішній дуже важливий стимул — намагання випередити прогресивні культурні зміни в кемалістській Туреччині. В 20-ті рр. було розгорнуто негласне змагання між Кримською АСРР (й іншими тюркськими радянськими республіками) й Туреччиною.

Вже в лютому 1924 р. Татарбюро й Татсекція при кримському обкомі приймає новий план роботи, в якому були накреслені основні напрямки по яких повинна була йти так звана робота серед татар Криму: "партійна робота серед татар, робота серед молоді, робота в селах, робота в кооперативах, агітаційно-пропагандистська робота, політпросвітна робота, народна освіта, радянське будівництво, видавнича діяльність та друк на татарській мові"⁵³. В червні 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було ухвалене рішення про заборону "скорочення мережі шкіл національних меншостей". Зокрема, щодо татар було запропоновано взяти більш твердий курс на всемірне збереження татарських шкіл першого ступеня та відкриття в кожному окрузі не менш ніж по однієї татарській школі другого ступеню. Передбачалося посилити видання татарських підручників⁵⁴.

Ці кроки невдовзі призвели до визначних результатів. Якщо в 1923 р. в Криму було 20 татарських шкіл (за повної відсутності в них підручників на татарській мові)⁵⁵, то на кінець 1927 р. — вже 360 шкіл першого ступеню (41% від загальної кількості)⁵⁶. Разом з тим, татарських шкіл другого ступеню налічувалося лише 14, або 25,4% від їх загальної кількості⁵⁷. Відкривалися середні технічні навчальні заклади — технікуми. В травні 1928 р. міністр просвіти Мамут Недім зазначав, що в Кримській АСРР діяли наступні технікуми: татарський педагогічний, татарський фельдшерсько-акушерський, технікум південних культур (тобто сільськогосподарський), окрім них в Бахчисараї діяло училище кустарної промисловості. Крім того при Кримському педагогічному інституті було відкрито татарське відділення (факультет). З загальної кількості тих, хто навчався на ньому половину складали татари⁵⁸.

Проте, незважаючи на поширення мережі татарських шкіл, виходячи з архівних даних можна зробити висновок, що коренізація в Криму більшою мірою зачіпила початкову освіту. Ці висновки можна зробити з таких цифр: наприкінці 1926 р. в початкових школах працювало 623 російських й 412 татарських вчителів. В школах другого ступеню пропорція була протилежною: російських вчителів було 604,

татарських — 96, німецьких — 49. З всього кримського вчителства вищу освіту мали 340 росіян й лише 15 татар⁵⁹.

Слід зазначити, що вчителі татарських шкіл (як і ті, хто в них навчався) мали величезні матеріальні труднощі та підпадали під дискримінацію за національною ознакою. На загальних зборах робітників просвіти Сімферополя, які відбувалися в жовтні 1929 р., було наведено багато фактів, що підтверджували це. Так, один з доповідачем зазначив, що "студенти татарського відділення педінституту отримують стипендію в 20 руб., в той час як всі інші — 30 руб. За шість років педінститут випустив двох татар-педагогів для Криму, корінне населення якого татари". Інший оратор привів ще більш сумні цифри: "в татарській опитній школі навчається 200 дітей, вони голодують, мешкаючи на 9 руб. в місяць... В Джанкої татарська семирічка знаходиться у моторошному стані"⁶⁰. Тогочасний нарком освіти У. Баліч відкрито жалівся на це: "...Ми бачимо зменшення витрат на народну освіту протягом останніх трьох років. Матеріальний стан вчителів досить важкий, їх зарплатня не відповідає самим елементарним вимогам"⁶¹.

Крім того, можна відзначити й такий факт: за постійного зростання мережі навчальних закладів, повільного (проте сталого) зростання кількості середніх шкіл, вища освіта в Криму мала жалюгідний стан. Після закінчення громадянської війни, Таврійській інститут був майже повністю розгромлений. Були впроваджені класові "чистки" професури та студентства, ліквідовувалися окремі факультети (наприклад, історико-філологічний та медичний). Після декількох реорганізацій університет перетворився на педагогічний інститут другорозрядного значення. Якщо раніше його ректорами були видатні вчені, академіки й професори, то в середині 20-х років ним стали керувати партійні призначенці, які мали переважно початкову освіту. В 1926 р. кримським обкомом РКП(б) була ухвалена резолюція по звіту ректора, в якому, між іншим, підкреслювалося, що "кримський педін (педагогічний інститут. — *авт.*) — єдиний на території Криму вищий учбовий засіб..., але у студентів та викладачів немає впевненості в тому, що його існування буде довгим... Відділення сходознавства, котре має для Криму досить важливе значення, знаходиться у важкому стані". У постанові резолюції вимагалось "зупинити відтік татарських студентів з інституту"⁶². В іншому документі, виданому кримським обкомом, "побіг студентів" з кримського педінституту пояснювався їх важким матеріальним станом⁶³. Наступного, 1927 р., кримський обком з сумом зазначав, що серед студентів педагогічного інституту є "різке переважання двох національностей — росіян та євреїв. Татар же тут всього 6,5% від загальної кількості"⁶⁴. За даними Центрального статистичного управління

Криму на 1 січня 1925 р. Кримський університет у складі двох факультетів (педагогічного та медичного) налічував 941 студента, з яких євреї склали 49%, росіяни та українці — 37,3%, татари 4,2%⁶⁵. Тобто можна сміливо говорити, що зазначена в урядових документах квота для татар в 25% тих, хто навчався, не виконувалася.

Період до січня 1928 р., коли за сфабрикованим звинуваченням був заарештований голова КримЦВК Вели Ібраїмов, можна сміливо назвати періодом коренізації під проводом місцевої інтелігенції. Кримськотатарська інтелігенція, серед якої переважало місцеве вчительство, незважаючи на величезний вплив на корінне населення, була не чисельною. За підрахунками Д. Урсу її кількість становила близько половини відсотку від чисельності мешканців Криму⁶⁶.

Більшовики шукали підтримки з боку кримськотатарської інтелігенції. В таємному зведенні НКВД початку 20-х років зазначалося, що вона "сильна тим, що зберігає у своїх руках освіту на татарській й турецькій мовах, історичні та національні тенденції... Вся народна освіта всіх галузей знаходиться в її руках"⁶⁷. Партійне керівництво через своїх таємних агентів дуже прискіпливо слідкувало за настроями в середовищі кримськотатарської інтелігенції, намагаючись внести до її кола розкол й залучаючи до сфери власного впливу. В резолюції обласної наради агітпропів "Про роботу серед інтелігенції" (1927 р.) вказувалося на наявність у середовищі кримськотатарської інтелігенції двох основних груп. Перша — тісно пов'язана з масами селянства, брала активну участь в просвітницькій роботі, але "...через історичні та інші умови проводила вузько національну політику". Інша — котра "вросла в революцію, відмежувалася від вузького націоналізму, але недостатньо зв'язана з масами"⁶⁸.

До першої групи належала більша частина так званої "старої" кримської інтелігенції (до якої можна віднести таких видатних діячів революційних подій 1917–1920 рр. як С.-А. Айвазов, Х. Чапчакчі, О. Акчокракли, У. Боданінський, Б. Чобан-Заде, А. Озенбашли, А. Одобаш та ін.), котра користувалася величезним авторитетом серед селян, хоча й без особливого завзяття, але підтримала основні заходи радянської влади й не робила жодних намагань боротися з нею. Друга група, до якої входили більшою мірою вихованці "прорадянської системи" (М. Кубаєв, Мамут Недім, С. Ібраїмов, В. Полях, І. Тархан, М. Дагаєв, О. Іслямов, А. Аблямітов та ін.), складалася переважно з членів РКП(б) та комсомольців. Проте цей прошарок не був широким, адже з 16 тис. місцевих членів РКП(б) татар було лише 2,2 тис.⁶⁹, з яких до інтелігенції можна зарахувати лише незначну частину. Їх вплив був досить малим й окреслювався лише офіційними, формальними функціями.

Не набагато кращими були показники коренізації радянського апарату. Так, за даними ЦСУ, на 1924 р. в апараті наркомзему та юстиції татар було лише 3%⁷⁰. В апараті сільрад в цей час налічувалося 610 татар⁷¹. Дещо кращим було становище в наркоматі освіти, який очолював У. Баліч, якій натхненно й старанно виконував поставлений курс на коренізацію радянського апарату (за що невдовзі й був репресований як націоналіст). Завдяки його зусиллям в центральному апараті працювало 7 татар (20%), з 15 завідуючих районо 8 також було татарської національності⁷².

Дещо по-іншому виглядають цифри коренізації в 1925–1927 рр. Так, наприклад, у документі, якій був підготовлений кримським обкомом для звіту в ЦК РКП(б) наводилися такі показники. У 1925 р. у складі КримЦВК татар було 40%, раднаркомі — 31,57%, обкомі — 27,58%, комісії партійного контролю при обкомі — 10,71%, складі райвиконкомів — 20%, раді профспілок — 10,93%, складі сільрад — 39,7%, серед голів сільрад — 37,76%, серед складу правління кримських відділів — 9,8%, складі фабрично-заводських комітетів — 4,03%, у складі РКП(б) — 16,39%, у складі всіх профспілок — 4,34%⁷³.

Підсумки п'яти років коренізації були підбиті у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду рад. В розділі "Коренізація радянського апарату" зазначалося: "Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була ухвалена постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат... Згідно з даними на 1 березня 1928 р. з майже 20 тис. службовців росіяни становлять 59%, татари — 10,9%, українці — 6,3%, євреї — 11%"⁷⁴.

Проте протягом 20-х років разом з реальним підвищенням питомої ваги кадрів татарської національності, траплялися випадки, коли голови сільрад чи міськрад, намагалися підвищити відсоток татар у складі установи шляхом зараховування до власного штату слюсарів чи прибиральниць татарської національності. В апараті наркомату охорони здоров'я, окрім наркома, інших татар не було. В поліграфтресті в апараті з 33 осіб було три татарина — пожежник, кур'єр та ученик. З 22 співробітників центральної бібліотеки був лише один татарин⁷⁵. У складі райвиконкомів Криму в середині 20-х років досить часто можна побачити татар, які у штатних відомостях були зазначені як водій, прибиральниця, слюсар чи столяр⁷⁶.

Конфлікти в середовищі кримської партійної організації відбувалися протягом 20-х років. Невдовзі після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та "групою Саїд-Галієва" розпочалися нові чвари, які відбувалися вже в інший "забарвленості". В травні 1924 р. в Криму відбулася ІХ обласна конференція РКП(б). Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій, але вже проти "троцькістів".

Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А. Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б), в якій зазначав, що XIII конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний уклін від марксизму та ревізію ленінізму. Але, за його думкою, в Криму продовжували існувати троцькісти, які проводили свої "злочинні антипартиїні, дезорганізаторські дії". Тому він закликав делегатів конференції "забезпечити єдність дій обласної партійної організації"⁷⁷.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила "проводити непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртовувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б)". Замість "троцькіста" М. Уфимцева, який підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування та заперечував аграрним та етнічним "реформам" центрального керівництва, новим секретарем кримського обласного комітету було призначено "вірного ленінця", секретаря севастопольського райкому І. Носова⁷⁸, який продовжив роботу по "викоріненню" в межах півострову з лав партійної організації та з радянських органів всіх "опозиціонерів".

Велике значення в подальшому "приборканні" опозиції відіграв так званий "ленінський набір". Одразу ж після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно з робітників), які "розбавили" "стару ленінську гвардію", тобто, тих, хто прийшов до влади в часи революцій та громадянської війни. Тепер, на зміну тим, хто мав власні погляди на події як тих часів, що вже минули, так й на події сьогодення, прийшли нові люди, які дивилися на тих "героїв революції та громадянської війни", які перемогли в боротьбі за владу в Кремлі, як на богів, котрі в своїй роботі не можуть робити жодної помилки, й рішення яких є "істиною в останній інстанції". Представники "старої гвардії" виявилися кремлівській владі непотрібні й небезпечні. Натомість, нова генерація не становила загрози.

В 1927 р. відбувся ще один, так званий "жовтневий призов" до лав ВКП(б). Партія знов поповнилася новими кадрами, вже "вірні вихованими", а відсоток "старої гвардії" в лавах кримської партійної організації зазнав суттєвого зменшення. Перевагу при здійсненні цього набору надавали "робітникам від верстата" та "селянам від сохи". Таким чином, здійснювався курс на підвищення відсотка в партії робітників та селян за рахунок зменшення відсотка службовців та інтелігенції у лавах партії. Процеси, що відбувалися в центрі, мали свій відголосок на окраїнах, зокрема в Криму.

До політичних проблем в Криму, пов'язаних з конфліктами всередині кримського керівництва та між ним та центральним керівництвом, додалися ще конфлікти з нетатарськими національними організаціями, що

існували на території Кримського півострову. Передовсім — з представниками КомЗЕТу.

Під час голоду початку 20-х років на допомогу тим, хто голодував в Україні та Росії прийшло багато міжнародних організацій, в тому числі єврейська благочинна організація "Джойнт", яка асигнувала значні кошти для земельного облаштування єврейської громадськості. У 1922 р. "Джойнт" запропонував радянському уряду величезні кошти на впровадження до життя ідеї єврейської колонізації малозаселених територій на півдні України й Північному Криму.

В листопаді 1923 р. голова Центральної єврейської секції при ЦК РКП(б) А. Брагін надіслав записку в Президію ВЦВК та РНК, в якій обґрунтував доцільність єврейської землеробської колонізації північного Криму, степної частини України, Чорноморського узбережжя до кордону з Абхазією — на територіях, котрі знаходилися біля традиційних міст єврейської межі осілості. В подальшому на основі землеробських єврейських колоній вважалося створити Єврейську автономну республіку. А. Брагін навіть передбачив остаточну дату встановлення єврейської національної державності в Криму: в рік десятиріччя Жовтня, тобто в 1927 р.⁷⁹ У грудні цього року рішенням політбюро ЦК РКП(б) була утворена спеціальна комісія під керівництвом заступника голови наркомату СРСР А. Цюрупи. Ідею єврейського переселення в Крим підтримали єврейські секції РКП(б), вбачаючи в цьому шлях до відродження національного життя.

8 лютого 1924 р. на засіданні комісії А. Цюрупи було вирішено створити державний Комітет по земельному облаштуванню трудящих євреїв — КомЗЕТ⁸⁰. 12 лютого відбулося засідання КомЗЕТу (у присутності наркома землеробства Кримської АСРР У. Ібраїмова) на якому розглядалося питання про приведення до виконання постанови КомЗЕТу щодо надання для єврейської колонізації 40 тис. дес. землі в Криму. В ході засідання КомЗЕТ ухвалив наступне рішення: звернутися до РНК РСФРР з проханням ухвалити рішення щодо "надання КомЗЕТу на додаток до вже наданих ділянок загальною площею в 8 140 дес., ще 31 860 дес. зручної землі в Джанкойському й Феодосійському районах Кримської АСРР. Відбір ділянок пропонувалося покласти на комісію у складі представників КомЗЕТу, Наркомзему Кримської АСРР й Федерального комітету по земельним справам"⁸¹.

Проект комісії Цюрупи був дуже позитивно оцінений Л. Троцьким, Л. Каменєвим, М. Бухаріним, головою ЦВК СРСР М. Калініним, наркомом іноземних справ Г. Чичеріним, головою ВУЦВК Г. Петровським. Найбільш палким прихильником цього плану став голова Громадського комітету земельного устрою єврейських трудящих (ОЗЕТ), виходець з Криму Ю. Ларін (М. Лур'є). 2 червня 1924 р. він та його прибічники на засіданні

КомЗЕТу ухвалили рішення: "В якості районів поселення єврейських трудящих обрати в першу чергу вільні площі, що знаходяться в районі єврейських колоній на півдні України, а також Північний Крим"⁸².

Кримський проект мав й міжнародний аспект. Його підтримував й пропагував Г. Чичерін, вбачаючи в його реалізації велику можливість протистояти Великій Британії, позбавивши її престижу єдиної захисниці й покровительки євреїв. Єврейська колонізація Палестини в цей час за своїми темпами в чотири рази відставала від єврейського землеоблаштування в Росії. Більш того, саме в 20-х рр. розпочалася еміграція євреїв з Палестини. Так, наприклад, в 1928 р. звідти до Криму переселилося 100 євреїв, які організували комуну "Воля нова"⁸³.

На початку травня 1924 р. КомЗЕТ делегував до Сімферополя своїх представників А. Мережина та Ю. Гольде для вивчення умов для розміщення єврейських переселенців у північних районах Криму. 17 травня Мережин виступив на засіданні Кримського обкому з обґрунтуванням доцільності єврейської колонізації. За його доповіддю обком ухвалив постанову: вважати можливим розселити на вільних землях Кримської АСРР (50 тис. дес.) деякого контингенту євреїв⁸⁴.

Однак у ідеї єврейської Кримської автономії були й противники. До їх числа належали нарком землеробства Російської Федерації А. Смірнов, нарком юстиції України М. Скрипник, секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Але найпалкішим противником цієї ідеї був голова ЦВК Кримської АСРР Велі Ібраїмов, який розгорнув з керівництвом КомЗЕТа "кабінетну боротьбу". Час від часу вона переходила в гучні скандали, котрі потім обговорювалися на сторінках газет і з трибун різних громадських форумів. В. Ібраїмов наполягав на пріоритеті репатріації в Крим сотень тисяч татар, які виїхали до Туреччини та інших країн в ХІХ – на початку ХХ ст. та переселені на ПБК малоземельних кримськотатарських селян з гірських районів півострову. Голова Раднаркому Кримської АСРР О. Дерен-Айерли, якій палко підтримував намагання В. Ібраїмова зберегти кримські землі для татар, досяг домовленості з центральним урядом про перегляд травневого рішення Кримського обкому щодо влаштування євреїв. Він повідомив керівництво КомЗЕТу про те, що наркомат землеробства отримав наказ: у зв'язку з тим, що 200 тис. татар з Румунії й 200 тис. з Болгарії намагаються повернутися до Криму, приготувати землю для 100 тис. репатріантів-татар⁸⁵.

В жовтні 1924 р. в Криму знов перебував з інспекцією член КомЗЕТу Ю. Гольде. Після повернення до Москви він доповів власному керівництву про те, що в Криму є 2 230 780 дес. вільної придатної для землеробства землі, з якої місцева влада могла б виокремити 50 тис. дес. для колоністів євреїв, але деякі відповідальні особи висловлюються проти

єврейської колонізації. Зокрема, секретар обкому партії І. Носов заявив, про недоцільність розселення євреїв в Україні та Білорусі, оскільки устрій євреїв в Криму призведе до "негативних наслідків". Нарком землеробства У. Ібраїмов також заявив, що проект переселення євреїв з інших республік не може бути прийнятий, адже український Наркомзем налаштований проти устрою євреїв-переселенців в Україні. Голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов висунув більш серйозний аргумент: керівництво республіки не має вичерпних даних щодо наявності необхідної землі, а точні дані будуть отримані після міжселенного землеустрою, який планується завершити в 1926 р.⁸⁶

Зважаючи на доповідь Ю. Гольде, 6 грудня 1924 р. голова КомЗЕТу П. Смідович направив голові Президії ВЦВК М. Калініну службову записку, в якій зазначив, що незважаючи на неодноразові клопотання КомЗЕТу щодо надання Наркомземом Кримської республіки плану землеустрою трудящих євреїв в Криму, він не був наданий. Цей факт, за думкою Смідовича, міг призвести до дуже шкідливих політичних наслідків, адже це "підірве довіру широких єврейських мас та фінансових кіл західних країн до серйозності намірів радянської влади дійсно перевести євреїв на землі в Криму, дасть ворогам радянської влади за кордоном матеріал для розповсюдження брехні". Смідович вимагав, щоб Калінін "телеграфно запропонував Кримському ЦВК негайно виділити з земельного фонду 50 тис. дес. для того, щоб одразу ж приступити до рілля землі"⁸⁷.

12 грудня 1924 р. М. Калінін направив до Президії Кримської АСРР телеграму, в якій зазначалося: "Президія ВЦВК пропонує вам негайно розпорядитися щодо відводу 50 тис. дес. землі, необхідної для переселення євреїв. Президія ВЦВК пропонує наркому землеробства Криму не пізніше 1 січня надати особисто в КомЗЕТ план відведення землі"⁸⁸.

8 січня 1925 р. відбулося засідання президії КомЗЕТу, за участю У. Ібраїмова. На ньому розглядалося питання про план переселення 100 тис. євреїв в Крим. Його обговорення супроводжувалося величезними "склоками" між комзетівцями та представниками кримського уряду. Внаслідок обговорення було ухвалено "особливу думку" кримського наркома, про те, що "в Криму до закінчення проведення міжселенного землеустрою необхідно дуже обережно ставитися до ідеї переселення до півострову євреїв. Адже Наркомат землеробства ставить своїм першочерговим завданням устрій місцевого землеробського населення, його розселення з малоземельних, особливо тісних гірських районів до крупно земельних й тільки у подальшому вважає можливим використання того фонду, що залишиться для переселення"⁸⁹.

Невдовзі після того, як розпочалося переселення євреїв на півострів, місцевий уряд ухвалив рішення про відкрите протидію вказівкам

Москви. 28 лютого 1925 р. було видано циркуляр, в якому зазначалося: "Зважаючи на непланове переселення, котре спостерігається, стихійного напливу до Криму з інших місцевостей РСРР переселенців, які без відома місцевих земельних органів вступають до сільськогосподарських колективів, отримують ділянки землі в оренду, ЦВК й РНК Кримської АСРР категорично забороняє надавати переселенцям землі у межах Криму". Передбачалося провести вивчення особового складу всіх артiлей й надати відомості до Кримського Раднаркому для того, щоб виключити зі складу вказаних організацій осіб, які самовільно переселилися до Криму після 1 грудня 1922 р. (дата прийняття Земельного кодексу Кримської АСРР, в якому заборонявся будь-який самовільний в'їзд на півострів). Щодо євреїв-переселенців, то дозволялося переїжджати лише тим з них, хто мав спеціальні візи, видані КомЗЕТом, й їм відводилися чітко визначені земельні ділянки в Джанкойському районі, передані до юрисдикції КомЗЕТу. Після надходження на місце урядового циркуляру декілька сотень єврейських переселенців, які не являлися мешканцями Криму, позбавлялися членства в сільськогосподарських артiлей та мали бути депортовані за межі Кримської АСРР⁹⁰.

Проведене обстеження показало, що більшість артiлей й комун переселилися до Криму самовільно, без жодного дозволу земельних органів. В доповіді Комісії за наслідками обстеження підкреслювалось, що ставлення місцевого населення до цих єврейських переселенців крайне негативне й напружене. Комісія ухвалила рішення, що протягом 1925 р. немає можливості надати КомЗЕТу вже надані земельні ділянки, адже "бідніше селянство — особливо татарське — земельними ділянками не наділене. До закінчення землеустрою корінного населення слід категорично заборонити переселення до Криму"⁹¹.

Отримавши відомості про жорсткі вимоги Кримського ЦВК щодо переселення євреїв, секретар КомЗЕТу Мережін направив до Криму протест з вимогою скасувати рішення кримського уряду щодо заборони переселення євреїв й створити комісію, котра мала розв'язати спірні питання⁹².

КомЗЕТ доклав величезних зусиль для ухвалення Економічною нарадою при РНК РСФРР рішення про надання євреям 40 тис. дес. в степовій частині Криму. Це рішення, ухвалене 16 квітня 1925 р., мало одержати затвердження з боку Президії ВЦВК. Але голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов надіслав до Москви телеграму, в якій вимагав зняти це питання про землеустрій євреїв з порядку денного президії до приїзду представники кримського уряду, котрі повинні були відстоювати інтереси Кримської республіки.

15 червня відбулося засідання Раднаркому РСФРР, на якому були присутні голова РНК Кримської АСРР О. Дерен-Айерли й представник

Кримської АСРР при Президії ВЦВК Е. Шогу. Вони висловили рішучий протест проти ухвалення рішення, прийнятого на засіданні від 16 квітня. Дерен-Айерли намагався довести, що переселення євреїв недоцільно, зважаючи на план репатріації татар, котра повинна була ось-ось відбутися та першочерговою необхідністю насамперед надати землю малоземельному біднішим татарським селянам, які мешкали у гірських районах півострову.

Але всі зусилля уряду Кримської АСРР відстояти національні інтереси кримських татар щодо землекористування, зупинити посилення переселення представників інших національностей на півострові та їх впливу виявилися марними. Керівництво РНК РСФРР ухвалило постанову Економічної наради від 16 квітня 1925 р. й зобов'язало Наркомат землеробства Кримської АСРР не пізніше 1 липня 1925 р. передати у розпорядження КомЗЕТу, на додаток до вже виділених ділянок у 8 140 дес. ще 31 860 дес. придатної землі в Джанкойському й Феодосійському районах для розміщення до квітня 1926 р. єврейських переселенців з Білорусії⁹³.

КомЗЕТ, якій вирішив остаточно зламати будь-який супротив власним планам з боку Кримського уряду, спромігся винесення справи про єврейську колонізацію на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). 18 січня 1926 р. члени КомЗЕТу звернулися до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням "розв'язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому в автономну область". Для вирішення питання про землеустрій євреїв політбюро створило комісію, в яку увійшли секретар ЦК ВКП(б) Косіор, голова президії ВЦВК Калінін, голова КомЗЕТу Смідович, секретар КомЗЕТу Мережін. Вони підготували доповідь, на основі якої 18 березня політбюро ухвалило постанову, згідно з якою в Кримській АСРР треба було "тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення". Далі в постанові зазначалося, що трудящим євреям належало передати для сільськогосподарського використання вільні землі у Джанкойському і Євпаторійському повітах Криму й в Приазов'ї⁹⁴.

Завдяки невпинним "клопотанням" В. Ібраїмова 8 липня політбюро внесло до цієї постанови поправку: "Здійснити фактичне поступове бронювання земель для єврейського переселення в Джанкойському та Євпаторійському повітах при умові повного забезпечення потреб татарського й іншого місцевого кримського населення"⁹⁵. Тобто, якщо в першому варіанті директива про надання землі переселенцям була вираженою в категоричній формі, без жодної згадки про інтереси корінного татарського населення, то у другому, пом'якшеному, варіанті центральний уряд "згадав" про існування на півострові автохтонного

населення й інших етнічних меншостей.

15 червня 1926 р. президія ЦВК СРСР затвердила постанову, в якій схвалювався план КомЗЕТу про залучення протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей до сільськогосподарської праці. А 30 липня 1926 р. президією було ухвалено новий закон, згідно з яким північнокримські земельні угіддя переводилися у фонд Всесоюзного комітету з переселення⁹⁶.

Це рішення різко викликало обурення кримськотатарського керівництва. Курс уряду на єврейську колонізацію при існуванні малоземелля кримськотатарського селянства категорично відкидався. У вересні 1926 р. В. Ібраїмов закликав татар самочинно розселятися на вільних землях півострову. У відповідь Ю. Ларін звинуватив КримЦВК у захисті куркульських інтересів. На Всесоюзному з'їзді ОЗЕТ 16 листопада 1926 р. він закликав євреїв "шляхом організації масових єврейських поселень... створити в кінцевому підсумку у Північному Криму національну єврейську республіку". Його підтримав присутній на з'їзді М. Калінін⁹⁷.

18 лютого 1927 р. представник Кримської АСРР при президії ВЦВК звернувся до ЦВК СРСР з клопотанням щодо відміни тієї частини постанови президії ЦВК СРСР від 30 червня 1926 р., котра стосувалася Криму. Він зазначив, що ця постанова "руйнує всі плани Кримського уряду щодо внутрішнього розселення й переселення". Голова КомЗЕТу Смідович запропонував залишити клопотання Кримської АСРР без відповіді, адже це питання неодноразово розглядалося на засіданнях президії ВЦВК, з цього питання було схвалено декілька постанов і є спеціальний висновок про можливість переселення до Криму трудящих євреїв⁹⁸.

Це рішення не вдовольнило керівництво Кримської АСРР. Голова Кримського ЦВК В. Ібраїмов знову висловив протест. Він запропонував переселити на землі, призначені для єврейських переселенців у Джанкойському та Євпаторійському районах, 3,5 тис. татарських сімей з малоземельних гірських районів. Але партійна фракція президії ВЦВК визнала протест Велі Ібраїмова необґрунтованим.

У другій половині 1920-х років "Джойнт" вирішив зосередити власну увагу на розв'язанні питання створення єврейської державності переважно на території Росії. 31 грудня 1927 р. "Агро-Джойнт" підписав з радянським урядом новий трирічний договір (котрий невдовзі був продовжений до 1953 р.), згідно з яким "Агро-Джойнт" зобов'язувався надати уряду СРСР позику у 9 млн. доларів під 5% річних з 17-річним терміном погашення. Ще більша сума асигнувалася для безоплатної фінансової допомоги. Нова угода набула підтримку президента США Г. Гувера та банкіра Дж. Рокфеллера⁹⁹. Нема потреби пояснювати наскільки радянський уряд був заінтересований в отриманні подібних фінансових вливань.

В кінці 20-х років у зв'язку з Великою депресією, котра вразила світову економіку, обсяги фінансування кримського проекту з боку "Агро-Джойнта" були значно скорочені. Внутрішні й зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту вже в кінці 20-х років.

Не сприяли реалізації кримського проекту і внутрішні політичні й економічні чинники, зокрема згортання НЕПу та національна структура населення Криму. Майже 30 млн. фінансових дотацій "Джойнта" на 1927 р. викликали незадоволення місцевого населення, оскільки євреї на півострові становили лише 1% всього населення, причому з сільськогосподарським виробництвом було пов'язано лише 3 тис. євреїв¹⁰⁰.

Тим часом ОДПУ вивчало суспільні настрої в Криму з питання створення єврейських поселень. В зведеннях, котрі готувалися для Сталіна, зазначалося: "Переселення до Криму євреїв визиває невдоволення корінного населення (росіян і татар). Куркульські та заможні елементи, а подеколи й представники національної інтелігенції ще більш роздмухують неприязнь корінного населення до євреїв-переселенців, поширюючи чутки про те, що Крим невдовзі стане єврейською республікою (Джанкойський, Сімферопольський й інші райони). Антисемітизм має місце також серед радянських робітників, особливо татар". Повідомлялося також, що в Ялті група робітників вела систематичну антисемітську агітацію серед робітничого колективу під гаслом: "Бій жидів, комуністів й комсомольців", а деякі робітники піддавалися цій агітації¹⁰¹.

Робітники пов'язували питання єврейської колонізації з проблемами міжнародної політики. В Сімферополі, зазначало ОДПУ, робітники-залізничники, обговорюючи можливість нападу на СРСР з боку Англії, зазначали, що "старі червоноармійці воювати не бажають, бо вважають, що влада — єврейська й що вона піклується тільки про євреїв". В Бахчисараї секретар Едішельської сільради вів серед селян агітацію, використовуючи такий аргумент: радянська влада допомагає євреям при переселенні, відмовляючи іншим національностям*. В Феодосійському районі переселення 13 тис. єврейських родин до Криму, котре очікується, викликало невдоволення селян. У звіті ОДПУ зазначалося: "аналогічні антисемітські настрої мають місце в цілому ряді сіл Сімферопольського, Бахчисарайського й інших районів"¹⁰².

Постійні виступи голови Кримського ЦВК В. Ібраїмова проти

* Дійсно, клопотання російських та українських селян про переселення до Криму й на Кубань з Казахстану, котрі надходили до президії ВЦВК, ніколи не задовольнялися.

переселення на півострів єврейського населення й цілеспрямований захист інтересів кримськотатарського населення не могли не викликати роздратування у вищого партійного керівництва. "Справою" Ібраїмова зайнялась Центральна контрольна комісія ЦК ВКП(б). За її пропозицією 6 січня 1928 р. була створена комісія під головуванням наркома юстиції М. Янсона. До її складу увійшли голова Верховного трибуналу Я. Петерс та прокурор РСФРР М. Криленко. 20 січня 1928 р. в партколегії ЦКК був складений протокол: "Велі Ібраїмов, 1889 р. народження, з родини службовця. Освіти нижча. З 1924 р. голова ЦВК Кримської АСРР, кандидат в члени ЦВК СРСР. В березні 1927 р. отримав догану від партійної колегії ЦКК за невірне проведення директив обкому партії, безвідповідальні виступи у пресі з питань єврейської колонізації. В квітні — від партколегії ЦКК — догану за самовільне позбавлення від покарання завідомого шахрая Муслімова. В липні партколегія розглядала обвинувачення Ібраїмова у заступництві щодо куркульського елемента... Обвинувачується в ряді неприпустимих для членів ВКП(б) й представників влади дій". Комісія ухвалила: "Ібраїмова Велі негайно виключити з ВКП(б). Просити фракцію ВКП(б) в ЦВК СРСР, виходячи з матеріалів, котрі є у розпорядженні ЦКК, Ібраїмова Велі негайно виключити зі складу кандидатів у члени ЦВК"¹⁰³.

Після цього В. Ібраїмов був заарештований. ОДПУ інформувало Сталіна про те, що арешт Ібраїмова "викликав пошвавлені розмови серед всіх прошарків населення Криму. Серед татар переважають розмови про початок "наступу росіян на татар". Є випадки антисемітських виступів: "В цьому провиня лише євреїв". Велике невдоволення спостерігається серед татар, які навчаються (Кримський робфак, Татарський педагогічний технікум), татарської інтелігенції, торгівців"¹⁰⁴.

В липні 1928 р. було проведене обстеження партійної організації Кримської АСРР. Комісія ЦК ВКП(б) мала встановити причини, котрі викликали "можливість перебування на чолі кримського уряду В. Ібраїмова". Їй належало з'ясувати, чому "партійна організація, робітники й селяни не реагували на негативні події, що виявилися у зв'язку з процесом В. Ібраїмова". Відповідальний інструктор ЦК ВКП(б) М. Філатов, який очолював комісію, надав до оргбюро ЦК доповідь про підсумки обстеження. Він зазначав, що Комісія прийшла до висновку, що на політичні настрої впливав складний національний й соціальний склад населення республіки. Зокрема, зростання невдоволення в республіці Філатов пояснював історичними передумовами: тим, що в нещодавньому минулому революційний рух в Криму очолювали націоналісти, в тому числі такі відомі діячі як Хаттатов, Озенбашли, Чапчакчі, Ібраїмов та Муслімов, які складали "ядро Мілли-Фірка", і виступали за культурно-національну автономію Криму. Під час громадянської війни вони

орієнтувалися на Німеччину та Туреччину. I-й Установчий з'їзд рад у 1921 р. обрав до складу уряду Велі Ібраїмова, Умера Ібраїмова (нарком землеробства), Чапчакчі (нарком охорони здоров'я), Озенбашли (заступник наркому фінансів) та ін. Таким чином, за підсумком Філатова, радянська влада в Криму будувалася за безпосередньої участі націоналістичних діячів, які активно боролися з нею у період її становлення в 1918 р.

У доповіді також зазначалося, що попередній уряд Кримської АСРР майже нічого не зробив у сфері національної політики. Зокрема, були створені лише поодинокі ради національних меншостей, діловодство у районах розселення залишилося на російській мові. Крім того щодо німецького селянства припущена величезна помилка — переобкладення сільськогосподарським податком. Уряд й місцеві радянські органи не намагалися ізжити національну ворожнечу, й навіть нерідко розпалювали її, особливо у питанні про переселення до Криму євреїв. Як сам Ібраїмов, так й низка інших керівників проводили антиєврейську агітацію. Залучаючи до своїх груп нових прибічників з молодих татарських робітників, Ібраїмов та його прибічники твердили, що йде "євреїзація" Криму.

Комісія також встановила факти "викривлення класової лінії" при виборах до рад. По-перше, коли Кримський ЦВК відновлював у правах "лишенців", а, по-друге, коли "націоналісти Чапчакчі, Озенбашли на автомобілях Кримського ЦВК їздили по селах й агітували за обрання Ібраїмова, Баліча та інших". Підтримувало у перевибірчій кампанії В. Ібраїмова й духовенство, ратуючи за його обрання почесним членом сільради, тому, що він, власне, не комуніст, а мусульманин. Такі факти, зазначалося в доповіді, мали місце в Бахчисараї й Судаку.

За наслідками перевірки Комісія зробила невтішні висновки: "Ця практика закріпила економічні та політичні позиції куркульства, допомогла проникненню білогвардійських елементів до радянського й партійного апарату; а консолідація куркульсько-націоналістичних та білогвардійських елементів створювала благоприємні обставини для влади Ібраїмова й в цілому призвела до того, що об'єктивно кримські радянські органи опинилися в блоці з куркульсько-поміщицьким елементом й не тільки ігнорували інтереси республіканської бідноти, але й прямим образом попирали їх, дозволяючи терор й залякування".

Комісія поклала відповідальність за викривлення національної політики в Криму на партійні органи, зайняті групувальною боротьбою між "правими" та "лівими". У доповіді говорилося: "ця боротьба заслоняла собою все, супротивники дискредитували друг друга, вербували союзників. За свідченням комсомольця Халут-Февзі, Ібраїмов казав йому: "Якщо ти бажаєш євреїзації, то будь лівим, а якщо хочеш мати татарський Крим, то будь правим". Групова боротьба впливала на добір партійно-радянських кадрів, загострюючись під

час перевиборів до сільради. Боротьба обкому з Ібраїмовим прийняла потворні форми, дійшло до того, що секретар обкому Петропавловській підготував телеграму до ЦК про необхідність зняти Ібраїмова, оголосивши її на засіданні бюро обкому й більшістю голосів телеграма була ухвалена та надіслана до ЦК. І тут же Ібраїмов склав іншу телеграму — на ім'я Сталіна, і на засіданні бюро її ухвалила меншість, але її також надіслали до Москви".

Як встановила комісія, в партійній організації автономії відбувся розкол за національною ознакою. Так званий "російській партійний актив" не вважав себе відповідальним за те, що відбувалося в республіці. Увійшла до вживання назва "татарській сектор в партії". В цьому "секторі" багато хто був пов'язаний з націоналістичним рухом. У комісії склалося враження, що російським комуністам, які розглядалися місцевим населенням як такі, що "прибули", немає жодної справи до "татарського сектору". Після процесу Ібраїмова "ліві", які вважали себе інтернаціоналістами, торжествували — адже вони перемогли. На цьому ґрунті поширюються голоси: добити "правих", вигнати "правих" з партії, "віддати під суд" й т.ін. "Праві" ж були зовсім дезорганізовані процесом над Ібраїмовим¹⁰⁵.

1 серпня 1928 р. Оргбюро ЦК розглянуло питання про роботу Кримської партійної організації. Відповідальний інструктор ЦК Філатов знову вказував, що в Кримській АСРР політику направляли діячі "Міллі-Фірка", а переселенню євреїв заважав особисто Ібраїмов та його прибічники. Він підкреслював: "коли націоналісти зрозуміли, що керівництво ЦК РКП(б) у питанні єврейської колонізації не піде на компроміс, вони звернулися до закордонного центру "Міллі-Фірка", котрий знаходився в Туреччині, й отримали директиву — "Переселенню євреїв не перешкоджати"¹⁰⁶.

Під час обговорення доповіді Філатова секретар ЦК РКП(б) В. Молотов визнав головною помилкою кримської партійної організації нерозв'язаність аграрного питання. Він звинуватив кримських комуністів в тому, що за всі роки існування радянської влади в Криму місцевим урядом так нічого й не було зроблено для "виривання економічного коріння старого поміщицького, куркульського господарства".

Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли наголошували на принципових розбіжностях у політичних питаннях з бюро Кримського обкому партії. Їх заява була розглянута на спільному засіданні ОК та ОКК від 3 лютого 1926 р., яке винесло рішення: "1. Відкомандирувати з Криму І. Фірдевса* ... 2. Звільнити з посади Дерен-Айерлі, як фактичного

* Ісмаїл Фірдевс — з початку 20-х років він очолював "Мусульманське бюро", а потім Татарське бюро при Кримському обкомі партії.

та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходи щодо партійного перевиховання Велі Ібраїмова"¹⁰⁷. За підписом секретаря обкому С. Петропавловського постанова Кримського обкому РКП(б) була надіслано до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння з боку опозиції щодо "обкомівській лінії" в Криму продовжувалося й в подальшому. Воно призвело до відкликання наприкінці 1927 р. секретаря обласного комітету С. Петропавловського у розпорядження ЦК, а потім — до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, звинуваченого у багаточисельних політичних гріхах.

Ухвалення постанови ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. "Про роботу Кримської партійної організації" звинуватило Кримський обком у викривленні класової лінії, й сприяло розгортанню нової хвилі політичних репресій в Криму — організації політичних "показових" процесів проти видатних представників національного руху, колишніх членів партії "Міллі-Фірка".

Якщо на початку 1920-х рр. репресій зазнали представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції та учасниках революції і громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані. Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молода "поросль", котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з місцевих комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій. До того дещо схований супротив коренізації, який йшов від "страждаючої" великодержавним шовінізмом російської частини кримського партапарату, тепер набув величезних масштабів й під гаслом "боротьби з буржуазним націоналізмом" став дуже поступово згортати "некеровану" кампанію коренізації.

¹ Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923. — М., 1990. — С. 66.

² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997. — С. 333.

³ Державний архів Автономної Республіки Крим. (Далі: ДААРК). — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 50.

⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 105.

⁵ ДААРК — Ф. —Р. 652. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 19.

⁶ Там само. — Арк. 20; Красный Крым. — 1921. — 14 ноября.

⁷ История Крыма. — Симферополь, 1993. — С. 7.

⁸ ДААРК. — Ф. —Р. 151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 174.

⁹ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 16.

¹⁰ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — Симферополь, 1957. — С. 279.

- ¹¹ Отчёты Крымского ЦИКа, Совнаркома, наркоматов и госучреждений Крымской ССР III Всекрымскому съезду Советов. — Симферополь, 1923. — С. 51–52.
- ¹² ДААРК. — Ф. —Р. 652. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 27–30.
- ¹³ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 334.
- ¹⁴ ДААРК. — Ф. —Р. 151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 172.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 2. — Арк. 1, 6, 7, 9.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 329.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 53.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 32.
- ¹⁹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Голод в Крыму (1921–1923). // Клио. — Симферополь. — 1995. — № 1–4. — С. 35; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 337.
- ²⁰ Крымское экономическое совещание. Отчёт Совету Труда и Оборона на 1-е апреля 1922 г. — Симферополь, 1922. — С. 16; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 337.
- ²¹ ДААРК. — Ф. —Р. 151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 173; Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 206, 210.
- ²² Там само. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 469.
- ²³ Там само. — Спр. 113. — Арк. 46–46 зв.
- ²⁴ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 137; Очерки по истории Крыма. — Ч. 3. — С. 30.
- ²⁵ Красный Крым. — 1922. — 6 августа.
- ²⁶ ДААРК. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 210 (Витяг з щодобового зведення ЧК від 3 березня 1922 р.).
- ²⁷ Там само; ДААРК. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 46 (Витяг з щодобового зведення ЧК від 13 березня 1922 р.).
- ²⁸ Правда. — 1922. — 18 февраля.
- ²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі: ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1304. — Арк. 6–27.
- ³⁰ ДААРК. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 139.
- ³¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 355.
- ³² Там само. — Спр. 1. — Арк. 124.
- ³³ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 35.
- ³⁴ Там само. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 112.
- ³⁵ Там само. — Спр. 79. — Арк. 155.
- ³⁶ Там само. — Ф. Р.662. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 208.
- ³⁷ Красный Крым. — 1923. — 27 июля.
- ³⁸ ДААРК. — Ф. Р.652. — Оп. 1. — Спр. 757. — Арк. 20.
- ³⁹ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 137.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Касьянов Г. В., Марочко В. И., Мовчан О. Н., Ткачёва Л. И. Крымская АССР: 20-е – 30-е годы (исторический очерк). // Препринт № 8. — К., Институт истории Украины, 1989. — С. 2.
- ⁴² Зарубин В. Г., Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 38.

- ⁴³ ДААРК. — Ф. —Р. 460. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 10 зв.
- ⁴⁴ Красный Крым. — 1921. — 9 лютого.
- ⁴⁵ Там само. — 4 сепня.
- ⁴⁶ ДААРК.- Ф. —П. 1.- Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 35.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. —Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1–2.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 2.
- ⁴⁹ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, Крымиздат, 1964. — С. 39.
- ⁵⁰ Надинский П. Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 153.
- ⁵¹ ДААРК. — Ф. —П. 150.- Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 42-46.
- ⁵² Там само. — Арк. 46.
- ⁵³ Там само. — Спр. 288. — Арк. 1.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 41-41 зв.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 285. — Арк. 26 зв.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 47. — Арк. 126–128
- ⁵⁷ Там само. — Ф. —Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 991-А. — Арк. 16.
- ⁵⁸ Там само. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 36.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 47. — Арк. 30.
- ⁶⁰ Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). — Симферополь, 1999. — С. 17-18.
- ⁶¹ Там само. — С. 121.
- ⁶² ДААРК. — Ф. —П. 20. — Оп. 3. — Спр. 28. — Арк. 35.
- ⁶³ Там само. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 532. — Арк. 4.
- ⁶⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 25.
- ⁶⁵ Бюллетень Крымского ЦСУ. — 1925. — № 5. — С. 22.
- ⁶⁶ Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). — Симферополь, 1999. — С. 20
- ⁶⁷ Озенбашлы А. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. Из истории трагедии татарского народа. — Симферополь, 1997. — С. 49.
- ⁶⁸ ДААРК. — Ф. 20. — Оп. 3. — Спр. 47. — Арк. 156-157.
- ⁶⁹ Ланда Р. Г. Ислам в истории России. — М., 1995. — С. 223.
- ⁷⁰ Брошеван В. Татары в Крымской АССР. 1921–1941 гг. Хроника в документах и материалах. — Симферополь, 2005. — С. 16.
- ⁷¹ Брошеван В. М., Чёрная В. Г. Крым в составе Украины. — Кн. 1. Крым. 1921–1991гг. Историко-документальный очерк. — Симферополь, 1999. — С. 22.
- ⁷² ДААРК. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 358. — Арк. 8–16, 41.
- ⁷³ Там само. — Спр. 329. — Арк. 24.
- ⁷⁴ Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. — Симферополь, 1929. — С. 94
- ⁷⁵ ДААРК. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 3–6.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. —Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 7–10 зв.
- ⁷⁷ Первомайский А. И. Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 288.

- ⁷⁸ Там само. — С. 288–291.
- ⁷⁹ Чеботарёва В. Г. Социальные противоречия национальной политики в Крымской АССР в 1920-е годы. // Вопросы истории. — 2006. — № 12. — С. 28.
- ⁸⁰ Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянській Україні. // Крим в історичних реаліях України. Матеріали наукової конференції "Крим в історичних реаліях України. До 50-річчя входження Криму до складу УРСР". — К., 2004. — С. 289.
- ⁸¹ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 28.
- ⁸² Даниленко В. Вказ. праця. — С. 290.
- ⁸³ Там само. — С. 292.
- ⁸⁴ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 28.
- ⁸⁵ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 1235. — Оп. 119. — Спр. 76. — Арк. 4.
- ⁸⁶ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 28.
- ⁸⁷ ДАРФ. — Ф. 1235. — Оп. 119. — Спр. 76. — Арк. 3.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 2.
- ⁸⁹ Там само. — Арк. 8.
- ⁹⁰ Там само. — Оп. 120. — Спр. 25. — Арк. 40.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 45.
- ⁹² Там само. — Арк. 54.
- ⁹³ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця — С. 32.
- ⁹⁴ Даниленко В. Вказ. праця. — С. 291.
- ⁹⁵ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 33.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Первый Всесоюзный съезд ОЗЕТ в Москве. 15-20 ноября 1926 г. Стенографический отчёт. — М., 1927. — С. 67–68.
- ⁹⁸ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 33–34.
- ⁹⁹ Даниленко В. Вказ. праця. — С. 292.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 293.
- ¹⁰¹ "Совершенно секретно": Луб'янка — Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). — Т. 5. — С. 330.
- ¹⁰² Там само. — С. 478.
- ¹⁰³ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 35.
- ¹⁰⁴ "Совершенно секретно": Луб'янка — Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). — Т. 6. — М., 2002. — С. 69.
- ¹⁰⁵ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 36–37.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 38.
- ¹⁰⁷ ДААРК. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамський Віктор Романович — проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, здобувач Інституту історії України НАН України

Бем Наталія Вікторівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Бикова Тетяна Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Гриневич Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Єфіменко Вікторія Володимирівна — інженер I категорії відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Єфіменко Геннадій Григорійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Левченко Валерій Валерійович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Одеського національного морського університету

Мовчан Ольга Миколаївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Низова Людмила Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Якубова Лариса Дмитрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

З М І С Т

<i>Адамський Віктор</i>	Кам'янець-Подільський університет у добу воєнного комунізму: виборювання автономії.....	3
<i>Єфіменко Вікторія</i>	Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР.....	16
<i>Мовчан Ольга</i>	Товаропостачання й споживання робітників УСРР у 1920 -ті рр.	34
<i>Мовчан Ольга</i>	Прибутки робітничих родин УСРР у 1920 -ті рр.	59
<i>Низова Людмила</i>	Повсякденне життя українських кустарів	81
<i>Гриневич Людмила</i>	Уповноважені партійці в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері України узимку-навесні 1928 р.	102
<i>Бем Наталія</i>	Становлення цивільної авіації в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.	113
<i>Єфіменко Геннадій</i>	За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень-травень 1922 р.)	119
<i>Левченко Валерій</i>	Історична освіта та наука в Одеському Інституті народної освіти: трансформація інфраструктури	160
<i>Якубова Лариса</i>	Грецьке село в горнилі "більшовицької перековки" (20 -ті рр. ХХ ст.)	173
<i>Бикова Тетяна</i>	Повсякденне життя кримських татар в 20-х рр. ХХ ст.	218